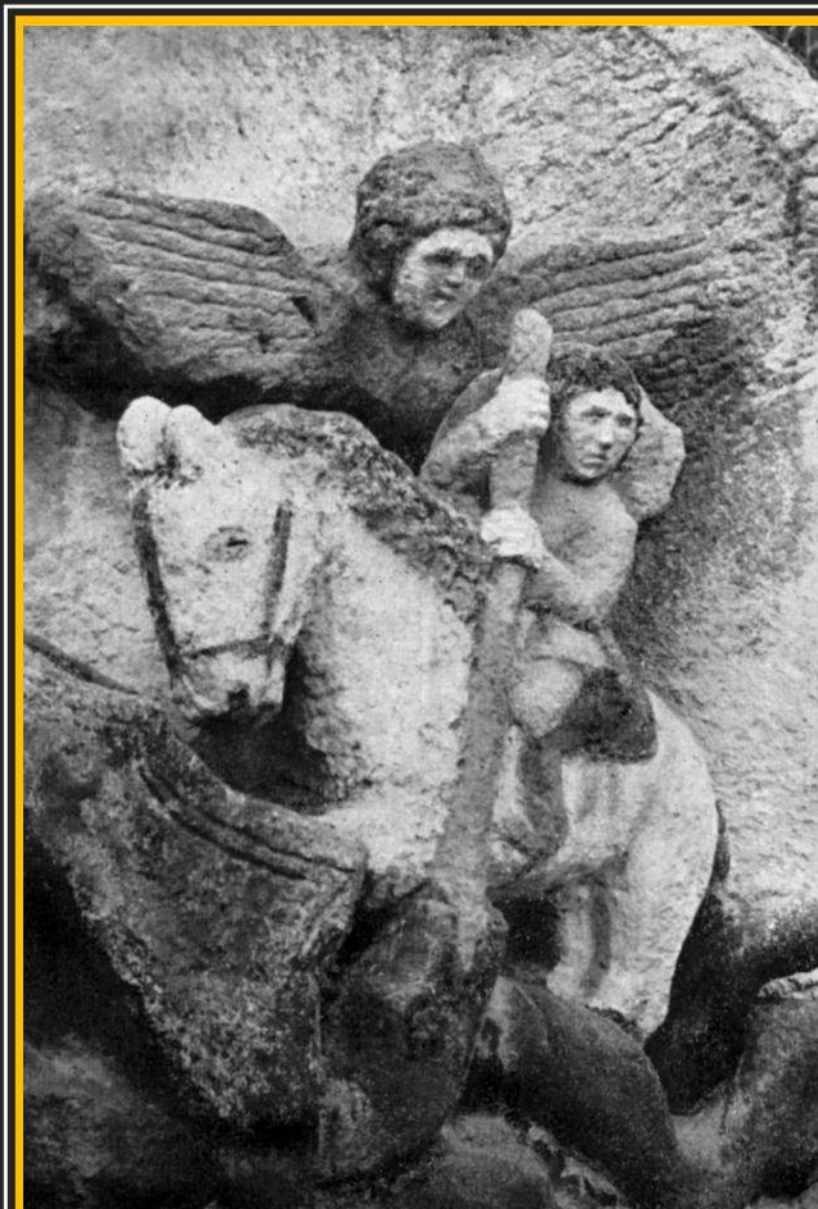

*Хөст хөсөдэг сүрдэгтэ фесгын ксены,
сефсымсергтау селүдсэй цсэрынсен
чи райгүсүры, үыцы адсемы.*

Франсуа Вольтер

МАХ ДУГ

6

2001

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПУБЛИЦИСТИКИ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция:

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет:

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2001

МАХ ДУГ

6
'01

Джилпы уагд цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

АИВ ЛИТЕРАТУРÆЙЫ,
ПУБЛИЦИСТИКÆЙЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци:

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæйы лæгтæ:

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзауджыхъæу, 2001

НОМЫРЫ ИС:

<u><i>ХАЕСТ АЕМÆ УÆЛАХИЗ</i></u>	<u>5</u>
<i>Хæстон поэттæ</i>	6, 30
<i>ЗАОЙТЫ Аслæнбег. Аенæнхæлæджы фембæлд. Мысинæгтæ</i>	12
<u><i>КАЛОТЫ ХАЗБИ: 80 АЗЫ</i></u>	
<i>КАЛОТЫ Хазби. Зæххы зæрдæйы маст. Аемдзæвгæтæ</i>	41
<i>Нæ хæстарыд, нæ хурвæлыст æфсымæр</i>	44
<i>КАСАТЫ Батрадз. Царды денджыз. Аемдзæвгæтæ</i>	62
<i>АЙЛАРТЫ Измаил. Амонды фæндагыл. Уацау</i>	71
<u><i>АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД</i></u>	
<i>ХЪАЗИТЫ Мелитон. Ирон хæзна. Арфæтæ</i>	132
<u><i>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</i></u>	<u>161</u>
<u><i>АРВИСТОН</i></u>	<u>167</u>

ХАЕСТ ЕМЕ УЕЛАХИЗ

* * *

Уæ дзырды сæр фыдыбæстæ куы уа, –
фыццаг ныхас-иу мæрд хæстонтæн раттут.
Фæ тырысаты баззæди сæ улæфт;
Кæныны мæрдтæй рæстаудæн; сæ фарнæй
ысрухс ысты уæ хъуыддæгтæ, уæ фæндтæ;
уæлæрвтæй нæм ыстæллытау кæсыны,
нæ ауæдзты цæсæх æвзартæ – сæ дзырдтæ;
сæ ном цæры сывæллоны фæхудтау,
сæууон æртæхау, фугæйы кыуыпайау,
æлхъыд армау – йæ мидæг та æвæрд
нæ ивгъуыд бонтæ, абон æмæ фидæн.
Кæд дзургæ, уæд – рæстдзинады æвзагæй,
æрмæст-иу нæ уæд бамбардзысты мæрдтæ.

Ф. Марцинкявичюс

ХÆСТОН ПОЭТТÆ

КОЧЫСАНЫ Мухарбег

ФÆСТАГ САЛАМ

Мыййаг, хæсты быдыры искуы
Куы фæуон мард
Æмæ куы аскъуыйа æмбисыл
Мæ рæзгæ цард...

Мыййаг, куы нал фæуон кæронмæ
Мæ зарæг æз
Æмæ куы бамыр уа бынтондæр
Мæ сонт хъæлæс...

Мыййаг, куы фæсыкк уой мæ фæндтæ,
Мæ рухс фæндаг...
О, курын уæ, зынаргъ æмгæрттæ,
Æз иу хъуыддаг.

Зæгъут-иу мын мæ зæронд мадæн,
Куы фæуа хæст,
Хæсты быдыры, зæгъ, фæмард дæн
Цытимæ æз.

Зæгъут-иу ноджыдæр Кавказæн
Салам мæнæй.
Æцæг хъæбулау дæ, зæгъ, уарзтон
Зæрдæбынæй.

1942 азы 11 январь

Ростовы облæст. Слепихины хутор

ÆЛХЪОНЫ Мухрат

ФЫСТÆГ ХÆСТЫ БЫДЫРÆЙ

Абон акъоппы кастæн дæ фыстæг,
О мæ уарзон, мæ ныййарæг мад.
Ехх, куы зонис, фырцинæй куыд тыхстæн,
Æмæ Иры зæхх цæстыл куыд уад.

Цыма ме уæнгтыл базыртæ базад,
Уыйау айсæфти иу уысммæ тох.
Лæг Фыдызæхх зæрдæйæ куы уарза,
Уæд йæхи зынтæ авæййынц рох.

Фæлæ сыстад æхситтæнгæ тымыгъ,
Ногæй райста йæ сау кард адзал.
Атылд карз тох уæззау цалхау хуымыл,
Оххай, цалы фæкодта æдзард.

Фæлæ сау фыдгул царæфтыд баци,
Калмау алæсти мах цæфтæй дард.
Ног та хæсты хъæр цадæггай банцад,
Ног та сагъæстыл бафтыд салдат.

Сисын фыстæг, лыстæг æм фæкæсын,
У мын алкæм ныфсы рухс, мæ бон.
О ныййарæг мад, де стыр фæдзæхст дын
Æз тырысайау дарын бæрзонд!

Хъодзаты Ахсары тæлмац

БАСИНЫ Дзамболат

НЫННÆР, МÆ ХУР, МÆ ФÆНДЫР

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр,
Бæрзонддæр сис нæ тохы бон дæ зарæджы хъæлæс!
Мæнæн мæ туг фæкалди, мæ фыцгæ туг, дæ тæнтыл
Цæммæй нæ бæстæн бафидон нæртон фыртау йæ хæс.

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр,
Ныннæр тыхджын, куыд æрхъусой нæ быдыртæ, нæ хох!
Æгъгæд у балцы цæуын нæ фыдæлты хæтæнтыл, —
Ныббырс, цæй, хæстмæ, сахъ фæлтæр, Фыдыбæстæйыл — тох!

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр.
Тæппудау тохы бамбæхсынæн ма бацагур къуым!
Ныззар дæ хæстон зарæг, мах фенкъуысæм дæ фæдыл,
Фæстæммæ тохæй чи лидза, уый фестæд цавддур уым!

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр,
Æмризæджы куыд нырриза фашистон куыйты 'рдонг!
Æз ме 'хсаргард ныссадздынæн цæммар ызнаджы тæнты
Цæхæркалгæ, æгъатырæй йæ сау фистоны онг.

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр,
Бæрзонддæр сис нæ тохы бон дæ зарæджы хъæлæс!
Мæнæн мæ туг фæкалди, мæ фыцгæ туг, дæ тæнтыл,
Цæмæй дæуимæ бафидон Фыдыбæстæн йæ хæс.

1942

БЕЛЕККАИЫ Харитон

* * *

Мæ зынаргъ мад, райс хъæбулы саламтæ хæсты быдырай.
Æвæццæгæн, стыр тасы бацыдтæ, знаг нæм сæдæ метры онг
æрбаввахс, зæгъгæ, дæм куы ныффыстон, уæд. Фæлæ дзы
тæссагæй ницы ис, лæг цы у, уый сын фенын кодтам. 8 августы
нын хъазуат хæст бацайдагъ. Куыдфæстæмæ тох карзæй-
карздæр кодта. Не 'фсæдтæ сарæзтой атакæ. Знаг нæ састы.
Уалынмæ æз бардзырд райстон фашистты фидæрттæ басæтты-
ны тыххæй. Нæхи ныццавтам фидæрттыл æмæ сæ фæд-фæдыл
батыдтам. Мæ ротæ ныццагъта 27 немыцаджы, 50 немыцаджы
та уацары райстам, ноджы сæ байстам дыууæ минометы, æртæ
сармадзаны, цыппар пулеметы æмæ æндæр хæстон æрмæг.

Уыцы тохы фæстæ мын саккаг кодтой уæлдæр хæстон хæрзи-
уæг — Александр Невскийы орден.

Æз æрыздæхдзынæн хъæмæ, æнæмæнг æрыздæхдзынæн.
Æнхъæлма кæсут. Æз сымах нæ ферох кæндзынæн, мæ зы-
наргъ мад, мæ хотæ, мæ чындзытæ...

Цæрут иууылдæр æнæниз, дзæбæхæй.

Саламтæ!

Гъей, тæрсгæ ма кæнут!

Уæхи Харитон

1943 азы 2 сентябрь

ШАУИШИНИ Дзегит

АРТИЛЛЕРИСТЫ БОНЫГÆЙ

1941 АЗЫ 13 АВГУСТ. Аходæны хæдфæстæ фæлгæсэн бынатæй фехъусын кодтой: «Иууылдæр уæхи бафснайут акъоппыт!»

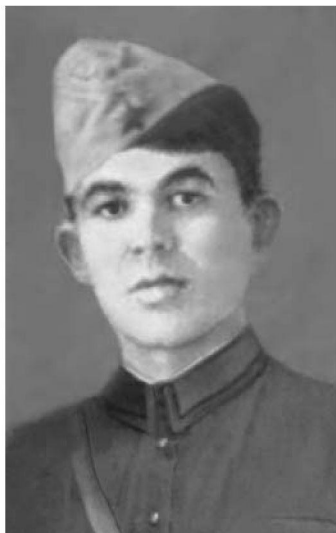
Рацыдаид фондз-авд минуты, афтæ ныл нæмгуытæ ихуарæгау ныккодтой. Ахстой нæ минометтæй æртæрдгæй. Фæлгæсэн бынатæй та батарейы командыгæнæг бардзырд радта, цæмæй знаджы механизацигонд фистæг æфсадыл нæмгуытæ иууылдæр ауадзæм. Минометтæй нæ немцы афтæ тынг ахстой, æмæ акъоппытæй рацæуынмæ иу дæр йæ ныфс нæ бахаста.

Хъуамæ, раст цы у, уый загъон. Мæхинымæр ахъуыды кодтон, уæддæр ардыгæй удæгасæй

аирвæзæн нал и, мæ зæрдыл æрбалæууыдысты ме'фсымæртæ, мæ хæлæрттæ, мæ хотæ, мæ къабæзтæ, фашистты къухæй йæ зынгæмæн бахуыссыди, уыдон. «Тугмæ — туг», — загътон мæхинымæр, рагæпп кодтон акъоппæй. Радыгай ахстон æртæ сармадзанæй. Гилдзытæ куы нал уыди, уæд бауадгæн цыппæрæммæ. Раст уыцы сахат мæ размæ разгъордта хайады командыгæнæг æмæ иумæ ахсын райдыдтам, чи ма нæм баззад, уыцы цыппар сармадзанæй. Фашисттæ къордгæйттæй уæлдæфмæ куыд тахтысты, уый уыдтам, æмæ нæ зæрдæтæ барухс сты. Ахстам, нæ хъæлæсыдзаг хъæр кодтам, цæмæй нæм акъоппытæй исчи ахуысмæ рацæуа, фæлæ нæ цæст никауыл æрхæцыд.

Абайты Виктор.

Æлборты Хъазмæхæмæт.

Билаонты Барис.

Хуадонти Иссæ.

Хъараты Ибрагим.

Хъуылаты Ладемыр.

Кучиты Владимир.

ЗАОЙНЫ Асланбег

Фарон мæм сентябры телефонæй æрбадзырдта иу нæлгоймаг. Йæхи мын бацамыдта: Заойты Асланбег.

Уый фæстæ мын загъта, йæ хæстон фæндагты тыххæй фыст мысинæгтæ мæм кæсынмæ куы раттид, уый йæ кæй фæнды. Æз ын сæ бакастæн, æмæ мæ стыр цымыдисы бафтыдтой.

Асланбег у хъæдгæройнаг. Райгуырди 1925 азы 12 майы.

Бавæрста бирæ фыдæбæттæ, хæцыди алы фронтты, 1946 — 1950 азты та — бендеронты ныхмæ Ныгуылæн Украинæйы.

Томайты Мисурхан

* * *

ÆНÆНХЪÆЛÆДЖЫ ФЕМБÆЛД

Уæвиттон, 1946 азы июны мæйы цыдтæн æфсадæй Ирыстонмæ мæ фæллад уадзынмæ. Львовы вагзалы поезды сбадтæн. Купейы баййæфтон иу булкьоны æд бинойнаг æмæ, дыууæ азы кæуыл цыдаид, ахæм лæппуимæ.

Мæ бынат уыди булкьоны бакоммæ. Мæ рахизфарсырдыгæй та бадт иу сылгоймаг. Йæ цæстгом цæстытæй фæстæмæ иууылдæр æмбæрзт. Бадти чъылдыммæ булкьоны бинонтæм.

Æз мæ дзаумæттæ бафснайдтон æмæ тыргъмæ рацыдтæн. Ам ма лæууыдысты дыууæ афицеры: майор æмæ лейтенант.

Горæтæй куы ахызтыстæм, уæд булкьон дæр тыргъмæ рацыд æмæ мæ фарсмæ æрлæууыди. Тамако сдымдта æмæ арф ныуулаæфыд:

— Ацы ран, авадза, стыр тохы бахаудыстәм хәсты рәстәг. Цалынмә царон, уәдмә мә нә ферох уыздәни. Бирә фәсәфт уыцы хәстыты ме ‘мбәлттай. Мәхицән та уәззау цәфтә фесты мә бәрзәй әмә мә галиу уәхск.

Булкьон иуцасдәр әнәдзургәйә алаууыди, стәй купемә бацыд. Әз дәр ма гыцыл алаууыдтән әмә мидәмә бахызтән. Сылгоймаджы уым нал баййәфтон, фәлә, куыд рацыд, уый нә фәдтон.

Иуцасдәры фәстә та тыргьмә рацәуынмә куыд хъавыдтән, афтә мә булкьон фәурәдта. Бафарста мә:

— Кәцон дә?

Әз ын бамбарын кодтон, ирон ләппу кәй дән, загътон ын мә ном, мә мыггаг әмә мә фыды ном.

Куыд рабарәг, афтәмәй ме ‘мбәлцон әртынам азты әфсасы уыди Дзәуджыхъәуы. Хорз зыдта Плиты Иссәйы, стәй ма ирәттәй бирәты. Йә полчъы дәр уыд ирон фәсивәд.

— Уәдә әз дәр мә фәллад уадзынмә цәуын, — загъта булкьон — Пушкиномә, мә мадмә. Цәугә та кәнын Германәй. — Булкьон мын йәхи бацамыдта.

Куыддәр йә ныхас фәцис, афтә сылгоймаг дәр әрбацыд әмә та, йә чьылдым булкьонырдәм, афтәмәй йәхи әруагъта бандоныл. Уәдмә хуыссынафон дәр әрцыди. Куыд бамбәрстон, афтәмәй мәгуыр сылгоймагән йә бынат мә сәрмә уыди. Сыстад әмә тыргьмә рацыд. Әз дәр гыцыл фәстәдәр рацыдтән, фәлә сылгоймаг никуыцәй зынд әмә фәстәмә купемә бахызтән. Булкьон уәдмә схуыссыд әмә мәм дзуры: «Ләппу, дә фәллад суадз ды дәр». Әвәццәгән, бамбәрста, цәуылдәр тыхсын, уый әмә та мәм иуцасдәр рәстәдджы фәстә дзуры: «Хуысгә цәуылнә кәныс?»

Әз ын загътон, уыцы сылгоймагмә мә зәрдә кәй әхсайы, карджын әмә ләмагъ у әмә куыд схиздән уәләмә уыцы тәрхәгмә, загъгә.

— Омә хорз, — загъта мын булкьон, кьулырдәм азилгәйә. Ногай та рацыдтән тыргьмә. Кәсын әмә мәнә тамбурай әрбахызт уыцы сылгоймаг, фәлә мән куы ауыдта, уәд фәстәмә аздәхт. Әз тамбуры дуар бакодтон әмә йә уым хәкьуырццәй кәугә баййәфтон. Иуцасдәр әнә исты дзургәйә фәләууыдтән, кәд йә кәуынәй банцаид, загъгә, фәлә кәм! Мәхи зәрдә дәр ма суынгәг. Куынә әнцәд, уәд әм әрхатыдтән, цәмәй мын бамбарын кәна, цавәр бәлләхы бахауд, уый. Фәлә мә

цыма хъусгæ дæр нæ фæкодта — йæхи йæ цæстысыгæй æхсадта. Иу рæстæг мæм афтæ дæр фæкасти: кæд йæ сæрызонд фæлыгъди, кæнæ та æххормаг у. Иу дзæкъулай дарддæр æм ницы уыди. Уæдæ йæ хæргæ дæр нæ федтон. Ногæй та йæм куы 'рхатыдтæн, уæд йæ кæуынай фæсабырдæр, стæй бынтондæр банцад. Йæ кæлмæрзæн йе уæхсчытæм æруагъта. Йæ цæстысыгтæ ныссæрфта æмæ хъусай лæууыди. Ракодтон æй тыргъмæ æмæ та дзы курын, цæмай мын радзура, йæ зæрдæйы цы маст ис, уый.

Ацы хатт йе 'ргом мæнырдæм раздæхта æмæ, кæд тыргъы гæзæмæ рухс уыд, уæддæр ын йæ цæсгом хорз уыдтон. Бакастæй — хæрзуынд. Бæрæг уыди, царды уæззау уавæртæ йын йæ буар æмæ рæсугъд цæсгом кæй бампылын кодтой, уый.

— Дæ хорзæхæй, бахатыр кæн, — загъта сылгоймаг. — Мæн тыххæй дæхи æнæхуыссæг ма кæн. Мæ хабæрттæ дын цæмай ракенон, уый тыххæй бирæ рæстæг хъæуы, стæй дын зæрдæ фæриссынæй дарддæр хорзæй ницы æрхæсдзысты. Ацу, дæ фæллад суадз. Æз æртыккаг æхсæв æрвитын ацы тыргъ æмæ тамбуры. Куы схуыссон, уæддæр мæ хуыссæг не 'рцахсдзæни.

— Нæ, афтæ раст нæу, — загътон æз. — Ныр æртыккаг æхсæв æнæ хуыссæг дæ æмæ мæ бынаты схуысс.

Сахатмæ æркастæн. Уыди цыппæрæм сахат. Сылгоймаг мыл куыдфæстæмæ тынгдæр æууæндын байдыдта.

Йæ фæллад уадзыныл не сразы уыдзæн, уый куы бамбæрстон, уæд мæхицæн загътон: «Уæдæ ацы 'хсæв æз дæр нал хуыссын, цалынмæ ацы сылгоймаг чи у æмæ цæуыл йæхи афтæ хæры, уый базонон, уæдмæ».

Ногæй та йæм æрхатыдтæн, цæмай, кæд йæ фæллад уадзынмæ нæ цæуы, уæд базонæм кæрæдзийы хæстæгдæр æмæ мыл баууæнда. Загъта мын, йæ зæрдæйы цы маст ис, уый.

Йæ кæуындзæг та фæккæртт, фæлæ йæхи баурæдта.

Иуцасдæр рæстæг хъусай лæууыди, стæй загъта:

— Разы дæн демæ. Мæ ном —

Клавдия Степановна.

Клавдия Степаны чызг. Мæ чызгон мыггаг Корниенко. Мæ лæджы мыггаг та Смирнов у, йæ ном Владимир, йæ фыды ном — Иван. Райгуырдтæн Киевы, дæн украинаг.

— Уæдæ мæнæн та мæ ном Аслан хуыйны, мæ фыды ном — Дмитрий, мæ мыггаг та Заойтæй. Дæн ирон, Цæгат Ирыстонæй.

— Гъеныр бахатыр кæн. Æвæццæгæн, дæ дыккаг курдиат сæххæст кæнын мæ бон нæ бауыздæни. Ныртæккæ мæм уыйбæрц хъару нæ разындзæн æмæ мыл дæ зæрдæ ма фæхуадæ.

Ницыуал загътон. Уæлдайдæр мын йæ лæджы мыггаг, ном æмæ фыды ном куы загъта, уæд мæ зæрдæ фæкъæпп кодта. Цы ма мын бамбарын хъуыди, Смирнов Владимир Иванны фырт йæ лæг у, уый.

Махинымæр загътон, йæхи бар æй ныууадзон, зæгъгæ, фæлæ йæм куы бакастæн, уæд та йын фæтæригъæд кодтон. Ахæм хъуыды дæр ма мæм фæзынд, кæд сразы уа, уæд æй нæхимæ мемæ акæнон, зæгъгæ. Афтæ тыхджын уыд йæ хъыг æмæ, йæхимæ йæ къух куы сиса, уымæй дæр тарстæн.

Иуцасдæр рæстæджы фæстæ мæм ногæй æрхатыди, цæмай мæ фæллад суадзынмæ ацæуон.

Бон рухс кæнын райдыдта. Æз æм ницыуал сдзырдтон, афтæмæй ацыдтæн æмæ махи мæ хуыссæны æруагътон, фæлæ хуыссæг хæстæг нæ цыди. Тарстæн, уыцы сылгоймаг йæхицæн исты фыдбылыз куы сараза, уымæй. Фæстæмæ сыстадтæн æмæ тыргъмæ рацыдтæн, фæлæ Клавдия уым нæ разынди. Цы тамбуры-иу уыд, уым дæр куынæ разынд, уæд мæ зæрдæ ныссæххæтт кодта. Тамбуры дуар куыд æрбахгæдтон, афтæ Клавдия та, вагоны иннæ кæрон цы тамбур уыд, уырдыгæй æрбахызти. Мæ уд йæ мидæг æрцыд. Йæ цæстытæ уымæл нал уыдысты. Стæй сæм цыма рухсы цъыртт дæр бакалдис. Иуцасдæр æнæдзургæйæ алаууыдыстæм, стæй мæ Клавдия бафарста:

— Дæ фæллад цæуылнæ уадзыс?

— Дæ мæтæй мæ хуыссæг нæ ахсы,— загътон ын æргом, — дæ кæстæр æфсымæрæн куыд зæгъис дæ хабар, афтæ мын æргом зæгъ, цы бæллæх дыл сæмбæлд, уый. Кæд дын иучысыл истæмæй баххуыс кæний.

— Бузныг, мæ гыццыл æфсымæр! Мæнæн Хуыцауы бон куы ницы баци, уæд мын дæ бон цы бауыздæн? — æмæ та йæ цæстытæ доны разылдта.

Махинымæры скарстон, цæй æмæ йын æргом зæгъон, мæ зæрдæ цæуыл фæкъæпп кодта, уый æмæ йæ бафарстон:

— Клавдия Степаны чызг, уæртæ нæ купейы æд бинонтæ цы булкъон бады, уый Владимир Иванны фырт Смирнов у. Исты дын бавæййы?

— Цы ма дын ай амбæхсон, уый æцæгтæ ма цардæмбал у, фæла дæ курын: ма ма схæр кæн, йæ цуры ма сради, æз ам дæн, уый. Мæн Хуыцау ралгъыста, ма амонд мын айста æмæ ма цардæн, ма бон цы уа, уый кæндзынæн. Уый мын æгас æнхæл нæу, æмæ уадз амондимæ цæра...

Сылгоймаджы ныхæстæ ма зæрдæмæ нæ фæцыдысты æмæ йын æргом загътон:

— Кæд афтæ скарстай æмæ дæ дæхи дæ лæгæн раргом нæ фæнды, уæд ма дæхи та цæуыл хæрыс? Фæлтау мæнæн бар ратт æмæ Владимир Иваны фыртимæ хъавгæ аныхас кæнон. Базонон ын йæ зæрдæйы уаг, йæ бинойнаг æгас куы разынид, уæд æм куыд фæкæсид, уый.

Клавдия иуцасдæр ницы дзырдта. Æз æнхæлмæ кастæн, уæдæ мын цы дзуапп ратдзæн, зæгъгæ.

— Мæнæ стыр диссæгтæ, Хуыцау дæ, æвæццæгæн, ма амондæн, кæнæ та ме ‘намондæн сæмбæлын кодта мæныл! Мæнæн ма цард фæци. Куыд дæ фæнды, афтæ бакæн.

Ацы дзуапп ма зæрдæмæ фæцыд æмæ йын ныфсытæ авардтон:

— Хуыцаумæ бирæ хæртæ ис æмæ абон дæуæн дæр кæд уыдонæй бахай кæнид. Купемæ бацыдтæн. Булкъоны бадгæ бай-йæфтон. Йæхи цæттæ кодта æхсынмæ. Мæн куы ауыдта, уæд бахудт æмæ ма бафарста:

— Лæппу, кæм рацу-бацу кæныс æнæхъæн æхсæв? — хи æхсынмæ йæ цы хъуыд, уыдон райста æмæ рацыд.

Æз дæр мæхи ныхсадтон, ма дарæс скодтон æмæ тыргъмæ рахызтæн. Байгом кодтон тамбуры дуар æмæ Клавдийы уым дзуццæджы бадгæ баййæфтон. Куы ма ауыдта, уæд фестад. Уыцы рæстæг ма зæрдыл æрбалæууыди, хæргæ йæ кæй нæ федтон, куы сæмбæлдыстæм, уæдæй нырма, уый. Цы дзæкъул æм ис, уый купейæ никуы рахаста. Уæдæ йæм куыннаæ цæудзæн хæрын, æмæ йæ бафарстон:

— Клавдия Степаны чызг, æххормаг дын нæу? Цæй æмæ аходæн скæнæм ма фæндаггагæй.

Клавдия ма фæндыл сразы уыдзæн, уый æнхæл нæ уыдтæн. Æрмæст купейы нæ бакуымдта хæрын æмæ йын рахастон дзул, консервгонд дзидзайы дыууæ къоппы æмæ мыды банка. Цæмæй æнæфсæрмай бахæра, уый тыххæй рацыдтæн. Уый фæстæ ма йын цай бахастон.

Куыд радзырдта, афтæмæй поезды куы сбадт, уæдæй нырма доны хъæстæ дæр нæ фæци æмæ йæм хæрын дæр нæ цыд. Уæл-

дайдәр та йә къяимә иу купейы куы сәмбәлдысты, уәд.
Харды фәстә йә уавәр фәхуыздар. Йә цәстытә фәрухсәдәр сты. Әз ын загътон:

— Зоның, Клавдия Степаны чызг, зын у дә зәрдыл ләууын кәнын ногәй дә хъизәмәрттә, дә сәр цытә баййәфта, уыдон, фәлә дә курың, цыбыртәй сә радзур, кәд дә бон у, уәд. Гъемә мын райдыдта дзурын:

— Хәст хуыцаубоны райдыдта. Нә ләг-иу әфсәддон хайә хуыцауыхсәв нәхима 'рбацыди. Фәлә ацы хатт нә фәзынди. Сывәлләттимә әхсәвы дәс сахатыл хуыссәны мәхи әруагътон. Нәма афынәй дән, афтә чидәр дуар әрбахоста. Мә халат мә уәлә әрбаппәрстон әмә дуармә фәраст дән. Фәрсын:

— Чи дә?

— Әз дән хистәр лейтенант Похилько. Дуар бакән.

Уый уыд, мә ләгимә иу әфсәддон хайы чи службә кодта, уыцы афицертәй иу. Арәх нәм-иу әрбауади. Бакодтон ын дуар.

— Хорз хабаримә дәм не 'рбацыдтән. Арәнтыл цыдәр змәлд цәуы ныгуыланьырдыгәй, әмә дә дзаумәттә амбырд кән. Ахәм бардырд радта не 'фсәддон хайы хицау. Дә хъус дар әмә, машинә куы 'рбацәуа, уәд дә сывәлләттимә — бадгә!..

Цәй хуыссәг әмә ма цәй әндәр! Мә буар әмризәджы рызт, афтәмәй хәдзары дзаумәттәй хъәугәдәр чи уыд, уыдон голджытә әмә асыччытәм калдтон. Хуыссәнтә әмә нә уәләдарәс тәнәг хъәццулты абастон. Дзаумәттә әфснайд куы фәдән, уәд мә дыууә әнахъом сывәллонимә уынгмә рацыдтән.

Мах цы хъәуы цардыстәм Ныгуылән Украинәйы, уый арәнтәм дәс километрәй дарддәр нә уыд. Әхсәвы әртә сахатыл арәнтырдыгәй цыдәр гыбар-гыбур хъуысын байдыдта. Уалынмә талың арвыл фәзындысты хәдтәхджытә. Куыд тагъд фәзындысты, афтә тагъд атадысты арвыл. Мә сыхаг ус мәм әрбазгъордта, ныттыхсти мыл әмә хъәр сита: «Хәст! Хәст райдыдта!» Стәй мән феуагъд кодта әмә йә хәдзармә азгъордта.

Мә сывәлләттә фәтарстысты әмә мыл ныттыхстысты. Сабыр сә кодтон. Уалынмә уәзласән машинә нә цуры әрләууыд, йә гуыффә адәмәй йе дзаг, афтәмәй. Рахызти дзы, цы афицер нәм уыд, уый.

Дзурын дәр мә не суагъта. Уыциу тахтәй хәдзары смидәг. Баст цы хуыссәнтә уыд, уыдонәй дыууәйыл фәхәцыд әмә сә машинәмә сәппәрста. Әз дәр, хәдзары дзаумайә цы

фæрæзтон, уый рахастон. Лейтенант мыл фæххæр кодта: «Тæбагътæ æмæ уидгуытæй цы каныс? Тагъд дæ сывæллæтты машинамæ сæргъæв æмæ дахæдæг дæр сбад!» Æз дæр, мæ къухты цы дзаумæттæ уыд, уыдон феуæгъд кодтон. Мæ сывæллæтты машинамæ сæргъæвтон, махæдæг дæр сбадтæн.

Арв хурыскæсанырдыгæй рухс канын байдыдта. Афицер машинæйы кабинæйы дуар байгом кодта æмæ нæм дзуры:

— Хæдтæхджытæ куы ауынат, уæд-иу кабинæйы сæр æрхойут.

Хур куыддæр йæ был сдардта, афтæ нæ сæрты хæрз ныллæджыты хæдтæхджытæ асыффытт ластой. Машинаæ фæуæрдта. Афицер рахизын кодта адæмы æмæ загъта:

— Тагъд фæндагæй фæйнæрдæм лидзгæут. Хæдтæхджытæ куы ауынат, уæд зæххыл æрхуыссут æмæ, цалынмæ нæ атæхой, уæдмæ ма сыстут.

Æргæпп кодтон машинæйæ. Мæ сывæллæтты мæм æрлавардтой, сæ къухтыл сын фæхæцыдтæн æмæ фæндагæй иуварс лидзæм. Æртиссæдз метры бæрц куы азгъордтам, уæд чидæр ныхххæр ласта:

— Æрхуыссут зæххыл!

Æрхуыссын кодтон мæ сывæллæтты. Мæхимæ сæ æнгом æрбалвæстон. Уыцы рæстæг знаджы рог хæдтæхджытæ хæрз ныллæджыты æхситтæнгæ нæ сæрты атахтысты. Иу минут дæр нæма рацыд, афтæ та ногæй фæзындысты æмæ бæстæ пулеметты къæр-къæр æмæ цъæхахст ысси! Сæ иу нæ машинæйыл йæхи цъиусурау æруагъта. Цыдæртæ йыл æрæппæрста æмæ, дæ фыдгул дæр афтæ — фæркгай фæйнæрдæм фæтахти. Цы ма дзы аздад, уыдон та арт фестæдысты.

Хæдтæхджытæ æртæ зылды æркодтой нæ сæрма, пулеметтæй адæмы æхсгæйæ, стæй атахтысты. Бæстæ хъæрзын æмæ æххуысмæ хъæргæнæг ысси. Æз сывæллæтты зæххыл хуыстæ фæуагътон æмæ, хъæр кæцай хъуысти, уырдем тахтæн. Иу сылгоймаг дæлгоммæ хуыссы æмæ йæ къæхтæ туджы мацынц. Цæмай сæ бабæттон, уый нæй. Фæстиатгæнæн нæ уыди. Мæ цъындатæ фелвæстон æмæ йын, йæ зæнгæ цæфтæ кæм уыдысты, уый уæле фидар балвæстон. Туг нал калди, фæлаæ йын йæ цæфтæ цæмай бабастаин, уый нæ уыди. Сылгоймаджы амондæн мæ уæлхъус иу дæсаздыд лæппу фæвзæрд. Йæ хæдон феппæрста. Аскъуыдтæ йæ кодтам æмæ дзы сылгоймаджы цæфтæ бабастам. Йæ алыварс мардæй хуыссыдысты æртæ сылгоймаджы æмæ дыууæ заронд лæджы.

Цæфтæй цæуын йæ бон кæмæн уыд, уыдон дарддæр сæ цыды

кой кодтой. Мәрдтә базадысты әнә ныгадай. Сывәлләтты кьухтыл хәцгайә әз дәр цауын байдыдтон мә фыдбылызы фәндагыл. Куыдфәстама әдәм фылдәрәй-фылдәр кодтой. Әфтыд әфсәддонтыл дәр. Тәссаг уыди немыцы хәдтәхджытәй, фәлә нә амондән уыцы бон нал фәзындысты.

Куы 'рталынг, уәд фәндагай иу дыууәсәдә метры дарддәр иу бәласы бын әхсәвиуат бакодтам. Фәллад сывәлләттә уайтагъд афынәй сты. Мән фырмәтәй хуыссаг нә ахста. Хьуыды кодтон: «Ныр мә сывәлләттән цы бахәрын кәндзынән, райсом куы рабадой, уәд?» Нә фәндаггаг дәр машинәимә фәсәфтис. Әгәр-мәгуыр нәм дон дәр нал базад, рәстәг та әнтәф уыдис, уәлдайдәр та сихорафон. Цыбыр ныхасәй, иу хьуыды иннәмәй әнкьарддәр.

Уалынмә бон цьәхтә кәнын байдыдта. Хур куы скаст, уәд сывәлләтты райхәл кодтон. Хуыссагхьуаг ма уыдысты, афтәмәй та цауын байдыдтам.

Иу дәс сахаты уыдаид, афтә та нә сәрты ныләджыты әртә рог хәдтәхәджи асыффытт ластой. Адон, зәгъын, фыдбылызы уацхәсджытә сты, әмә рагацау мә сывәлләттимә нәхи бафснайдтам. Сә кьухтыл сын фәхәцыдтән, фәндагай иуварс фәзылдтән әмә, мә бон цы уыдис, уымәй тәхтә. Уалынмә та райхьуысти фыдохы хьәр: «Уәлдәф!» Адәм фәйнәрдәм лидзын райдыдтой. Уәззау хәдтәхджыты гуывгуывәй уәлдәф әмризәджи рызт. Стәй зәхх нынкьуысти. Сывәлләтты ма мә быны бәргә акодтон, фәлә уәдмә цыдәр әрбадән. Иу заман әрчыцыдтон. Мә фыццаг хьуыды уыдысты мә сывәлләттә!.. Мә алыварстәм акастән, әмә мыл мә бон аталынг, сә туджы мәцгә сә куы ауыдтон, уәд...

Иуафон та мәхимә әрцыдтән. Сыстын мә бон нә баци әмә сәм мә гуыбыны цьарыл бабырыдтән. Ләппу — Сашә — йә гыццыл кьухтә фәйнәрдәм парахат әппәртәй хуыссыд уәлгомма. Мә куклайы хуызән рәсугъд цьәхдзаст чызг Ирина хуыссыд йә галиу фарсыл әнә кьухәй. Кәрәдзимә сә бахәстәг кодтон, әмә сә фарсма мәхи әруагътон әмә Хуыцауәй мәләт куырдатон. Әрмәстдәр мәләт!.. Фәлә Хуыцау хәрзаг загъта: «Фәләуу, уый нырма дә хьизәмәрттән сә райдайән у».

Уалынмә та бәстә гыбар-гыбур сси. Нә сәрты та знаджы хәдтәхджытә атахтысты әмә әнхәлмә кастән, уәдә кәд раздәхиккой әмә мын мәләт әрбахәссиккой семә. Нал раз-

дахтысты, фәлә иу сахатырдәджи фәстә фәндагыл фәзындысты немьцы танктә әмә әфсәддонтә. Махыл хәдтәхджытә бомбатә кәм әркалдтой, уырдаем куы әрбахәццә сты, уәд фәпырх сты әмә, мәрдтыл зынаргь дзаумайә цы ардтой, уыдон әфтыдтой әмә ластой. Адәмайә цәуынхьом чи нал уыд, уыдонны-иу фехстой. Иннәты тардтой фәндагмә әмә сә рәнхь ләууын кодтой.

Мәнмә дәр әрбацәйцыдысты. Тәхуды, исты хәцәнгарз мәм куы уыдаид, уәд дзы мә разәй цалдәр уәддәр барвыстаин мәрдтәм. Мәхи сцәттә кодтон, Хуыцауәй цы мәләт куырдатон, уыма. Мә цуры әрләууыдысты иу афицер әмә дыууә салдаты, сә автоматтә мәм әрцарәзтой. Әнхәлмә кастысты, сә командиры бардзырда. Афицер мәм иуцасдәр әдзынәг фәкасти, стәй немьцагау цыдәртә сдзырдта, әмә мәм дыууә салдаты фәләбурдтой. Фәндагмә мә ахәр-хәр ластой. Хьәр кодтон, фехсут мә, зәгьгә, фәлә мәм чи хьуыста! Чьизи хәцьил куыд апарай, афтә мә әрәппәрстой фәндагыл. Цы фәдән, уый нал бамбәрстон. Куы әрчыцыдтон, уәд кәсын әмә мә уәлхьус ләууы, цы афицер мә рахәссын кодта, уый әмә иу сылгоймаг урс халаты. Бамбәрстон, дохтыр кәй у, уый. Афицер әм цыдәр сдзырдта әмә мәм сылгоймаг әргуыбыр кодта. Әвәццәгән әй базонын фәндыд, цәфтә дән әви нә, уый. Сылгоймаг мә әрысгәрстытә кодта әмә афицерән цыдәртә адзырдта.

Чи мә әрбаласта фәндагмә, уыцы дыууә салдаты мыл схәц-схәц кәнынц, фәлә мә мә кьәхтә нә уромынц. Афицер, әвәццәгән, бамбәрста, әз контузи кәй фәдән, уый. Фәдзырдта дыууә уацайраг сырхәфсәддонмә, әмә мә уыдон, мә дәләрмттыл хәцгәйә, уацайрагты рәнхьмә бахастой. Иуцасдәры фәстә уацайраг сырхәфсәддонтә хурныгуыләнырдәм араст сты. Кәрәдзийы ивгәйә мә хастой. Әз дәр архайдтон мә кьәхтыл сләууыныл, фәлә мә коммә нә кастысты. Әрмәст дыккаг бон байдыдтон әнкъарын мә кьәхтә мә быны, әмә рәстаг куыд цы, афтә фидарәй-фидардәр кодта мә кьәхдзәф.

Фәндзәм бон бахызтыстәм Польшәйы арәнтыл әмә изәрәй бахәццә стәм әфсәнвәндадджы станцә Хелммә. Ацы станцәйы мә сәвәрдтой товарталасән вагоны. Сылгоймәгтәй йе 'дзаг уыди. Сә фылдәр — украинәгтә. Куы мә базыдтой, әз дәр се 'мбәстаг дән, уый, уәд мын уайтагьд бынат авәрдтой. Стонг әмә мә фәллад сә быны ассәстой әмә, цы әрбадән, уый нал базыдтон.

*Бадыңц Мария Николаенко æмæ йæ мадыхо.
Лæууы Алексей Борщ.*

— Дæ царæнбон бирæ уæд! Ныр ма мын зæгъ дæ ном, дæ мыггаг. Кæцон дæ?..

Чызг иуцасдæр рæстæг ницы дзырдта, стæй загъта:

— Мæ ном — Мария Николаенко, мæ фыды ном та — Андрей. Дæн Украинæйæ, Черниговы облæстæй, горæт Ичняæ.

Æз дæр ын мæхи бæстонæй бацамыдтон, чи дæн, кæцон дæн, уыдæттæ.

Марияйы мæ хъæбысы æрбакодтон, æмæ мæ кæуындзæг мæ хъуырмæ схæццæ. Мæ зæрдыл æрбалæууыдысты мæ сывæллæттæ. Мæ кæуын тыхтæ-фыдтæй баурæдтон, фæлæ иуцасдæр мæ бон ницыуал баци сдзурын. Стæй Марияйы ба-

Иу рæстæг райхъал дæн æмæ бамбæрстон, мæ сæр кæйдæр хъæбысы кай ис, уый. Скастæн æмæ — æвзонг чызг. Райхъал дæн, уый куы бамбæрста, уæд мæм украинагау дзуры, цæмай ма тыхсон æмæ дарддæр мæ фæллад уадзон. Ницы йæм сдзырдтон, афтамай фæстæмæ тарф фынай бадæн.

Иу заман мæ чызг йæхæдæг райхъал кодта. Æвæццæгæн, йæ зæнгтæ мæ сæры уæзæй бандзыг сты, зæгъгæ, мæхиуыл схæцынмæ куыд хъавыдтæн, афтæ та мæм сдзырдта:

— Хуыстæ кæн. Мæнæн ницы у, мæ мады хай.

фарстон, ацы аномонд поездмæ куыдæй æрбахауд, уымæй. Æмамын радзырдта:

— Мæ мадыхо горæт Шацкы цæры, æмæ йæм каникулты арæх ваййын. Ацы аз дæр та йæм æрбацъыдтæн. Ме ‘намондæн хæст райдыдта. Немыц горæт куы бацахстой, уæд хæдзæрттыл зилын байдыдтой æмæ, куыстхъом чи уыд — нæлгоймагæй, сылгоймагæй, лæппуйæ, чызгæй — уынгтæм сæ тардтой, рæнхъ сæ-иу слæууын кодтой, æмæ-иу тæлмацгæнæг загъта: «Абонай фæстæмæ сымах стут Стыр Германы дæлбар. Германы æфсæдты ныхмæ чи лæууа, уыдон иууылдæр цæудзысты мард! Германы закъæттæ чи не ‘ххæст кæна, уыдоны фæндаг дæр цæуы мæрдтæм! Германæн æххуыс хъæуы кусæг тыхæй. Сымах иууылдæр куыстхъом стут».

Уый фæстæ нæ фосы тард ракодтой. Лидзынвæнд-иу чи скодта, уыдоны-иу фехстой. Кæдæм нæ ласынц, уый бæрæг нæу.

Поезд йæ цыдæй цæуы æмæ нæ æртыккаг бон горæт Освенцимы балæууын кодта. Ам цытæ бавзæрстам æмæ федтам, уыдон мæ бон радзурын нæу. Ды дæр сæ æнæ зонгæ нæ уыдзына. Клавдия йæ ныхас фæци æмæ йæ бафарстон:

— Æмæ уыцы зындонæй куыдæй раирвæзтæ?

— Æвæццæгæн, Хуыцау адæймаджы куына мара, уæд ын никай бон ницы у. Мæ ирвæзæн бон уыди 1942 азы цыппæрæм июны. Уыцы бон райсомæй мах, сылгоймагты ног къорд, цæттæ кодтой марынмæ. Мадард бæгънæгæй лæууыдыстæм. Мæ рахиз фарс — Мария дæр, мæныл ныттыхст, афтæмæй. Уалынмæ лагеры хицауад рацыдысты, семæ иу бæрзонд, хæрзконд бурзачъе лæг. Бæрæг уыди, цыдæр стыр хицау кæнæ та хъæздыг лæг кæй уыд, уый. Йæ цæстытæ ахаста бæгънæг сылгоймагты, стæй мæ разы æрлæууыд æмæ мæм йæ лæдзæгæй амоны, мæнæ ацы сылгоймаг, загъта. Чи зыдта, сæ зæрды та цы æрæфтыд, уый. Æз мæлæтæй нæ тарстæн. Ам цы хъизæмæрттæ аййæфтой агæстæ, уымæй мæлæт хуыздæр уыд. Æз тарстæн, мæ фарсмæ цы чызг зыр-зыр кодта æмæ мыл ныттыхст, уымæн.

Рæнхъæй мæ рацæуын кодтой. Мария мæнай атонын нæ куймдта, æмæ йæм дыууæ салдаты фæлæбурдтой. Атыдтой йæ æмæ йыл резинæ лæдзæгæй ралæууыдысты. Уыцы хъуыддаг буррихи куы ауыдта, уæд салдæттæм йæхи фæхъуынтъыз кодта. Стæй лагеры хицауадимæ цыдæртæ адзырдта тæлмацгæнджы æххуысæй. Буррихи немыцаг нæ уыд æмæ сын, æвæццæгæн, се ‘взаг дæр нæ зыдта. Иуцасдæры фæстæ мæ буррихи здæхт

уырыссаг æвзагæй бафарста, цавæр адæмыхаттæй дæн æмæ мын ацы чызг цы бавæййы, уымæй. Мария йæ амондæн уынд æмæ кондæй ме ‘нгæс уыд. Уымæ гæстæ æвæстиатæй загътон: «Мæ чызг у».

Уæд лæг лæдзæгæй ацæмдыта чызгмæ дæр æмæ йæ мæ фарсма æрлæууын кодта. Нæ уæлæдарæс нын радтой æмæ нæ лагерæй ракодтой. Бурзачъе лæг нæ автомашинæйы йæ хæдзармæ æрбаласта. Бакодта нæ стыр райдзаст уатмæ, йæхæдæг, æнæдзургæйæ, рацыди. Мариямæ баныхас кодтам, цæмæй йæхи хона мæ мыггагæй. Уалынмæ дуар байгом, æмæ дзы æрбахызт иу бæрзонд къæсхуыр сылгоймаг. Салам нын радта, сбадын нæ кодта. Йæхæдæг дæр æрбадти нæ комкоммæ стъолы иннæ фарс æмæ нам æнæдзургæйæ бирæ фæкасти, стæй нæ фарсын байдыта: Кæцон, цы бæстаг, цавæр адæмыхатт стут, уæ нæмттæ куыд хуыйнынц æмæ уæм цы дæсныйæдтæ ис. Йæ фарстытæн ын дзуапп радтам, æмæ сæ йæхимæ ныффыста. Бадгæ нæ ныууагъта æмæ ацыд. Иу чысыл рæстæджы фæстæ æрбаздæхти хæдзары хицауимæ æмæ нын тæлмац кодта, бурзачъе лæг цы дзырдта, уыдон:

— Мæн дохтыр нæ хъæуы. (Æз та дохтыр дæн, терапевт). Мæн хъæуы, сау куыст чи кæна, ахæм адæм. Мæнæ уын ацы сылгоймаг цы загъта, уый кæндзыстут. Куыд кусат, уымæ гæстæ уыдзæн уæ цард дæр.

Ацы ныхæсты фæстæ ацыди.

Сылгоймагимæ хæстæгдæр базонгæ стæм. Уый дæр разынди не ‘мбæстаг, æрмæст Ныгуылæн Украинæйæ. Раджы баззади сидæрæй æмæ æххуырстæй бацыд ацы панмæ, куыста йæм авд æмæ дыууиссæдзæм аз. Йæ мыггаг уыди Шатравко, йæ ном та, Паша, Пелагея Дмитрийы чызг. Радзырдта нын, цавæр хæдзармæ æрбахаудтам, цавæр адæймаг у пан йæхæдæг, уыдæттæ.

— Хуыцау уæ бахизæд сæ ныхмæ сдзурьнæй, цы дын загътой, уый нæ бакæнынæй. Сты тынг æгъатыр бинонтæ — лæгæй, усæй, цотæй. Нæлгоймагтæм дæр æмæ сылгоймагтæм дæр номæй сдзурьны размæ æфтауын хъæуы æнæмæнг «пан» æмæ «пани». Чи уæ æрбаласта, уый у Польшæйы хъуыстгонд лæг пан Казимир Неверковский. Йæ бинойнаг — пани Изольдæ, йæ лæппутæй хистæр хæссы йæ фыды ном, кæстæр та хуыйны Вольдемар. Сæ хистæр фырт æд бинонтæ цæры Варшавæйы. Ис ын дыууæ лæппуйы æмæ чызг. Ам, сæ фыды хæдзары, вæййынц стæм хатт. Кæстæр фырт цæры йæ ныййарджытимæ. Ис ын бинонтæ, дыууæ чызджы æмæ дыууæ лæппуйы. Пан Казимирæн ма ис чызг дæр. Хæссы йæ мады ном. У

моймадзыд ама цары горат Краковы. Бинонтæ се 'ппæт дæр сты фыд-зардæ ама æгъатыр. Сæ иуы зардæ дыл куы фæхуда, уæд æппæт бинонтæн дæр анауынон фестдзына. — Пашæ нæ уырдыгæй рахуыдта сылгоймагты æмдзарæнмæ— пан кæм цардис, уыцы бæстыхайæ иу дыууæ километры дарддæрма. Йæхицæн дзы уыдис уат. Радта нын хуыссæнгæрзтæ ама нæ бакодта, йæ уатмæ хæстæгдæр цы афтид сынтæджытæ уыд, уыдон размæ:

— Хуыцау уын сæ амондджын хуыссæнтæ фæкæнæд!

Уый фæстæ нæ ногæй йæ уатмæ бахуыдта ама нын æхсæвæр æрæвæрдта. Бирæ фæбадтыстæм иумæ ама нын фæдзырдта, цы хъызæмæрттæ бавзæрста ацы хæдзары, уыдон.

1942 азы æхсæзæм июнæй 1945 азы цыппæрдæсæм январы онг. Мариямæ цы зынтæ бавзæрстам, уыцы тугцъир бинонты хæдзары, уыдон радзурын мæ хъару нæу ама мын бахатыр кæн,— фæци йæ ныхас Клавдия.

Æз та йæ бафарстон:

— Пан йæхæдæг, йæ бинонтæ ама йæ исбон та цы баисты?

— Сырх Æфсад Польшайы арæнтæй куы æрбахызт, уæд афтæ тагъд бырстой размæ, ама канд немыцы æфсæдтæ нæ лыгъдысты сæ разæй, фæлæ, немыцы фарс чи хæцыд, уыдонæн дæр сæ сæр сæ кой сси. Нæ пан дæр æд бинонтæ æхсæвыгон алыгъди немыцимæ, йæ бынтæ ныууагъта, афтæмæй. Кусæгæй йæм чи уыди, нæлгоймагæй, сылгоймагæй, уыдон дæр, кæмæн куыд йæ бон уыд, афтæ сæ сæртæ бафснайдтой. Базадыстæм ма мах æртæйæ: Пашæ, æз ама Мария. Сырх Æфсад куы æрбацыдысты, уæд, панмæ фос ама хойрагæй цы уыд, уыдон иууылдæр атардтой ама аластой. Пашæ ма нæхицæн дуцгæ хъуг ныууагъта.

Мах Мариямæ сфæнд кодтам ацауын, фæлæ Пашæ нæ размæ йæ уæрджытыл æрлаууыд ама куыдта, цæмæй йæ иунæгæй ма ныууадзæм. Кæд, дам, исчи паны цотæй фæзынид ама уæд ацаудзыстут. Фæтæригъæд ын кодтам. Æмдзарæнæй паны хæдзæрттæм æрбацыдыстæм ама дзы 1946 азы июны онг фæцардыстæм. Уæд фæзындысты паны сияхс ама йæ чызг. Уыдон нæ æрбаластой Краковмæ Советон æфсæддон комендатурæмæ. Уым нæ цы хъуыд гæххæттæй, хæринагæй, уымæй нæ барæвдз кодтой ама нæ нæ бæстæмæ рарвыстой. Ныр, куыд уыныс, афтæмæй цауын. Кæд ма мæ исты амонд уа, уæд мæ фыдыуæзæгыл сæмбæлдзынæн.

Ууыл Клавдия йæ ныхас фæци.

Æз дзы хатыр ракуырдатон ама купемæ бацыдтæн. Булкъон

йә бинонтимә бадт әмә йә сывәллонимә хъазыд. Әз сәм иудзәвгар фәкастән. Иуафон булкьон купейә рацыд. Әз дәр йә фәстә рахызтән әмә рудзынгмә хәстәг йә разы әрләу-уыдтән. Уый мәм әрбакаст әмә афтә:

— Ләппу, тамакойы тәф куына уарзыс, уәд мәм куыд хәстәг сләууыдтә?

— Хатыр мын бакәң, Владимир Иваны фырт, фәлә мә демә ныхас ис. Иу хъуыддагәй дә бафәрсон?

— Табуафси, хъусын дәм.

— Зәгъ-ма, дә хорзәхәй, искуы зыдтай Корниенко Клавдия Иваны чызджы?

Ләг хәрдмә фәхауди. Йә сәр нынкъуыста әмә мын мә цәстытәм әдзынәг ныккаст. Иуцасдәр йә бон сдзурын нә баци, стәй мә афарста:

— Әмә йә ды та кәцәй зоны? — булкьон йә къухтәй йә сәрмә фәләбурдта, йә мидбынаты цылау ныззылд әмә мын ме уәхскыл йә къухтәй ныххәцыди. Мә дыууә цәстмә мын әдзынәг ныккаст әмә мә ногәй афарста:— Зәгъ-ма мын, әгас у әви нә? Кәд әгас у, уәд кәм и?

— Әрсабыр у, әмбал булкьон,— загътон ын әз. — Клавдия әгас у әмә йә агурын дәр нә хъәуы. Нә вагоны ис.

Булкьон ацы ныхәстә куы айхъуыста, уәд әррайы хуызән йә сәрмә фәләбурдта әмә ныххәәр кодта.

— Әгас у! Клавдия әгас у! Кәм и? Фенын-ма мын әй кәң!..

Әз фәраст дән, Клавдия цы тамбуры уыдис, уырдам. Булкьон дәр мә фәстә. Бакодтон дуар әмә — Клавдия пьолыл уадзыгәй хуыссы. Булкьонимә йә систам әмә йә купемә бахастам. Әрхуыссын әй кодтам. Иу дәс минуты рацыдаид, афтә сылгоймаг йә чемы әрцыд әмә, йә ләджы куы ауыдта, уәд йә хәләсәсы дзәг хәәрәй ныккуыдта. Булкьон әй йә хәәбысмә сита, әмә дыууәйә дәр сә цәссыгтәй сәхи әхсадтой.

Ацы диссагән дзуринаг хабар айхъуыст әнәхән поезды цәуджытыл дәр, әмә нә вагоны тыргы кях әрәвәрән нал уыди. Ләг әмә усимә адәм дәр сә цәссыг калдтой. Сә вагәттәм куы ацыдысты, уәд әз дәр тыргъмә рахызтән, әмә бинонтә сәхәдәг баззаддысты.

Иу дыууә сахаты фәстә булкьон дәр рацыди, хатыр мә ракуырда әмә мын зәрдиагәй ныххәәбыс кодта. Ссыгъта тамако. Арф ныууәфид әмә загъта:

— Әз абоны онг Хуыцауыл не ‘ууәндыдтән, фәлә йыл нырәй

фәстәмә куышнә әууәндон хъуамә! Уый дә әрбарвыста ардәм мах амондән. Куыд дын раарфә канон, уый нә зоньн. — Уыцы ныхәстә кәнгәйә йә цонгмә бавнәлдта, йә зәрды уыд йә сахат мәнән баләвар кәньн, фәлә йә әз ской дәр нә бауагътон.

Евәццәгән, булкьонән йә фәсонәрхәджи дәр нә уыд, йә ләвар ын нә райсдзынән, уый әмә иудзәвгар рәстәг йә дзыхәй уддзәф не схаудта. Әдзынәг мәм кәст әмә, цы загътаид, уый нә зыдта.

— Әмбал булкьон, мауал тыхс. Дә сахат дә къухыл бакән.

Уый мыл ныттыхст әмә загъта:

— Ды махән Клавдиямә әцәгәй дәр Хуыцауәй әрвыст адәймаг дә. Абонәй фәстәмә уыдзынә нә кәстәр әфсымәр. Ныр та цом мидәмә.

Купемә бацыдыстәм. Клавдияйы фынәйә байәфтам, йә цуры бадти булкьонән йә дыккаг ус, йә сывәллон йә хъәбысы, афтәмәй. Әз булкьонмә къухәй ацамыдтон, фәстәмә цом, зәгъгә.

Мә ныхасыл сразы. Әз әй бафарстон, дарддәр дә зәрды цы ис, зәгъгә. Уый ахъуыды кодта, стәй загъта:

— Цалынмә Клавдия нә райхәл, уәдмә Валентинә Петровнәимә аныхас кәньн хъәуы. (Афтә хуынд булкьоны дыккаг бинойнаг.)

Булкьон бацыди купемә, әз та тыргъы рудзынгәй әддәмә кәстән. Уыди фәндзәм сахат. Райсом сихорыл нә поезд бахәццә уыдзәни Харьковмә. Әз сбаддзынән, Ростовырдәм цы поезд цәуы, уым. Булкьон Смирнов йә бинонтимә йә фәндаг дардзән Мәскуыйрдәм.

Булкьон купейә рацыд әмә мәм дзуры:

— Аслан Дмитрийы фырт, Клавдия райхәл әмә цом иумә абадәм, аныхас кәнәм. Не 'пәты дәр, немә уай, уый фәнды.

Купемә бацыдтән булкьонимә. Клавдия йә фәллад куы суагъта, йә хъызәмәрттә куы фәкьаддәр сты, уәд йә цәстгом уыйбәрц аивта, әмә йын базонән нал уыди. Хатыр ракуырда әмә мын ныхъхъәбыс кодта, стәй загъта:

— Мәнән әфсымәр нәй, фәлә мын Хуыцау йә бәсты дәу радта әмә, цалынмә цәрон, уәдмә дә мәхи әфсымәрау уарздзынән.

Әмә та мын ногәй ныхъхъәбыс кодта, йә цәстытә доньны разылдта, афтәмәй.

Булкьон дәр йә бынатай сыстади. Мә къух мын райста әмә загъта:

— Әз дәр дә нукуы фәрох кәндзынән. Әцәг адәймаг дә

æмæ адаймаджы хъизæмæрттæ зæрдæйæ æмбарыс. Дæ руаджы нæм раздæхти Клавдиямæ нæ амонд.

Валентинæ Петры чызг фынг æрæвардта æмæ æхсæвы дæс сахатмæ фæбадтыстæм.

Дыккаг бон кæрæдзийæн нæ адристæ радтам. Сихорыл нæ поезд æрлæууыди Харьковы. Зæрдиаг хъæбыстæ мын фæкодтой Клавдия æмæ Владимир Иваны фырт æмæ кæрæдзийæн хæрзбон загътам.

Иу мæйы фæстæ Клавдия æмæ Валодяйæ райстон фыстæг ме ‘фсæддон хаймæ. Ныффыстой мæм, сæ дарддæры цардæн цы уынаффæ бакодтой, уый. Цæвиттон, Клавдия дæр Харьковы рахизынвæнд скодта, æмæ уæд Валентинæ загъта:

— Хуыцауæй курæгау дæ курың, Клавдия, ма ахиз. Бирæ хъизæмæртты фæстæ уæ Хуыцау ногæй баиу кодта, æмæ ма уын цы царды бонтæ ис, уыдон кæрæдзийы уарзгæйæ иумæ арвитут! Æз сыхмахæй æрыгондæр дæн æмæ, Хуыцау куыд загъта, мæнæн дæр мæ дарддæры хъысмæт афтæ сараздæн.

Æртæйæ дæр Владимиры отпусчы рæстæг арвыстой горæт Пушкинойы — Владимиры мадмæ. Владимир æмæ Клавдия уый фæстæ Германмæ ацыдысты. 1948 азы булкъон æфсадæй рацыд, йе ‘нæниздзинад æвзæрæй-æвзæрдæр кæй кодта, уымæ гæстæ. Валентинæ баззади Владимиры мадимæ. Афæдзы фæстæ мой скодта æмæ йæ лæгимæ Ленинградмæ алыгъдысты, лæппуйы дæр семæ акодтой, афтæмæй.

Клавдия амарди 1958 азы. Владимир иунæгæй баззади. Валентинæйы лæг дæр амарди, æмæ уæд Владимир Валентинæйы Ленинградæй æрбаласта æмæ йæ амæлæты онг иумæ фæцардысты. Булкъонæй ма фæстаг фыстæг райстон 1961 азы. Афæдзы фæстæ амарди.

Ныртæккæ Владимиры хæдзары цæрынц Валентинæ йæ фырт Барисимæ. Владимиры амарды фæстæ уыцы бинонтимæ нæ бастдзинад аскъуыди.

Фæлæ ма уын хъуамæ иу хабар радзурон. Чи зоны æмæ зын бауырнæн дæр уа, фæлæ царды бирæ диссæгтæ æрцауы.

Хæсты рæстæг фыццагæм мартъийы, Краснодары крайы горæттæ æмæ станицæтæ знагæй уæгъд кæнгæйæ, Гулькевичы районæй не ‘фсæддон хаймæ æрбахауди салдат Алексей Иваны фырт Борщ. Иу взводы иу батальоны æмæ иу полчы хæцгæ фæцыдыстæм Будапешты онг. Будапешт саст æрцыди 1945 азы дæсæм февралы. Алексейы суæгъд кодтой — инвалид уыди. Хæст нæма фæцис, фæлæ Украинæ немьцæй куы ссæрибар,

Галиуырдыгәй рахизырдаем: Бицьоты Владимир, Алексей Борі әәмә Заойты Асләнбег.

уæд Алексейы фыд æмæ мад æд сывæллæттæ Гулькевичы рай-
онай Украинæмæ горæт Ичнямæ аивтой. Алексей дæр уырдаем
ацыди. Ус ракуырдат. Райгуырди сын дыууæ лæппуйы, фæлæ
йæ бинойнагимæ сæ цард нæ ацыд æмæ ахицæн сты. Алексей
ракуырдат дыккаг ус — Николаенко Мариййы. Куыд бамбæрст-
тат, афтæмæй, Клавдияимæ цы чызг уыд Польшæйы, пан Кази-
мирмæ æххуырстæй, уыцы Мариййы. Уый та æз базыдтон 1961
азы. Цæвиттон, уыцы аз райстон фыстæг Алексейæ. Уый фæндыд
йæ бинонтимæ мæнмæ æрбацауын, æмæ сæ схуыдтон. Ам сæ
зардæмæ фæцыд æмæ сын, Хъæдгароны мын цы хæдзар ис,
уый радтон. Алексейы Хъæдгароны долапи куыройы куыстмæ
райсын кодтон æмæ дзы фæкуыста 1965 азмæ. Уыцы аз апрелы
майы фæрынчын æмæ йæ Дзауджыхъæуы рынчындоны
сæвардтон, фæлæ нал фервæзт: йæ цафтæй амарди. Баныгæд-
тон æй ирон зианы æгъдаумæ гæстæ Ирыхъæуы уæлмæрдты.
Мариййы æрцæрын кодтон фатеры, нахæдæг кæм царæм, уыцы
кæрты. 1981 азы фæрынчын ракæй æмæ амард. Уый дæр баны-
гæдтон Алексейы фарсмæ. Мария æмæ Клавдия кæрæдзийы
нал фæдтой, фæлæ цалынмæ Клавдия æгас уыд, уæдмæ
кæрæдзимæ фыстой.

*Литературон æгъдауæй йыл бакуыста
ТОМАЙТЫ Мисурхан.*

ХÆСТОН ПОЭТТÆ

ИЛИИГА Грмс

САЛДАТЫ ЦÆСТЫСЫГТÆ

Фæхæц, фæхæц, салдат, дæхиуыл,
 Уысммæ ма бафæраз æрмæст!
 Тыхсаст фыдгулы зæххы риуыл
 Кæны йæ фæстаг улæфт хæст.
 Йæ фæстаг улæфт, фæлæ удæн
 Нырма йæ хуылфы ризы тас:
 Зæххыл цы хотыхтæ ис, уыдон
 Кæнынц æртхъирæнæй ныхас.
 Хъæр, богъ-богъ алырдыгæй хъуысы,
 Мæр судзы, раст цыма хъæмп у,
 Пырхкалгæ 'гас быдыр æнкъуысы,
 Зæхх æмæ арв кæнынц æмбу...
 Фæлæ уый циу? Цы кодта бæстæ? —
 Æваст хъæр ахæм хъус фæци,
 Цыма æнусты дæргъы хæстæн
 Йæ кой дæр никуыма уыди,
 Цыма хъаймæт бынтон æрхæстæг,
 Æрхæстæг нæ — цыма æрцыд:
 Куы ратахт мыдыбындз мыдхæссæг —
 Йæ тæнæг базырты хъæр цыд...
 Æркаст рæсугъд зæрин тын хурæй,
 Йæ уæлæ ахæм цин уыд фыст! —
 Æмæ салдаты зæрдæ дурæй
 Сындæггай бæмбæгмæ æрхызт.
 Кæсы салдат, йæ цæст æвзары:
 Æфтауы акъаци сыфтæр,
 Тъæллангæй булæмæргъ ныззары,
 Æнкъусы дидинæг йæ сæр,
 Сæ фале саппыл бур саг хизы,
 Йæ роды дзидзийæ хынцы...
 Салдат ныджджих и, бацыд дисы:
 Зæххыл цы диссæгтæ и, цы!

Ирон фысджытæй Фыдыбæстæйы Стыр хæсты чи архайдта, уыдон. Раззаг рæнхъы: Хъазбегги Хъазбег, Плиты Грис, Цæгæраты Максим, Плиты Хадо. Дыккаг рæнхъы: Дарчиты Дауыт, Хъайтыхъты Георг, Ефимцов Тимофей.

Цымæ æцæг уой, æви — фыны? —
 Йæ зæрдæ байдыдта кæрзын,
 Æмæ йæ цæстытæн сæ быны
 Дыууæ егъау сыджы фæзынд.
 Йæ зынты фатау цы лæг ацыд,
 Ныр уый бæрзæйкъулæй лæууы,
 Æмæ салдат, дыууиссæдзæдзæд,
 Цæхджын цæстысыгтæй кæуы.

1945

ХЪАЙНГЫХЪНГЫ Георг

КУЫ ФÆУА ХÆСТ

Фæстаг фашист йæ ингæнмæ куы хауа,
 Куы банцайа фæстаг хæстон гæрах.
 Нæ хурзæрин фæлмæн тынтæ куы тауа,
 Ныйарæгмæ æрыздæхдзыстæм мах.

Йæ домбайтæ, йæ диссаджы хæстонтæ,
 Йæ зынаргъ тугæй чи хъахъхъæдта зæхх,
 Нæ рыг цæсгæмттæ, хидæйдзаг фæсонтæ
 Ныхсдзыстæм уæд хъæрмуст донæй дзæбæх.

Фæзындзæни нæм уыцы хъæлдзæг афон,
 Æмæ ма иу ран чи баддзæн æнцад!
 Тæхдзæни маргъау уарзонмæ йæ уарзон,
 Йæ фыртмæ — фыд, йæ буц хъæбулмæ — мад!

Уыдзæн кæуæг дæр, амонд нæу æмхуызон,
 Цы чындæуа? — сыгъди цæхæрау хæст!..
 Æрцыди зиантæ, баныгæдтам уыдон,
 Нæ рухс Уæлахиз нал федта сæ цæст!

Салдат хуындис йæ ном æмæ йæ мыггаг
 Нанайы хурæн, адæмы фыртæн,—
 Цæрдзæн, нæрдзæн сæдæ азты йæ хъуыддаг
 Æмæ бæздзæн хъæбатырæн цыртæн!..

Баба дæр уæд йæ къæлæтсæр лæдзæг
 Йæ къухмæ райсдзæн, рахиздзæн нæ кæртæй,
 Зындзысты йæм нæ урс хæхтæ сыгъдæг,
 Нæ бæлæстæ йын кувдзысты сæ сæртæй.

Ды дæр цæудзынæ фæндагмæ дæ хызы,
 Ды дæр кæндзынæ де 'гьдæуттæ æххæст,
 Æртæхдзæн уари æмæ хъарм хъæбысы
 Уый тухдзынæ ды иухаттау фæсхæст!

Куывдтæ, хъæзтытæ, стыр арфæтæ, цинтæ.
 Хæсдзæн йæ фыртæн дзаг нуазæнтæ мад.
 Цы ран фæмард и тохгæнгæйæ минтæ,
 Уым хорз уыдзæни милуантæн та сæ цард!

Фæрс-иу хæстоны, уый дæ н 'афæлилдзæн, —
 Йæ сыгъдæг цард дæуæн кодта нывонд,
 Йæ сæрыхъуынтæй урсытæ æрттивдзæн,
 Фæлæ йæ ма схон уый тыххæй зæронд.

1944

МЫРНАЗНИИ Барнс

МА ТÆРС

Акæс-ма, сырх дидинджытæ фæзы
 Чырс бынсæфт æрбакодта, чызгай!
 Æмæ дымгæ сау мигъты фæхæссы
 Бон-изæрмæ хæхтырдæм чыргай.

Акæс-ма, нæ пæлæхсар бæласы
 Уад бынтон куы ныккодта лæгуын!
 Æз фыццагау мæйрухсмæ йæ разы
 Хатгай демæ фыны дæр лæууын.

Акæс-ма, нæ зад рæсугъд дыргъдоны
 Булæмаргъæн банцади йæ зард.
 Уый кæм хатти иудадзыг уæндонæй
 Уым æлгъыстаг сау халон æрбадт.

Фæлæ ма тæрс, тагъд æрлæудзæн уалдзæг,
 Уалдзæг махæн цардамæндтæ уардзæн.

1942. *Хæцæг æфсад.*

Ирон фысджытæй Фыдыбæстæйы Стыр хæсты чи архайдта, уыдон. Раззаг рæнхъы: Хъайттыты Сергей, Мыртазты Барис, Цырыхаты Михал. Дыккаг рæнхъы: Шелелов Борис, Баситы Михал, Цæгæрзаты Гиго, Богазты Умар.

Галиуырдыгәй рахизырдеәм: Дзадтиаты Тотырбег, Мамсыраты Хаджумар әәмә Мамсыраты Дәәбе.

ЧЕХОИИНИ Сæрæби

* * *

Цард лæвар кæмæн у рагæй,
Уымæн цард зонын у зын.
Царды даргъ уæрæх фæндагыл
Æз уæлахизмæ цæуын.

Цард æз тохгæнгæйæ 'мбарын,
Æз лæвар цæрæг нæ дæн.
Цардыл æз цæфæй дæр зарын, —
Аджын уымæн у мæнæн.

Бузныг, демæ кæй дæн, уымæй,
О нæ хъæбатыр фæлтæр!
Зарджытæ нæ кæнын къуымæй, —
Дæн ыстыр хæсты фæлтæрд.

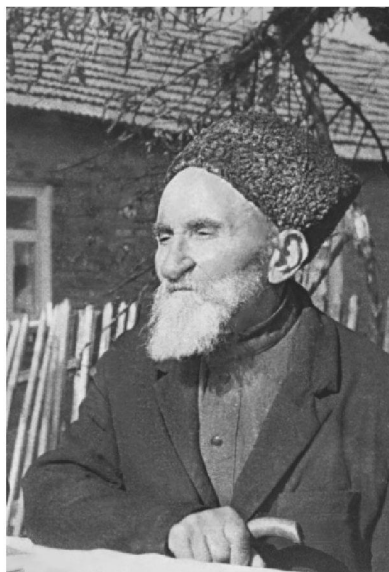
Æз нæма бафсæстæн цардæй,
Æмæ уый тыххæй хæцын.
Хæсты сау фæздæджы, арты
Æз нæ уæлахиз уынын.

КАЛОТЫ ХАЗБИ: 80 АЗЫ

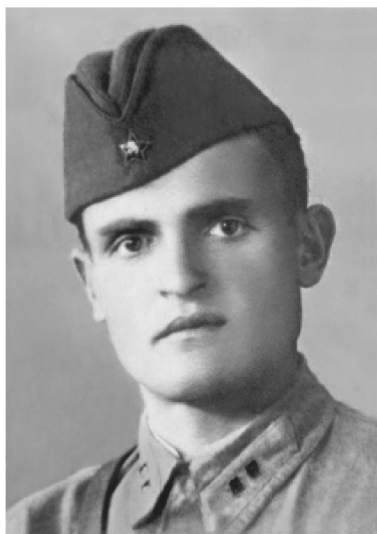
*Цсей, мае френдыр, дзэегъаел дае ныцуагътон,
Чал мысын, мае хорз хелар, дае уынд..
Æз, нырсахаст цæргæс, мае базыртæ ысцагътон.
Æмае тымыгъмае сөнхъæлмæгæс лæууын.*

Хазбийы фыд Алыксандр.

Хазбийы мад Аминәт.

Хазбийы æфсымæр Барис.

Хазбийы æфсымæр Солтан.

Галиуырдыгэй рахизырддэм. Бадынц:Барис, Харитон, йгэ чызг Луиза, Солтан. Лэууынц: Харитоны бинойнаг Зойгэ, сгэ хээдзэры схэсгэ чызг Мария, Замирэийи лэг Хъазыбег, Замирэ.

Хазбийы ǧмкурсон ǧмǧ хорз хǧлар
Баситы Тǧуырзǧт.

*Маǧǧ, мауал мыл кǧн бустǧ,
Асǧрф райсомы ǧртǧх.
ǧз дǧу дǧн, дǧу дǧн ǧнусмǧ, –
Фод мыл карз ǧвдисǧн зǧхх.*

КАЛОНИИ Хазби

ЗÆХХЫ ЗÆРЦÆЙЫ МАСТ

* * *

Карз хæст райдыдта... Арвау ныццæлхъ кодта тохы фыццаг гæрах, арвы цæлхъау нæргæ ацъид хæхты 'мæ быдырты.

Карз хæст райдыдта... Барызти фатхъæд, барызти хъæды рæсугъд æхсин, ссыбар-сыбур кодта æмæ йæхи бауагъта кокка хæрисыл.

Карз хæст райдыдта... Ныффæйлыдта дидинæгджын зад кæрдæг, ацагъта йæ рæсугъд къуырфытæй райсомы 'ртæх, æрхуыссыди зæххыл, стæй сыстад æмæ ныгуылæнмæ акъул.

Карз хæст райдыдта... Доны сæрмæ ауыгъд фæлмы бынæй рахъуы-зыди хъуырдухæнгæнгæ узал уылæн, йæхи ныццæлхъ кодта дурты цæндыл æмæ æртахгай баиу иннæ уылæнтимæ.

1941 (?)

* * *

Æхсæв дæ дзыккутау куы 'рхауы,
Йæ тарф фынтыл куы вæййы зæхх,
Æмæ фæлмæсты цæстыхаутау
Куы суымæл кæны хъæды 'ртæх,

Уæд æз мæхинымæр фæзæгъын:
«Тæхуды, фен ма дæ æрмæст,
Æрбад дæ уæлрудзынг æртæхау,
Æртæхау рудзынгыл æрлæс!..»

1941 азы сентябрь.

Камышин.

* * *

Тымыгъ даргъ уынгы хæты...
Æхсæв салд рудзгуытæй хъусы...
Цымæ афонмæ цы кусыс ды?..
О цæмæй зонын, цы кусыс.
'Фхæрыс, чи зоны, дæхи:
«Радтон уымæн сомы карз æз...»

Хин дæ ды, мæ хъоппæг, хин.
Уарзыс, о!

Æмæ куыд уарзыс?..

Зонын æз, мæ хорз хæлар,
Тыхст, уырыд кæй дæ рæстæгмæ...
Дард дæ, дард мæнмæ, хæрз дард...
Фæлæ мæм
уæддæр
хæстæг дæ!..

1942 азы февраль.
Камышин.

* * *

Куы сæтты тымыгъ
даргъ бæлæсты.
Уый хъæпæн фæндагыл куы 'рхуыссыд...
Кæй бон уыдзæни, кæ,
нæ фæстæ
Зæхы зæрдæйы маст
ныффыссын!!..
Æз федтон
хъарм туджы суадон,
Лæджы буарæй æмбæрзт астым...
Гъей, сахъ нæртон,
æри дæ уадындз,
Нынкъусон зæхх æз
ризгæ уастæй!
Æри!
Мæн у дунейы арфæ,
Æз цард дæуæй
хуыздæр æмбарын...
Дæлдзæхы тымыгъ
фемæхст
арвæй, —
Сызгъæрин хуры тынты
уарын.

1943 аз.
Ленинграды фронт.

* * *

Митыл мæйы æртхутджытæ хъазынц,
Зæхмæ ивæзы бæлæсты фист.

Уæ мæ пыхцыл сæр!

Быдыр — дæ уазæг.

Нал та уромын

зæрдæйы рис...

Ниуы бæстæ

зындоны цæхæры.

Лентау сау уадздзаг —

фæндаджы тар...

Мигъты уæлæ

зынг æвзæгтæй сдæры

Хъæуы сæрмæ

æнæрмынæг арт.

Æз цæуын

мæлæты фыддæрадаен.

Немыцаджы туг

мæ джебогъæй фæтагъд...

Мæн цæрын фæнды,

фæуором-ма дæ тахт,

Сау нæмыг! —

Æрра дæн...

1943 аз.

Калинины фронт.

НÆ ХÆСТАРЫД, НÆ ХУРВÆЛЫСТ ÆФСЫМÆР

...К

уыд сæ мысон, куыд-иу æрбалæууой хабæрттæ мæ зæрдыл, афтæ дын сæ дзурдзынæн æмхæццæтæй, иугæр мæхи рагацау кæм нæ бацæттæ кодтон ахæм ныхасмæ, уым.

Хазби, Хазби...

Хæсты ма арыдæй дæр куы базадаид, фæлæ дзы сауæвзалы сси. Иу ран хуры тынæй йæхæдæг æнахуыр загъд кæны — æлвыд æй хоны. Хæсты та уыцы хуры тын сауæвзалы бацис... Уæддæр афтæ хуыздæр у: хæстарыд, фæлæ хурвæлыст. Бирæ фыста хуры тыххæй, хорз-иу сарæхст: Нывæрдтон хуры цæст мæ риуы; Мæ риуы хуры тын кæй ризы...

Нæ фыдæлтæ цардысты Захъайы — Калотæ сæхæдæг уыдысты 6 хъæуы — комкоммæ мах хæдзарвæндаджы хъæу уыд Байком. Тынг райдзаст ран у, рæсугъд: хъæуы сæрмæ хостæрст, дон, суадæттæ, стыр фæндаг. Байкомы чи цард Калотæй, уыдон иу артæй дих сты, иу фыдæлæй равзæргæ.

Нæ хæдзарвæндаг раппæлинаг уымæй сты, æмæ тынг раджы сарæзтой сæ ных ахуырма. Нæ фыд хуынд Алыксандр, уый фыд Бибо, Бибойы фыд Мæцыхъо — гъемæ мах, Мæцыхъойы байзæддæгтæ,

ахуыр æмæ æфсæддон хъуыддагмæ зæрдæргъæвд разындыстæм.

Нæ фыдыфыд Бибо бæллахы лæг уыд, сæрæн. Рагæй дæр баст уыд йæхи хуызæн бæхдавджытимæ — уæды рæстæджы стыр кадджын лæгтыл нымад цыдысты бæхдавджытæ, сæрæн-гуырдтыл. Мах, Калоты, адæм æмдзырд Калотæ хуыдтой, се ‘хсæн-иу, зæгъæм, исты ахæм хабар куы ‘рцыд, уæд æй баныганын зыдтой.

Бибо тынг дæрдтыл хъуыстгонд уыд — нæхи Хуссары, Гуыр-дзыйы, бæхы хорзджын Кæсæджы, Дыгуры — алы ран дæр ын халæрттæ.

Асыый бæсты Айдартæ дардтой æмбисонды дугъон бæх — цалдæр стыр дугъы рамбылдта. Иу гуырдаиаг æлдар загъта, уыцы бæх, дам, мæ къухты куы бафта, уæд ницы бавгъау кæндзынæн йæ самалгæнæгæн, зæгъгæ. Бибо йæ иу æмбалимæ дугъоны фæдыл зылын байдыдта. Рæгъауæй йæ раластой, дыу-уæйæ йыл сбæдтысты æмæ лыгъд радтой.

Фæдис сæ фæдыл суанг Байкоммæ æрбахæццæ. Адон сисæй мæнг сара акодтой æмæ йæ уым бамбæхстой. Мит афтæ ныууарыд, æмæ уыцы сарагонд нал зынд. Бон-дыууæ боны фæстæ бæхы Ручъы æфцæгыл Гуырдыыйы балæууын кодтой, хорз æхца райстой æлдарæй. Уый ма сын уымæй уæлдай куывд дæр ныззылдта. Фынгыл сæхи ‘гъдаумæ гæстæ гуырдызы сæ алкæй тыххæй дæр, сæ мад, сæ фыд, сæ ус, сæ цоты тыххæй гæджидæутгæ уадзынц, ныр дыууæ хохаджы та хъуыдыгæнæг нæй. Уæд сæм Бибо хъусы, хъусы — гуырдаиагау та хорз зыдта, стæй рамæсты, фестæд, æхсаргард сласта.

— Цы кæныс, Бибо? — фæрсы йæ фæрныг фысым.

Бибо йæ ‘хсаргардæй йæ ‘мбалмæ амоны:

— Уартæ уый мад æмæ уый фыд сымах ныййарджытæй кад-джындæр йеддæмæ æгаддæр кæй не сты, уый зонут? Уæд!...

Лаугайæ басидтысты сæ дыууæйы царæнбонны тыххæй дæр, суанг сæ Рукъмæ рафæндараст кодтой.

Бибойæн дунемæ рангыст иунаг фырт — Алыксандр, нæ фыд. Бибо фидарæй загъта, хъуамæ ахуырмæ ацæуа, зæгъгæ — снысан æй кодта Æрыдоны семинармæ. Æрыдоны йын цард хорз зонгæ лæг Епхитæй.

Алыксандр сахуыр кодта. Раздæхт фæстæмæ хохмæ — уый уыдаид ссæдзæм азы. Куыддæр æрхæдзарон нæхимæ, афтæ загъта Бибойæн цæхгæр:

— Мæ фыд! Ацы хъуыддаг чи у, ды кæй кæныс, уый ма кæд дарддæр кæнинаг дæ, уæд дын мæнаей фырт нæй, мæн дæхиуыл мауал нымай!

Уыцы ныхас ма суанг Бибойы æмбалттан дæр æхсызгон нæ уыд. Нæ хъæуы сæрмæ ис Байдзуар. Уым хъæубæсты раз Алыксандр Бибойæн ард бахæрын кодта, æмæ уый адыл нæ фыдыфыд йæ рагон куыст ныууагъта, æрчырыстон. Хъуыддаг æцæг афтæ кæй уыд, уый ма мæнæн дзырдта Тохтиаты зæронд лæг.

Цæвиттон, хæсты фæстæ махмæ, Къостайыхъæумæ, ахуыргæнæгæй æрцыд Тохтиаты чызг. Комкоммæ дын нæм куы ‘рбараст уайд, йæ фанер чумæдан дын нæ хæдзары астæу куы ‘рæвæрид æмæ дын афтæ куы бакæнид:

— Æз ам цардзынæн!

Алыксандр фæджих:

— Чи дæ, хатырæй фæуæд?..

— Æз дæн Тохтиатæй, Надя мæ ном. Мæ мад мың, ардæм цæугæйæ, афтæ загъта, Калоты Алыксандрмæ, дам, дæ фысым, зæгъгæ.

— Æмæ уæд дæ мад та кæмæй у?

— Мæ мад та у Церекатæй.

Æмæ йæ уæд Алыксандр æрбахъæбыс кодта:

— Мæнæ дын хæдзар æмæ дзы, цас дæ фæнды, уыйас цæр!

— Алыксандр ныр йæхæдæг та сæ хæрæфырт уыд, Куырттаты Церекаты хæрæфырт.

Иу бон мын Надя афтæ:

— Цом, махмæ Дзуарыхъæуы ахъаззаджы дыргъдон ис, æмæ дыргъгæ ‘рласæм.

Бричкæйæ ацыдыстæм, схæццæ сын стæм сæ хъæумæ. Сæ сыхы устыгæ мæм радыгай цæуынц алы курдиæттимæ. Сæ иу мын афтæ:

— Мæ хур, хъæддаг хуытæ мын мæ фæллæйттæ сафынц æмæ мын сæ фæтæрсын кæн.

— Цæмæй æмæ дын сæ куыд фæтæрсын кæнон? — бацымыдис дæн æз.

— Уалæ нæм немыц дуне топпытæ ныууагътой æмæ уыдонæй спайда кæн...

Топпиты коймæ куыд нæ фæгæмæл уыдаиккой мæ хъустæ! Æрхаста топпытæ, гилдзытæ, фæлæ... Топпытæй иуыл дæр сампал нæ уыд, лæдзджытæй хъауджыдæр ницæмæн бæззыдысты.

Иу зæронд лæг чысыл дарддæр бадти, фæдзырдта мæм йæхимæ. Йæ фарсмæ мæ ‘рбадын кодта, чи дæн, цы дæн, уымæй мæ бафарста, стæй мын афтæ.

— Æмæ уæд де ‘рвад Бибойы нæ зоныс?

Æгæсты ‘хсæн ахæмæй никæй зыдтон.

— Иу Бибо нәм уыд, фәлә уый раджы амард... Мә фыды-фыд уыд...

— Гье, гье, әз дәр дә уымай фәрсын, уымай! Равдәлә дә хьусынмә, әмә дын әз йә хабәрттәй истытә радзурон. Бибо мәнмә иуахәмы ‘рласта 7 бәхы. Әз ын сә аргъ уайтагъд йә роны фәцавтон. Уый мын афтә:

— Әз абонизәр Захъайы куына уоң, уәд та дзәгъәлдзых адәм зәгъдзысты, сыгъдәгәй сә Бибо амырхта, зәгъгә!

Әмә ахәцыд, адардта фистәгәй Куырттаты комыл. Афтәмәй та чысыл кьуылыхгонд дәр уыд. Фәндагыл әй иу барәг байәфта, Церекагы афицер, йә ном Хъамболат. Йә кьуылыхәй дәр рәвдз уад Бибо.

Алы хабәрттә кәнынц кәрәдзийән, стәй Хъамболат афтә:

— Мә хойыл мын дзурджытә ис, әмә ныр ссыдтән, чын-дзы йә радтон...

Цәуынц дарддәр әмцыд, афицер бәхыл, Бибо фистәгәй. Хәстәгдәр базонгә сты.

— Әмә уәд, Бибо, Добызәйы нә зоны, Калоты афицеры?

Куыд әй нә зыдта сә номдзыд афицеры та Бибо! Добызә уыд ахуыргонд ләппу, фәцис Петербурджы университеты математикон факультет, нымәд уыд афицеры ‘хсән дәр. Махән нә хәрзәрвад. Бирә хотә әмә әфсымәртә уыдысты. Кусәг адәмәй фосджың, цәрәг хәдзар. Захъайы уавәртәм гәсгә сәм уыд әппәтәй фылдәр — сә фосәй Кьостайыхъәуы колхоз сфосджын: 2 минәй фылдәр радтой фысвос колхозмә. О, фәлә уыдон фәстәдәры хабәрттә сты... Зәронд ләг мын дарддәр дзырдта:

— Ныр мә Добызә куы фехъуса, — зәгъы Хъамболат, — әз бәхыл, йә ‘фсымәр та фистәгәй кәй цәуы, уәд мын цы зәгъдзән? Әрбабад ма мә фәсарц!

Бибо афтә рәвдз стәпп ласта бәхы рагъмә, әмә йыл Хъамболат дисы бафтыд. Куыд, цы, зәгъгә, әмә йын Бибо афтә, бәхтимә, дам, у мә куыст, мә архайд.

Цымытимә бахәццә сты. Нә йә ауагъта дарддәр Хъамболат, фысым, дам, нәм бакән, ноджы ма нәм ахсәв усгуртә дәр әрбацаудзысты әмә сә ды дәр фен, зәгъгә.

Уалынмә ‘рбацыдысты уазджытә, Гаппуатә. Бибойән цыдәр әгъдауәй фадат фәцис әмә мойгәнәг чызджы фәдта. Гьема дын йә зәрдәмә иттәг фәцыд. Әддаг уатмә расидт Церекагы афицермә әмә йын афтә:

— Мә цәсгом дәм нә хәәцы, Хъамболат, фәлә йә афтә

банымайут, цыма æз дæр уыцы фæндагыл дæн ам, ахæм хъуыд-
даджы тыххæй дæн, чызгкуырды фæдыл.

Куырттат фæсæфцæгмæ тигъмæ кæй касынц, былысчылæй, дæлдæр
сæ кæй нымайынц, уыдæттæ зыдта Бибо, фæлæ иугæр зæрдæ куы
скуса, уæд ма лæгæн дунейы цæлхдуртæ цæлхдуртыл нымад сть..

Хъамболат фæхудти, хорз, зæгъгæ, загъта, мæ хистæртæн, дам, бам-
барын кæндзынæн Уæдмæ Гаппуатæ дæр мидаемæ уатмæ бацыдысты,
æмæ дын Бибо дæр уыдоны усгуримæ фæсдуар куы ‘рлæууи!

Церекаты хистæр ныццæхгæрма, мах фæсхохмæ чызг нæ
ратдзыстæм, зæгъгæ. Уæд Хъамболат афтæ:

— Уый Добызæйы æфсымæр у, нæ хуыздæр афицеры! Æмæ
уымæй худинаг уызæн, цæхгæр ын най куы зæгъæм, уæд. Исты
‘фсон ын скæн.

Сæ хистæр фесхъæл:

— Нæ йын кæнын æфсон дæр! — Стæй уæд фынджы ‘гъда-
уæн загъта. — Дыууæрдывгæй нæ ис чызгагурæг, æфхæргæ никæй
кæнæм. Не ‘мсæр мыггæгтæ сты дыууæтæ дæр, нæ аккаг сты
хæстагæн. Мах æхсæны ныхасæй бауынаффæ кодтам, æмæ ра-
зыйы дзуапп зæгъдзыстæм уыцы мыггæгæн, фылдæр мысайнаг
чи сæвæра фидуæггæг!

Ныр Бибомæ цæй æхцатæ уызæн, зæгъгæ, уымæй зонд-
джын хуыдтой сæхи. Раздæр Гаппуатæ балæвардтой сæ мы-
сайнаджы æхца. Уæд Бибо бавнæлдта æмæ йæ ронæй раласта
авд бæхы аргъ, æз ын кæй æрнымадтон, уыдон. Фæлæ Церека-
ты хистæр уæддæр нæ сæтты, фидарæй зæгъы:

— Нæ, æз Хайырхъызы фæсхохмæ нæ ауадздзынæн!

Уый та тынг рæсугъд чызг уыд, Хайырхъыз. О, фæлæ Цере-
катæн сæ ныхас сæхимидæг фæсаджил. Ау, сæ дзырд куыд асай-
ой! Хъамболат зæгъы:

— Ацы хъуыддаг айдагъ махмæ лæвард нæу, фæлæ ис Хуыцау-
мæ. Уый куыне сарæзтаид хъуыддаг афтæ, уæд æз куыд сæмбæл-
даин Калойы-фыргыл? Дзырд куыд загътам, афтæ ауадзут хабар.

Бибо, хъуыддаг кæй рамбылдта, уый куы базыдта, уæд Хъам-
болатай хатыртæ ракуырдатæ æмæ сæм æхсæв дæр нал баззад,
æфцæгыл æргæпп кодта Байыкоммæ. Æппæт дæр йæ фыд
Мацыхъойæн радзырдта, сæхи чызгхæссинмæ рæвдзытæ кæнын
байдыдтой. Æз дæр уыдтæн уыцы чындзæхсæвы, — загъта ма
фæстагмæ дзуарыхъæуккаг Тохтиаты зæронд лæг. — Дæумæ та
уый тыххæй фæдзырдтон, æмæ дæ хъалæс Бибойы хъалæсы
хуызæн тынг у...

Надя нәм дыууә азы цыдәр фәцард. О, куы ма йә загытон, ма фыд иунәг фырт уыд Бибойән. Хотә йын уыди дыууә — Мәдинәт әмә Ханысиат. Мәдинәт сси Хъесаты чындз, Ладимыры бинойнаг, баззад сын әртә чызджы; Ханысиат та уыд Абайты Сергейы ус, иунәг ләппу сын рантыст, хәрзәрәджы фәзиан — йә ном Сафарбег. Бирә цот ын — 4 фырты әмә 3 чызджы. Чызджытәй иуы кьам — Клавдяйы — ис Хазбийы чиныджы. Амард аргә-арың, уыди Дзанайты Никъалайы бинойнаг. Никъалайы фыды хуыдтой диссаг номәй — Цъәхләг...

Бибо рагагъомма базыдта йә мәләт: уыцы бәрәгбон, дам, куы уа, уәд уызән ма адзалы бон. Әмә, әцагдәр, уыцы бәрәгбоны йә уд сиса...

Хохы хъәздыгыл нымад чи цыд? Бирә фыртты хицау, Бибойән та уыцы иунәг. Әмә йыл фу-фу кодта, ахуырмә дәр әй уымән арвыста.

Хайырхъыз тынг бирә фәцард — 108 азы, тәккә хәсты размә амард. Йе стырдар цин уыд, Алыксандрән ын бирә цот кәй рантыст, уый — алкәмән дәр-иу әй әппәлыд:

— Мә иунәг бирә бацис!

Алыксандр куы сахуыр кодта Әрыдоны семинары, уәд иу аз диакъонәй Захъайы аргъуаны ахуыста, сауджын та дзы гуыр-дзиаг уыд. Мах дәр диакъоны фырттә хуыдтой. Нәхимә куыд уа, уый охыл бацыд Алыксандр диакъонәй, стәй уәд скъола сарәзта, цыппаразон, мәнә церковно-приходская кәй хуыдтой, ахәм. Уырдыгәй бирәтә ацыдысты стыр фәндагыл, арфәйгәй-иу мысыдысты Алыксандры скъола...

Нә фыд дзы йәхәдәг куыста ахуыргәнәгәй. Тынг рәсугъд фыста, стәй әнәрәдыдәй. Бинонты хъуыдаг бакодта революцийы размә, әрхаста царәг хәдзары — Хъесаты — чызджы. Нинотә сә хуыдтой. Стыр хәдзар уыдысты, о. Нә мад Аминәт уыд әмбисонды кусаг — Алыксандр әмә, дам-иу, Аминәт хос фылдәр ныккарстой, цыппәргай ләгтә кәмә уыд, уыдонәй.

Аминәтән уыд домбай әфсымәртә — Бедто, Платъо (Платон). Уый бирә фәцард фәсарәнты, 17-әм азы размә афтыд уырдаәм. Сә фыд та хуынд Дагъистан, сә мады ном сын нал хъуыды кәнын. Нә мадыхотә дәр диссаджы хорз сылгоймәгтә — Софиа, Саломе. Саломе уыд Калоты Георгийы мад, зындонд географ, профессор...

Фыццагдәр нә фыдән райгуырди Ханджери. Кусаг ләппу,

тынг фаллойуарзаг. Хъыгагæн, 18-аздыдæй менингитæй цамайдар фарынчын æмæ фæзиан. Стæй дыккаг у Барис. Хъуыстгонд этнограф сси. Райгуырды 1915 азы, кусы РАНы (Уæрæсейы Наукæты Академийы ома, — Г. Б.), цæры Мæскуыйы. Йæ бинойнаг дæр у этнограф.

Æртыккаг уыд Солтан. Хæсты размæ бакасти Дыккаг медицинон институты æфсæддон факультет, ссис инæлар. Хæсты фæци райдианæй кæронмæ, цæугæ госпиталы хицау уыд. Иу хатт немыцаг хæдтæхджытæ æрбатахтысты, бомбæтæ съл æркалдтой, æхстой сæ. Солтан фæцаф æмæ йæ «кукурузникыл» фæсфронтомæ ластой. Иу æрдузы æрбадтысты хъæды астæу. Ныр уым та махонты бæхджын æфсад лæууыд. Сæ иу барæг дын нæхи хъæуккаг куы разынд — Абайты Хадзумар. Уый Солтаны базыдта, йæхи йын бацамыдта, Солтан æй нæ хъуыды кодта. Фæлæ йын ныр афтæ, дæ тъæнгтыл ныххæц æмæ нæт, хъæр кæнын райдай, малын фыррыстæй, зæгъгæ. Хадзумар афтæ бакодта, Солтанымæ уый дæр арвыстой. Хæдзарады сæргълæууæгæй йæм куыста, цæргæ-цæрæнбонты дзы райгондæй баззади.

Солтан бирæ бæрнон бынæтты фæкуыста кад æмæ радæй, дзæвгар æм уыд алы хæрзиуджытæ дæр. Инфаркт æй куы 'рцахста, уæд бынтондæр ныууагъта йæ куыст, иу чысыл ма ацард æгуыстæй æмæ 1996 азы ахицæн йæ цардæй.

Йæ чызг дæр сдохтыр, у доцент. Йæ фырт дæр хорз сахуыр кодта, сси гæххæтт æмæ целлюлозæйы индустрийы наукон-иртасæн институты директор Астраханы. Иннæ чызг дæр у дохтыр, мæ уарзон кæстæр, кусы Налцыччы, у кæстгон чындз. Кæстæр чызг цæры Мæскуыйы, уый дæр уæлдæр скъолайы бакасти — фæцис аивадон модельтæгæнæн институт. О, Барисы чызг дæр у ахуыргонд, историон наукæты кандидат.

Солтаны дæле — Хазби, нæ фыды уарзондæр хъæбул. Махæн та нæ хурвалыст æфсымæр — о, ахæмай уайы æдзухдæр цæстытыл, хуры рухсæй конд агъуды...

Нæ фыд та йæм хъулон зæрдæ дардта уый тыххæй, æмæ чысылæй фæстæмæ буаргъæдæй лæмæгъ рахаста, арæх рынчынтæгæнаг уыд. Иу 5 — 6 азы йеддæмæ йыл нæ цыдаид, афтæ йæ фыййæуттæн Дагъты къæдзæхмæ хæринаг хæссæгæй арвыстой. Фахсыл йæ къах цыдæр æгъдауæй фæбырыд æмæ уым дæлæмæ атылд, тыхтæй-амæлттæй ма аирвæзт. Уæдæй фæстæмæ йæм уалдай цæст дардтой, буцдæр ома.

Ныр алцыдæр цыма мигъвæлмы уынын, афтæмæй мæм зынынц уæдыккон хабæрттæ. Туг дзы кæцæй нæ цыд, ахæм æгас бынат нал баззад Хазбийы буарæй. Цæй дохтыр уыд уæды заман хохы!.. Не ‘рвад Сикъо (Симон) Фыццаг дунеон хæсты архайдта, иу артæй уæрст стæм уыдонимæ, цæргæ дæр æмкъул кодтам. О, æмæ уый хæсты бонты цыдæр бар дардта санитарон хайадмæ, цыдæртæ базыдта. Гъемæ Хазбийы дыууæ хосæй дзæбæх кодта — ацудас æмæ сапонæй. Йæ цæфтæ-иу ын хорз ссыгъдæг кодта æмæ сæ-иу ацудасæй байсарста, стæй-иу сæ сапонгонд хæцъилæй бабаста. Ацудас — хъæнтæ сыгъдæгтæ-нынæн, сапони фынк та микробты хæстæг нæ уагъта. Уыдæттæ мын бирæ фæстæдæр наукон æгъдауæй бамбарын кодта хъуыстгонд дохтыр Къадзты Николай, Садоны базонгæ дæн йемæ, уый уым районы сæйраг дохтырæй куыста...

Симон æмæ Хазбийы ‘хсæн ахастдзинæдтæ уæдæй фæстæмæ ахæм бындурыл æвард уыдысты — хъан æмæ йæ ирвæзынганæг. Хазби хæстмæ куы цыд, уæд ын Симон амыдта, дæхи размæ æнæрхъуыдыйæ ма ‘ппар, нæмыг, дам, сæрхъипп у, загъгæ... Æмæ ма ноджы цыдæртæ.

Уæд ын Хазби худгæйæ афтæ:

— Сикъо, ды ма æппындæр тæрсгæ ма кæн, мах уыцы немцы нæ худтæй дæр асурдыстæм!..

Симон ын афтæ:

— Мæнæ мигътимæ чи фæдзуры уæлаæмæ, ахæм мæм кæсыс — ныр уыцы ныхæстæ куыд загътай? — йæхи фæтызмæг кодта заронд хæстон лæг, ныр Хазби та хъазгæйæ загъта афтæ. Чи зоны, уæды стырныхас агитаци æмæ пропагандæмæ гæстæ...

Хохы гыццыл лæппу дæр хæдзарæн тынг æххуыс уыд: родтæ, уарыччытæ аскъæр, цæст сæм дар. Хазбийы ‘мгæрттæ дзы бирæ уыд — Захар, Уасилы фырт, Аузби, Тæккайы фырт, Хазби, уый дæр Тæккайы фырт — сæ‘ппæт дæр махимæ иу арт, иу агæй æрвадæлтæ. Иумæ-иу фос хызтой нæхи Хазбиимæ, æхсæвиуат-иу кодтой Гырнойы мусы сæр — уый та уыд наæрамон Добызæйы фыд, йæхæдæг дæр афицер.

Хазби æнахъомæй дæр спортырдæм рæвдз уыд — кафгæкафыны-иу йæ къухтыл слæууыд, Æхца-иу ын æппæрстой, систа-иу æхца йæ былтæй. Ахæм сæрæнгуырдытæ та адæм бирæ уарзынц, Афтæ-иу кафыд, быдырмаæ куы æрлыгъдыстæм, уæд чындзахсæвты дæр.

Тынг хæдæфсарм æмæ коммæгæс хаста. Æппæт уыдæттæ

хынцгæйæ дæр зæгъæн ис, нæ фыд æм хулон зæрдæ цæмæн дардта, уый. Фыд хæдзары ис — бындз куы атæха, уæд йæ базырты пæр-пæр хъуысдзæн, фæлæ цыма Хазбийæн сæрмагонд бар уыд хъæрдæрæй дзурын æмæ нæ фыды, цæмæй йæ бафæнда, уыдæттæй фæрсын. Алыксандрæн-иу æхсызгон уыд, исты базонинмæ куы тырнай, уæд.

Хазби хылгæнаг нæ уыд, фæлæ хъæбысæй хæцын уарзта, арæхдæр — мæмæ. Быдырмæ цæугæйæ-иу нæ фæндагыл сылгоймæгтæ сæхи аирхæфсыны охыл кæрæдзиуыл сардыдтой. Æз-иу æй, кæстæр уæвгæйæ, куы фæбынай кодтон, уæд мæм-иу лæбурдта, цыдæр хæрам та бакодтай, зæгъгæ, фæлæ фыдæх йæ зæрдæйы никуы дардта.

Хохы-иу нæ хæстæджытæ лæгъстæ райдыдтой нæ хистæр æфсымæртæн, феххуыс нын кæнут, стæй уæхицæн дæр исты бакусут, зæгъгæ. Ханджери æмæ-иу Барис куыстой уыдонмæ. Зæгъæм, Барис-иу хызта Беслехъоты Добызæйы фос, бирæ сæм уыд — нæ мадыхойы хæдзар уыдысты. Фосимæ архайды та бирæ рака-бака ис: фыркъатæ хицæнæй хиз, далыстæ, мадæл фыстæ, уæрыччытæ та — Хазбийы бæрны.

Худæг уын радзурон: нæ мадыхо София чъындыгомау уыд, цыхтытыл-иу зымæгмæ ауæрста. Бариситæн та... Барис сын сæ фос сæхи лæппу æмæ чызгимæ хызта — Ольга æмæ Сардонимæ. О, Сардон кæуылты хъал уыд! Буцхаст, урс цухъхъа æмæ-иу бур цырыхъхъытæ скодта, алы хъаматæ йæм, æмæ-иу, Барисы мæстæймаргæ, йæ цурты сиргæуадæй цыд. Барис хæларæй цард Олгаимæ. Гъемæ сын-иу хæрд нæ фаг кодта. Ныр-иу София та цыхт æхсгæ-æхсыны æрфынай, гуымбыл-иу йæ къухты ‘хсæнæй сбырста. Адон-иу ын æй тындтытæй фæдавтой, инджын-иу дзæбæх бахордтой!..

Хазби скъоладзау сси Къостайыхъæуы. Хорз цыдысты йæ хъуыддæгтæ, ахуырмæ зæрдæргъæвд уыд, ныв кæнынмæ дæр иттæг дæсны — скъолайы къулы газетæн сатирикон нывтæ кодта: йæ ‘мгæрттæй-иу æм чидæртæ хæрам дæр ма фесты йæ карикатурæты тыххæй.

Хорз цæстæй йæм кастысты ахуыргæнджытæ дæр — чи зоны, нæ фыды сæр хъуыдыгæнгæйæ. Уымæн йæ ‘мбæлтæ уыдысты Дзæпарты Никъала, Хазбийы ахуыргæнæг райдиан кълæсты; Кучиты Уасил æмæ Васка, Сихъоты Мишæ, Бериты Харитон..

Раст цыппæрæм къласы районы газеты цæуын райдыдтой Хазбийы уацхъуыдтæ фæллоы ерысы раззагдарты тыххæй,

стæй уæдмæ «Рæстдзинад»-ы дæр — газет-иу кæрæдзима раскæф-баскæф кодтой. Ирон ахуыргæнджытæ хорз хъуыдæгтæ аразтой уæд — Сихъоты Маня æмæ Джиоты Георги скодтой литературон къорд. Уыцырдæм здæхт чи уыд, уыдоны йæм бахуыдтой, Хазби дæр семæ. Уыдысты ма дзы Багаты Лади, Гуыбаты Чермен, Калоты Созыр — уый прозаик уыд, хæстæй цы писмотæ ‘рвыста, уыдон ын-иу хъæрай кастысты, æмæ-иу адæм куыдтой. Хæсты фæмард.. Уыд ма сæ къорды Бырнацты Оля дæр. Хазби сæ-иу сныв кодта. Дыууæ журналы баззад сæ къордæн, æмдзæвгæтимæ. Хъыгагæн, фесæфтысты алы дзольго-молгъо азты.

Хохæй чи ралыгъд, уыцы фæсивæд ахуырмæ тынг радтой се ‘ргом. Ерыстæ-иу сарæзтой ныв кæнынæй дæр — Бырнацты Миша, Хетæгкаты лæппу, Мамысонырдыгæй дыууæйæ, — Къостайы ныв нæ хуыздæр чи скæнид, зæгъгæ. Ома йæ къаммæ гæсгæ. Амбылдта сæ-иу Хазби. Хъæуы мидæг ахæм стугхтыты тыххæй стыр кад уыд лæппуйæн. О, хъæууон уацхæссæджы ном дæр ыл сбæдт, æрцыдысты йæм-иу куы «Æрыгон большевик»-æй, куы «Рæстдзинад»-æй, хъуыды ма дзы кæнын Хъесаты Дафайы, йæ хæрæфырттæ кæй уыдыстæм, æвæццæгæн, уый адыл.. Нæхимæ скъолайы 7 къласы куы фæци Хазби, уæд бацъд педучилищемæ.

Горæтæй-иу куы ‘рцыд, уæд-иу нæ фыдæн, æппæт бинонтæн дзырдта йæ ног æмдзæвгæтæ. Фыд-иу тынг æнхъæлмæ каст йе ‘рцыдмæ. Беспанæй-иу фистæгæй æрхæццæ Хазби — 7 километры у уырдыгæй Къостайыхъæумæ. Беспанмæ та-иу горæтæй поезды æрфардæг. Йæ фæндаггон æмбæлттæ ма-иу дзы хъæст дæр кодтой, иунæгæй нæ фæуадзы, йæхицæн цыдæртæ гуымгуымгæнгæ, куы фæсте аззайы, куы разæй фæвæййы, зæгъгæ. Поезды та æдзухдæр йæ цæстытæ чиныджы тъыстæй дардта. Æппындæр йæ рæстæг дзæгъæлы нæ сæфта — кæнæ æмдзæвгæтæ мысыдаид, кæнæ кæстæ кодтаид.

Горæты æмдзæрæны цард, уалæ Музыкалон театр кæм ис ныр, уым цыдæр къуымы цардысты. Нæхимæ-иу къуыри иу хатт æруад, Иуахæмы Беспанмæ фæстаг поезды рараст. Æрталынгтæ. Нартхоры комбинаты цавæрдæр сылгоймагимæ фемвæндаг сты — уый катæй кæны, ныр ма Къостайыхъæуай та нæхимæ, Бухариныхъæумæ (абон Кировыхъæу, — Г.Б.) куыд фæцæуон, зæгъгæ. Уырæм ма махæй ис 3 километры. Æхсæвыцæстыл уыдон бирæ сты, уалдайдæр сылгоймагæн. Хазби йæ бахæццæ

кодта, æмæхсæвæджы фæздæхти фæстæмæ. Афтæ æрæгмæ куы зынд хъæмæ, уæд æм бинонты зæрдæ ‘хсайын райдыдта. Фыд æй бафарста. Уый йын хабар радзырдта, фыд æй бамбæрста... Иу-цалдæр боны фæстæ нæм уыцы æрыгон сылгоймаджы мад арфæтæ кæнынмæ фæзынд, ирон хуын æрбахаста.

Хазби ахæм уыд, æмæ искæй тыхстæн нæ лæууыд, æфсæрмыгæнагæй уæздан хъуыддаг скæнынмæ — æнæзивæг.

Куыддæр-иу æрхæццæ, афтæ хъæуыл азила — нæ: цырагъ та-иу ссыгъта æмæ — кустæ, фыссын, кæсын... Иу рæстæджы йыл фысгæ-фыссын бон æрбацъæхтæ, цытæ ныфффыста, уыдон йæхицæн хъæрæй касти. Нæ сыхæгты æвзонг чызг, скъоладзау, Томайты Маруся, донмæ рацыдаид цы — хъуыста йæм. Бæздæхти сæхимæ æмæ радзырдта, уартæ, дам, Хазби, фæсонтдзæф...

Иу рæстæджы йæ риу тынг рысти, хъæрзыди дзы, хуыйы мидсой-иу ын мыдимæ схæццæ кодтой æмæ-иу уый хордта — чи зоны, къæдзæхфæхсæй кæй рахаудта, уый фæстиуæг ын уыд, фæстинон рынчын ма хаста уæдмæ. Иу заман та афтæ ныффæсус, æмæ дзурын йæ бон нал уыд, хæр-хæр кодта. Ныр нæ сыхæг хъæу Цымытийы та Басаты Хæчъа æрдзæй уыд фæсус. Æмæ Хазбийы йæ ‘мгæрттæ уайтагъд ном аныхæстой — Хæчъа!

Колхозмæ-иу рувæнты рæстæг Туацъæмæ цыдыстæм нæ мады хай бакусынмæ. Æхсæвæддæ-иу баззадыстæм — бричкæйы гуыффæйы ногкарст кæрдæг, йæ сæрыл нымæт тыд, нæ уæлæ цыдæр танæг хъæццул. Хазби-иу мæ куыд хъахъхъæдта, куыд мæ-иу норста къогъотæй, уый ма хорз хъуыды кæнын.

Ахуырæй-иу куы ‘рцыд, уæд-иу нæ мад скатай: ныр ын цы арвита йемæ... Лæппутæ, дам, мын афтæ ныстуан фæкæнынц, хæринагтæ схæсс, зæгъгæ. Куы-иу ын насджынтæ скодта, куы къабускаджынтæ, уæлибæхтæ дæр дзы-иу фæци, нартхоры кæрдзынтæ фиумæ, цыхт, æйчытæ... Ныр æхца та нæй. Нæй йын суанг фæндаггаг дæр — уæдмæ Солтан Мæскуыйы ахуыр кодта, Барис та Ростовы, æмæ нæ фыды æфтиаг иууылдæр уыдонæн цыд. Хазбимæ ницы хауд... Иу цында хæдон ын уыд — йæ буцдæр хъæзтмæдзон дзаума, цæй костюм æмæ цæй æндæр!.. Ногирмæ-иу ныууади нæ мадыхо Саломимæ æмæ нæ мадыфсымæр Бедтомæ. Хыл-иу æм кодтой, арæхдæр нæм цæуылнæ цæуыс, зæгъгæ. Сæ бон цы уыд, сæ къух цы амьдта, уымæй-иу æй барæвдыдтой... О, æмæ-иу æм фылдæр хатт фæндаггаг капеччытæ дæр нæ уыд Хазбимæ. Æз та æхцайæ хъæзаг уыдтæн, мæнæ селайæ — рæдзæгъд самай æвзист æхцатæ, фæйна ‘мхуызон-иу мысайнаг сæвæрдтам.

Рәдзәгьдмә хәстәгдәр кәй села абада, дзырдгонд дәррдзәфәй ахсәйә, уымән — фыццаг цафы бар. Фәфәлдәхт рәдзәгьды әвәрд ахца иннәрдәм дә селайы цафәй — дәу у! Рәдзәгьд куы акьуырай ахсәйә, уәд дәр әппәт фәлдәхтыгә дәу. Хорз-иу рабылдтон афтә хьазгәйә, кәм та-иу базары тутатә-балтә исты ауәй кодтон — иу ныхасәй, цыдәр муртә мәм әфтыд. Хазби уый әнәзонгә нә уыд әмә та-иу мә фәстә зылд, әри-ма мын уәд та поезды фаг, зәгьгә. Фыццаг-иу әй амәстәймардтон, стәй-иу мә дзыпмә нывнәлдтон әмә-иу ын армыдзагәй радтон лыстәджытә — әнәхьән мулк...

Хәстмә сидты гәххәтт куы райста, уәд нәхима 'руад, цыдәртәй йә барәвдз кодтам, фәндараст ын загьтам. Йә ног туфлитә раласта, әвгьау, дам, сты, исты зәрәдтә мын радтут сә бәсты, зәгьгә. Раст куы зәгьон, уәд йә 'нәниздзинадмә гәсгә, йә уавәрмә гәсгә йын, чи зоны, әмә 'мбәлгә дәр нә кодта әфсадмә, фәлә йәхи хьәлдзәг дардта...

Хәст Ирыстонмә дәр куы схәцца, уәд адәм бынтон сәргой фесты. Афтә дәр дзырдәуыд, зәгьгә, дам, чидәр немьцы ссыдмә, нә хьәуәй әрцахсын әмә әрцауындзын кәй хьәуы, уыдоны номхыгьдтә сарәзта. Иу ныхасәй, бәстә змәст уыд, нә хәдзары мәнән тарстысты, сә фыдуаггонд кәстәрән. Әмә мә хохмә әрвитынвәнд скодтой. Әз Хазбийы чингуытимә — Шиллер, Гете, әртә томы Шекспирәй, Тютчевы — йә уарзон поэтты чингуытимә,— Кьоста әнәмәнгәй!— йәхи тетрәдтә дәр әд әмдзәвгәтә, стәй йә конд нывтимә баныгәдтон. Тетрәдтә тынг ныуумәл сты, әмә йә дыууә поэмәйы байсәфтысты, нывтә әмә 'мдзәвгәтәй аирвәзт сә фылдәр. Уыд әм поэмә «Асәх», бирә йыл фәфыдәбон кодта, фәлә ма йыл кусинаг уыд — цыфәндыйә дәр, ай-гьай, әвгьау уыдысты йә фәлләйттә фесафьнән. Адәм немьцәй тынг тарстысты. Чингуыты тыххәй дәр маргә канынц, зәгьгә, әмә сә чи судзгә кодта, чи ныгәнгә...

Әз — Хазбийы хәрзкәстәр, мә фәстә та — Замирәт. О, фәлә ма мә нә фыд Алыксандры тыххәй фәрох ахсджиаг цыдәртә. 1922 азы әрлыгьдыстәм хохәй. Алыксандр уыд Кьостайыхьәуы бындураәвәрджытәй иу. Чысыл фәстәдәр ам куыста райдиан кьләсты ахуыргәнәгәй, уый размә уыд зәххы кьамисы уәнг, әрхаудта йәм хьәусоветы дәр раздәр секретары, стәй та сәрдары бынат.

Се 'пәт хабәрттә ма чи 'рымысдзән... Хорз зонгә уыд Гәди-

аты Цомахъимæ, бирæтимæ номдзыд лæгтæй. Цымытийы скъола сарæзта, иу -дыууæ азы дзы кусгæ дæр акодта, уый фæстæ дзæвгар рæстæг, нæхи скъолайы уыд ахуыргæнæг. Куыд рауад, цы рауад, уый бæлвырд нæ зонц, фæлæ уалынджы афтыд Фарныхъæумæ, ам дæр куыста скъолайы, цард Цорæты Цымырзæтæм, уæды заман дæрдтыл хъуыстгонд Мылыхойы фыды хæдзары. Æртæ азы бæрц сæм фæцарди. Калинин куы ссыд Ирыстома, Фарныхъæуы куы уыд, уæд æмбырды президиумы Алыксандр йемæ бадт, стæй та æмвынг уыдысты Цорæтæм дæр.

Цасдæр рæстæг фæцис Беслæны æфсæнвæндаджы скъолайы ахуыргæнæг дæр, директорæй та дзы уæд куыста йæ мадыфсымæр Церекаты Ладемыр — хонгæ дæр æй уый акодта, рацу, дам, хæдзар дын ратдзынæн, зæгъгæ, дзырдæй. Сæ фæндæй цыдæр нæ фæрæстмæ. Алыксандр ма уый фæстæ суанг Мæздæгмæ дæр ахæццæ, куыста Веселæйы хъæуы, дыууæ азы, æнхъæлдæн..

Мах-иу мады бæрны базадыстæм, Алыксандрæн та йæ бон цы амал уыд, уымæй нын æхцайы æххуыс æрвыста. Пæктæ дæр истой ахуыргæнджытæ — ссæдтæ-йедтæ. Уæрста сæ цалдæр бинонтыл.

Йæ хойы лæг, Ханysiаты лæг Абайты Сергейы цыппар нартхоры æфсиры тыххæй — фæндагыл сцæйцыд быдыр-быдыр æмæ сæ ратыдта — æрцахстой æмæ йæ Сыбырмæ ахастой. Сабитæ сын баззад, æртæ. Алыксандр загъта, æз мæ хойы цоты сыдæй мæлын нæ бауаддзынæн, зæгъгæ, æмæ уыдонæн дæр иу хай лæвардта. Иннæ хойæн та, Мæдинæтæн, цыппар æнахъом сабийы баззад, сæ фыд Ладемыр амард. Лæппу æмæ дыууæ чызджы мадимæ базадысты, сæ кæстæр Марияйы та нæ фыд нæхимæ æркодта, махмæ сырæзыд, бахъомыл.

Мария уыд Хазбийы æмгар, æмдзидзи хо æмæ ‘фсымæр уыдысты, нæ мады æхсыр дадтой. Сси дохтыр, фармацевт. Солтан æй Молдавимæ акодта, фæкуыста уым, стæй æндæр рæтты дæр, ам, нæхимæ Ирыстоны дæр ссæдз æзмæ ‘ввахс фæкуыста. Нæ фыдырдыгæй йыл цы хæстæ уыд, уыдон, зæгъæн ис, æмæ уæлдайджынтæй бафыста.

Нæ мад Аминæт фæзиан 1953 азы, йæ зæрдæйæ. Нæ фыдымадмæ гæстæ йæ мах дæр Чындз хуыдтам. Куы ма йæ загътон, куыстуарзаг уыд, зæгъгæ. Æмæ колхозы дæр хъæзуатонæй фæллоу кодта. Æз дæр æдзух йемæ уыдтæн, куыстхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ. Маг ликбезы куы ахуыр кодта, уæд иудадзыг уыцы хъуыдыйад фыстой:

— Колхоз хорз у... Хорз у колхоз...

Ныр-иу быдыры куы ныффәлләд — куы рувгәйә, куы ху-
ымгәрдгәйә,— уәд-иу афтә:

— Уәуу, мә бон нал у, бастадтән!..

— Әмә, Чындз, афтә куы дзырдтай, колхоз хорз у,— загъ-
тон-иу ын уәд әз кьахәгау.

— Колхоз чи 'рхъуыды кодта, уый хәрәдҗы тьәнҗтә
фәхәрәд!

Фәлә та-иу мә 'хсәвы әртә сахатыл сыстын кодта, ца-
лынмә, дам, хур нама скаст, уәдмә нә хәстә бакусәм, зәгъгә.
Фәлә-иу махәй раздәр чи 'рләууыд куысты уәлхъус, ахәмтә
дәр уыд — йә хо Софиа, зәгъгәм. Әртә хъәбулы йын хәсты
уыдысты, стәй схәстә чызг, ома йә хойы чызг. Әнкьард-иу
уыд, әдзух йә зәрдә семә дзырдта. Ныр дын уыцы заман
бынтон сарәх сты цигантә — немыц куыд бырстой, афтә уыдон
дәр сә разәй сәргойә лыгъдысты. Хъәумә та фыдохы
хабәрттә куыд нә хъуыст, куыд нә нәм истой сау гәххәттытә.
Әрыдоны онг куы схәццә фронт, уәд нә хәдзары цыдәр штаб
әрбынатон. Иу уырыссаг афицер фәци Солтаны халәмдих,
зәхмә дзы ницуал ауагъта. Әмә иуахәмы куы фәмард, уәд
сын мәнә хыг уыд мадәй-фыдәй, мәнә!

Уыцы аз тынг фәсгуыхт хъәдур, хорз әрзад, әмә-иу Чындз
дынджыр цугун йә тәккә дзагәй сфыхта — әххормаг салдәт-
ты ма хуыздәр цы хъуыд, цинәй-иу мардысты. Сә адристә
нәм цасәй ныууагътой, хәсты фәстә фендзыстәм, зәгъгә...
Уәд нә алыварс сыхәгтә дәр афтә кодтой, сә комдзаг уәр-
стой хәстонтима...

О, цигантә сарәх сты загътон, әмә-иу сын адәм кьамәй
фәрсын кодтой. Кәрдзынгур нә зылдысты, сә бәхтә-иу уәй
кодтой... Сдзур әм әфсоны дзырдәй дәр, әмә уайтагъд
фәмидагәй уыдзан дәхи бинойнагау. Әппынадзух дәр-иу сә
кьамтә хорз абадтысты, алы бәлццон дәр сә фарстмә гәсгә
йә хәдзар сәрәгасәй ардта, йә удән-иу тас ницәмәй уыд.
Чындзыл-иу базыртә базад, тынг әууәңдыд кьамәйфәрсәг
цигайнадҗы ныхәстыл... Хазби та нә уарзта циганты, уыдон,
дам, гәды ныхәстә кәнынц, сыгъдәгзәрдә адәмы сайынц, Ома
уый хәсты размә, уәд дәр-иу цигантә хатгай фәзындысты нә
хъәуы. Гьемә-иу Хазбийы куы ауыдтой уынгай әрбацәйцәугә,
уәд-иу Чындзы фәстә амбәхстысты әмә-иу дзырдтой:

— Не пускайте его, это комсомолец!

Немыц мæнæ ныр фронт æрбатондзысты, загъгæ, афтæ мæн хохмæ арвыстой — куы ма йæ дзырдтон. Стæй æнæуи дæр хъæуы мидаг алы ‘взæр хабæртгæ сарæх сты, алы фыдракæндтæ. Гъемæ мæ нæ сияхс Хуытгыты Собронимæ фæраст кодтой: нæ бричкайы дыууæ мæллæг бæхы ифтыгъд, гуыффайы хос, хортæ-йедтæ. Соброн та æнæфæразгæ уыд, сæдых, афтæ. Мæнæ ардæмты, Тæмискъмæ куы ‘рбахæцца стæм, уæд фехъуыстам, немыц, дам, Цыколайы иувæрсты сбырсынц...

Буроны фæлæ Хъоссайы хæрды нæ бæхтæ нал фæрæзтой. Нæ размæ ‘фсæддонты стыр къорд фæцис — Гуырдызыйæ сæ хæсты цахæрма ракодтой. Гъемæ дын нын сæ афицер афтæ, уæ бæхты, дам, былæй аппарат, фæндаг суæгъд кæнут. Фæлæ Соброны уавæрма куы ‘ркаст, уæд нын феххуысмæ салдæттæ дæр ма рарвыста — бричка сæ къухты систой æмæ йæ уæл-былмæ схастой. Бæхтæ уæгъдæй цыдысты.

Соброн Нары баззад йæ бинонтимæ, æз уырдыгæй фистæг-фæсарцæй бахæцца дæн Захъамæ, Хъесаты Платонмæ. Алы куыстытæ кодтон, суанг ма æфсадæн фæсæфцæгæй хæцæн æрмæг дæр ластон иннæтимæ, стæй иу æртæ майы фæстæ раздæхтæн быдырма, дыууæ фысы дæр ма мемæ ракодтон. Уæдмæ немыц Æрджынарагæй фæдæлæ сты.

Стæм хатт фыстой æфсымæртæ хæстæй. Чи зоны, фыстæ арахдæр кодтаиккой, фæлæ-иу сæ писмотæ махмæ не схæццæ сты. Уалынды дын Барис цыбыр æмгъуыды бардырдæй куы фæзынид, йемæ ма уыд иу æрыгон уырыссаг салдат дæр. Куывд сын скодтам. Хуынд адæм сæ хæдзæрттæм куыд хæлиу кодтой, афтæ дын уыцы салдат Алыксандрмæ фæфæдис:

—Они уходят, а не заплатили!..

Колхоз дæр сындæггай скуыста, мæн дæр гутонæфтауæгæй айстой. Тагъд фæцарæхстæн тракторы кусынмæ дæр, æмæ мыл иуахæмы баууæндыдысты трактор. Чи фæллоу кодта, уыдонмæ мыздæн чысыл цыдæртæ хауд. Нæ хæдзары та хал халæн æххуыс... Гъестæй ахæм хъазуатон механизатор сдæн куыд фæстæмæ, æмæ ма мын 1944 азы раст фæскомцæдисы ЦК-йы Кады гæххæтт дæр радтой! Уый мæнæ намысы доллæр уыд, уый! 1953 аз фæзиан Чындз дæр. Хазбийы сæфт ын, ай-гъай, бындзарæй нынкъуысын кодта йæ зæрдæ. Гъемæ цардæй чысыл нæ къæхтыл куы слæууыдыстæм, уæд уый та... Ахæм фын, дам, фæдтон, цыма арф дзыхъхъы ныххаудтæн, афæлвæрдтон сбырыныл, фæлæ мын нæ бантыст. Гъемæ, дам, мæлгæ

кæндзынæн. Уый адыл йæхимæ хъусыныл фæцис, йæ зæрдæ йæ уæгъд нал уæгъта, йæхæдæг йæхиуыл хъарджытæ мысыд, тагъд мæлгæ кæндзынæн, зæгъгæ. Уæдæ, боны рухс адджын у...

Фыд хорз ацард, табу Хуыцауæн — æнæхъæн 96 азы. Фæлæ ма ноджы фылдæр дæр ацардаид, йæ адзал ын, мæнæ цъупхууджынтæ кæй хонынц, уыдон куына фæтагъддæр кодтаиккой, уæд... Уыдис ын рагон æрдхæрдтæ, йемæ семинары чи ахуыр кодта уартæ, уыцы сауджынтæй — Ильины аргъуаны кусджытæ. Йæ цард-цæрæнбонты зæрдæбынай уырнæг лæг уыдис, Хуыцауæн табугæнæг. Æнахуыр уарзтæй уарзта фистæгæй цæуын — афтæ дæр-иу уыд, æмæ-иу Къостайыхъæуæй суанг Дзæуджыхъæумæ кæд сфардæг. Гъæйтмардзæ лæппуйау цыд зæронды карæй дæр...

Уæд æз хъæуонхæдзардон институты куыстон. Саумæрайсомæй-иу паркæ ацыдтæн атезгъо кæнынмæ, ме уæнгтæ айвазынмæ. Мæ хуызæн адæм ма дзы-иу дзæвгар уыдис. Уæд дын мын иу хатт мæ зонгæ лæппулаг — оргæнты бæрнон кусæг, — афтæ:

— Æз дын æрæджы дæ фыд Алыксандры федтон...

— Ома?!

— Аргъуанæй куыд рахызт уынгмæ, афтæ йыл хæрхæмбæлд фæдæн æмæ йын уайдзæфгæнæгау загътон, ахæм фырттæ дын куы ис, стыр ахуыргонд, ды та сæ, зæгъын, адæмы цæсты ‘фтауыс. Уый мын афтæ:

— Гъемæ дæуæн, хорз лæг — кæй фырт дæ, уый æз нæ зонын, — кæд афтæ хъыг у, зæронд лæг аргъуанмæ кæй ссæуы да-а-ала Къостайыхъæуæй, раст ма хатгай фистæгæй дæр, уæд æз... Ноджы ма мын мæ фыртты дæр мæ цæстмæ кæм бадардтай, уым æз мæ къах... уым æз мæ удæгасæй аргъуаны къæсæрай... Уæд ды мæн ам никуал фендзынæ!..

Æмæ, æцагæй дæр, никуал ацыд аргъуанмæ. Сауджын дис кодта, цы фæцис Алыксандр, зæгъгæ. Стæй йæм писмотæ æрвыста алы бæрæгбоны дæр арфæтимæ. Бирæ йын уыд динылхæст æмбæлттæ сомихай, грекбай, фæлæ, мах сæр хъуыды кæнгæйæ, нал цыд горæтмæ стъæлфгæ-тæрсгæйæ царди. Хорз бадардта йæ зæрдыл 37 аз: уæд ын йæ зонгæтæ æмæ хæлæрттæй бирæты байсæфтой...

Ахсджиаг цæмæйдæр фæхъуаг, фæкъахыр йæ уд, йæ царды нысан цыма æрбацыдæр, йæхимæ ныхъхъуыста, цоппай кодта. Уырны дæ, уыцы цахъхъæнæй дæр йæ зæнджы хæцъæфтæ дурау фидар уыдысты, фæлæ афтæ дæрддзæф куы нал цыд, уæд ын æрфæлмæн сты, фемпылдхуыз. Йæ зæрдæ дæр кæд уыйау æрлæмæгъ... Уымæн загътон, фылдæр ма фæцардаид, чи зоны, зæгъгæ.

Зойæ (Харитоны бинойнаг) нын нæ ныхасмæ ныр æртæ боны хъуысы æмæ фыццаг хатт базмæлыд цыдæр зæгъыны змæлдай. Æз æм бакастæн фæрсæгау. Харитон ын цæстангасæй бар радта зæгъынаен.

— Куы нæм-иу ссыд горæтмæ, уæд ын-иу æз кæсæгтæ балхæдтон — ком дарыны заман-иу кæф æмæ æнæуи кæсæгтæ. Йæхæдаг-иу сывæллæттæн просфорæтæ сласта. Кæсæгтæ-иу ын йемæ дæр лæвардтон æмæ-иу ын загътон:

— Уæззау дын куы уа хæссынæн, зæронд, æндæр...

— Хæдзармæ уæз нæй, мæ къона, — уыд-иу йæ дзуапп.

Нæ лæппу Русикæн-иу дины зарджытæ кодта:

Птичка, стой, улетишь...

Мæ ногчындызæй мæм нæхионтæ писмотæ ‘рвыстой. Æмæ мын иухатт афтæ:

— Томайтæй та нæм чи у? Кæд нæм хæдзайрагæй æрцыдтæ, саккаг нæ кодтай дæхицæн, уæд дæ чызгон мыггаг аив дæ царæн хæдзарвæндаджы мыггагæй...

Æз архайдтон, цæмæй мæ гомзæнгæй ма федтаид, ууыл. Уайсадын та мæ нæ бауагъта. Æз, дам, дæ мадæн чындызхæссæг уыдтæн æмæ дын цы дзурын, уый кæн. Сæрбæттæн дæр, дам, уазджыты, йе æнæзонгæ адæмы раз дар. Иу дзырдæй, размæ-цыд адæймаг уыд... — Зойæ фæрсмæ хъавгæ бакаст Харитонмæ, ома, мæнмæ цы хаудта, уыдон дзырд фæдæн, зæгъгæ. Æмæ уæд Харитон йæ ныхас кæронмæ ахæццæ кодта.

О, фæндагыл дæр-иу фæиуварс Хазби йе ‘мбæлцæттæй, зæгъгæ, загътон. Куы-иу æрхæццæ хæдзармæ, уæд нын-иу бакастаид исты куплеттæ, адоң, дам, фæндагыл æрхъуыды кодтон... Фыд-иу йæ сæр разыйы æнкъуыст бакодта, Хуыцауы тæфæй кæй фæхайджын йæ фырт, уый йын стыр æхсызгон куыд нæ уыд, фæлæ йæ цин æмбæхстæй дардта...

Æппæт хабæрттæ хъуыды дæр не ‘ркæндынаæ, стæй дзырд дæр никуы фæуыдзысты. Хæстæй сау хабар куы ссыд хъæумæ, уæд нын æй æртæ мæйы бæрц нæ хъæр кодтой, нæ мад æмæ фыдæн тæрсгайæ. Фæлæ хъус-хъус адæм уæддæр дзырдтой Хазбийы сæфты тыххæй. Æмæ уæд бадомдтам, цæмæй нын бæлвырд зæгъой, куыд æмæ цы, уый...

Никай-иу уырныдта уæды ныййарджытæй, сæ хъæбул бабын хæсты цæхæры, уый — алчидæр-иу сау гæххæтт райсыны фæстæ дæр æнхъæлмæ каст цины хабармæ. О, афтæ дæр-иу рауад: лæгæй фыдуац сыхъуыст, стæй та-иу удагас разынд...

Арфæйаг чи сты, уый ма мын ногдыдæр зæгъинаг у: цигантæ!

Бирæ рыст зæрдæтæн феххуыс сты, бирæ ныфссаст адæмы фервæзын кодтой сæ къамæй фæрсынæй дæр, се 'науи зæрдæварæн ныхæстæй дæр. Æцæг психологтæ, æцæг! Нæ мадæн дæр йæ ныфсыл ныфс æфтыдтой, зæрдæвидар æй кодтой. Уый цур, фæрсæггаг цы капеччытæ истой, уыдæттæ ницы сты...

Хæст ма йæ тæккæ тæмæны куы уыд, уæд нæм Ленинграды областы хъæутæй иуæй писмо ссыд цавæрдæр уырыссаг сылгоймагæй, Хазби, дам, мæм йæ нывтæ æмæ йæ фыстытæ ныууагъта, зæгъгæ. Йæхæдæг дæр нæм уый размæ 'рвыста, мæнæ, дам, мæ нывтæ æнæхъæн танчы дзаг баисты... Æз Ирон театрма ссыдтæн æмæ уыцы усы писмо Цопанаты Хаджумармæ радгон — уæд уый директор цыма уыд уым. Æмæ Хаджумар ныффыста сылгоймагмæ, æмæ йæм уый Хазбийы дыууæ пьесæйы сæрвыста. Мах ма йæм хæсты фæстæ фыстам, бæргæ, фæлæ дзуапп нæ лæвардта...

Хазбийы уацмыстæ цæмай хицæн чынгæй рацыдаиккой, ууыл мæ цас фыдæбаттæ бахъуыд, ууыл бæстонæй нал дзурдзынæн. Чидæр ма раст ахæм чъизи дам-дум дæр ауагъта, æмæ, дам, Хазби уацары бахауд æмæ кæмдæр фæсарæнты ис... Уæд нæхи Солтан æфсæддон архивæй официалон документтæ райста, Хазби куыд, кæд æмæ кæм фæмард, уый тыххæй.

Йæ фыццаг чынг «Хуры тын» мыхуыры рацыд 1956 азы. Æмæ бирæ адæмæн æцæджы æгъдауæй дæр хуры тын басгуыхт, зæрдæтæ рæвдауæг, рухстанæг хуры сызгъæрин тын. Уæвгæ та мыггагмæ дæр ахæм уыдзысты йæ рæнхъыты æууæлтæ:

*Æз хойын фидæны дуæрттæ,
Цыбæл кæны мæн хурджын райсом.*

Уыцы æмдзæвгæйы ма разæй ахæм ныхæстæ ис:

*Мæнæн у хурырдæм мæ фæндаг
Æртæхджын быдырты уæрæхыл.*

Гъемæ не'ппæтмæ дæр цыфæнды зынвадат дуджы дæр уыцы ныфс уæд — хурырдæм нæ фæндаг дарыны ныфс!

*Калоты Алыксандры фырт Харитоны ныхæстæ ныффыста ГУСАЛТЫ Барис. Тæмискъ, 2 —
3 — 4 август, 2000 аз*

ЦАРДЫ ДЕНДЖЫЗ

АНАХУЫР ФЫН

Цыма мæ сабибонты авдæн –
Мæ уарзон хъæу — уæд царды денджыз фестад,
Йæ уылæнтæ сæхи
Ивæзтой арвы цъæхмæ,
Сæ цъуппытыл,
Сæхицæн хъазгæ,
Æнæмæт урс хъазтæ
Скæс-æрныгъуыл кодтой.
Рæсугъд, цъæх денджызон тыгъдады,
Лыстæг кæсæгты ныхъуыргæ,
Кæрæф æмæ зыдæй зылдысты кæфтæ..
О, сабибонты авдæн
Уæд царды дендæыз фестад...
Æмæ цыма сæ хидæйдзаг фæллойдæ
Кæфойдзых кæфтæ
Æргъæу галуантæ аскъæрдтой
Цъæх денджызæн йæ гуылфы
Æмæ-иу наутау узгæ-узгæ,
Тæмæнкалгæ æрттывтой хурмæ,
Æрмæст сæ иу фæрсæг нæ уыд,
Цæмæй, кæцæй æмæ куыдæй?...
Лыстæг кæсæгты хъомылдæртæ цыдысты
Сæ кæрæдзиуыл сайд æмæ мæнгардæй
Æмæ сæ алчи йæ сыхаджы, æфсымæры дæр, о,
Æнауæрдонæй кæфты хъуырма схуыста.
Цъæх денджызы уылæнтæ
Сæ сæртыл урс хъазтæ хæсгæйæ,
Хъуырдухæн кодтой, абухтой тыхстæй,
Фæлæ сæ хъуырдухæн нæ хæццæ кодта арвмæ,
Æмæ-иу уæд фæлладæй

Кæрæдзийæн сусу-бусутæй
 Хъæбысгæнгæ æрныллæг кодтой хи.
 Цыма мæ сабибонты авдæн
 Уæд царды денджыз фестад
 Æмæ йæ арæнтæ уæрæхгæнгæ,
 Йæ гуылфмæ ивæзта хъæутæ-хъæутæ фæд-фæдыл,
 Æргъæу галуанты хицæуттæ
 Уæззау æмæ хæрзхастæй
 Кæрæдзи змæлдмæ бакæс-бакæс кодтой,
 Нæ зыдтой, алкæйы фæдыл дæр
 Æфтыд кæй æрцыд сау æнгуырты адзал...
 Хъуырдухæн кодтой абухгæ уылæнтæ,
 Цыма та хастой дард арвмæ сæ хъаст.
 Æмæ сæ цъуппытæй ныппæррæст ластой,
 Уæд урсхъуыр хъазтæ иу рæстæг æваст.
 Цъæх денджызы уылæнтæ
 Сæ фæстæ сивæзтой сæхи.
 Ызнæт абухгæ денджызы уæлдуне
 Æргомæй разынди дæ хуыз.
 Дæ цæсгом — рухс,
 Дæ цæстыты цæхæрæй
 Царды ныфс бырста,
 Фæлæ сæ арфы
 Уæддæр æмбæхстой
 Цавæрдæр тыхст, маст,
 Æмæ мæ уыцы, аргъауау,
 Æмбæхст маст йæхимæ 'лвæста...
 Ленкæнгæ цыдтæн йæ арфмæ,
 Цас хæстæгдæр кодтон,
 Уый бæрц кодта уый та арфæй-арфдæр.
 Дæ цъæх къабайыл бандзæвыд мæ къух,
 Дæ даргъ лыстæг рæсугъд æнгуылдзтыл,
 Стæй дæ рустыл...
 Мæ удхъару мæ де'мбæрц систа,
 Мæ хъæбысы дæ 'рбатыхтон фæлмæн,
 Сæрыстырæй ныккастæн
 Ызнæт абухгæ денджызмæ бæрзондæй,
 Фæлæ дæ уды хъарм нæ хатын...
 Уый циу, цæмæн дæ афтæ уазал...
 Æвæццæгæн, дæ уд йæ фыртыхстæй

Фæтахт уæлæрвтæм, фестад хур,
Кæсы уый алкæуыл æмхуызон,
Æрмæст сæ тавгæ иухуызон нæ кæны...
Уæдæ цæй иухуызон уыд цардимæ мæ фын!

* * *

Фæскъæвда, уалдзыгон изæр
Мæн ног мæ хъæубæстæм æрхуыдта,
Кæддæры рухс уарзты къæсæр
Фæхицæн зæрдæйæ нæ куымдта,
Æмæ та ног сыфтæр, цыма æмбæхста,
Мæ хъусы сусæгæй дзырдта
Дæ хъæлæсæй фæлмæн ныхæстæ,
Цыма та хъæугæрæтты дон
Нæ уарзтыл цингæнгæйæ зарыд,
Нæ уыд нæ амондæн кæрон,
Уæлдунейæ ныл хорзæх уарыд...
Уыдтæ ды рухс зæдау, цыма
Зынди дæ цæстæнгасы дуне.
Дæ сагъæсмæ фæдæн къуырма,
Æнæхай баззæдтæн дæ хурæй.

* * *

Мæнг цингæнджытæй базыдтон мæ бон,
Фæхæссон та мæ фæллад уд хъæубæстæм.
О, хины лæгтæ, царды хос уын уон,
Куы мæм æххæссы дардмæ дæр уæ хъæстæ
Мæнгард митæй уæ хъуыддæгтæ кæнут,
Æз та мæхи æнæмбаргæ ыскæнын.
Цæрут уæдæ, фæрныджы хай хæрут,
Ирыстонæн мын бабæззут хуыздæрæн
Хъысмæты фарн нæ уыд мæнæн лæвæрд,
Зæрдæйы фарн æз равзæрстон йæ бæсты.
Фæлмæст Ирæн мысайнагау æвæрд
Мæ цард уыдзæн. Мæ уд нывонд – хæхбæстæн.

* * *

Цы хæрзтæ фехъуыстон дзыхæй,
Гъе уыдон дæр уыдысты фаг мæ цинæн,
Цы хæсты цыдтæн адæмы тыххæй,
Ныр уыдон æз мæхи бæрзæйæ фидын.

* * *

Мæ зæрдæ бафæллад кæуынæй
Æмæ мыл ма фæхуд, хæлар.
Кæд дæ тыхсын кæнын мæ уындæй,
Уæддæр мæ сонт рæдыд ныббар.

Мæ зæрдæ бафæллад кæуынæй,
Ыздухы мæ йæ тæртты цард.
Цы нысанмæ нæ фæлладтæн цæуынæй,
Гъе уырдыгæй мыл сау цæхæртæ калд.

Мæ зæрдæ бафæллад кæуынæй,
Ысси æнæуынон мæ цард,
Кæмæ-иу не 'фсæстæн кæсынæй,
Гъе уый дæр разынди мæнгард.

* * *

Рагæй мыдадз цырагъ судзæгау
Зæрдæйы тæгтæ сыгътон,
Агуырдатон, цардæй фæсурæгау,
Уарзты æнæхæлд тыхтон.

Чи зоны, байрæджы. Цард у æнæхатыр.
Чи зоны, зæрдæйы фæндтæн нæ вæйы зæгъæн...
Раст зæгъынц, мæргътæ нæ барынц æнæбазыр,
Уаргымæ балцы кæд уыди тæхæн...

О, фæлæ базыр кæд ысуыди маргъгæнæг,
Хицæнтæй уыдонæн ирвæзæн нæй.
Чи суыдзæн а зæххыл царды рухс даргъгæнæг
Уарзты цæхæрмæ куы кæна фынæй?!

Чи зоны, раст загътай, рагæй кæй рæдыдтæ
 Зонджындæр æнхъæл мæнæй,
 Чи зоны, царды цы хъуыддæгтæй басыгътæ,
 Уыдонæй лидзыны фæндтæ дæм нæй.

Фæлæ куы 'рсабыр уай, алцы куы бамбарай,
 Ма иу мæ ракæн рæсугъд чызгай, хъаст,
 Зон-иу, мæ зæрдæмæ гъе уæддæр дард ранæй
 Арвнæрды 'хсидæвтæй хаудзæн дæ маст.

11.06.98 аз

* * *

Æрыздæхт ныфс!
 Цæрын та мæм æрцыди.
 Дæ иу ныхас ныррухс кодта мæ риу.
 Нæ дæ мæ раттæг, сфæлдисæг куы нæ дæ,
 Уæд ацы хорзæх, ацы диссаг циу?!

Цæмæн раздæхт уæнгрогдзинад мæ уæнгтæм,
 Мæ цæстыты цæмæн та фæзынд рухс,
 Цыкурайау та разындтæн æмгæрттæм,
 Фæцыдæр та мæ цæсгомы фæлурс.

Фæцардхъом дæн, æрцыд мæм ногæй зарын,
 Мæ цин мæ риуы стъалыйау ныррухс,
 Сæрыстыр дæн, кæй ныффæрæзтон барын.
 Мæстаг хъуыды йæ уидагыл ныххус...

Ныр кувынæй дæ сыгъдæг ном ыссарын,
 Æз ацы 'хсæв дæ цæрайæ цæрын,
 Æмæ дæ курын, мауал ыскæн уа зын...
 Куы нал ныббыхсон, уымæй дын тæрсын...

* * *

Дæуæн æргом нæ дзургæйæ,
 Уæларвон тыхтæй кургæйæ,
 Куыд расыгъдæг мæ уарзт!
 Фæлæ дæуæй нæ фехъуыстон,
 Дæуæй æппын нæ бамбæрстон

Фæлмæн ныхасы ад,
 Тæргæйттæ æмæ буцтæйæ,
 Æнæхъуаджы бустæйæ
 Ды абухтай мæ маст,
 Æрмæст-иу хатгай
 Рухс хурау
 Фæзынди хохæй
 Урс дурау
 Дæ фæлмæн
 Цæстæнгас.
 Фылдæр тæргæйттæ, буцтæйæ,
 Æнæхъуаджы бустæйæ,
 Ды абухтай мæ маст.
 Дæ рог цардæй нæ цудгæйæ,
 Мæ сонт рæдыдтыл худгæйæ,
 Æнæвгъау рæстæг тахт.
 Ныр фæззæг дæр æрбахæццæ...
 Кæм ныффæстиат дæ уарзт?
 01.09.98 аз

* * *

Денджыз дæ,
 Рухс уарзты денджыз...
 Ыскъæфынц мæ схъиугæ уылæнтæ
 Сæ сæрты.
 Нæ зонын, кæдæм...
 Кæдæм фæнды уæд,
 Фæнды мæ сакъадахы фахсыл
 Ныккæнæнт дургай-мургай
 Иунæгæй былгæрон
 Змисыл лæзæрыны бæсты...
 Куы фæхауон фаркгай,
 Уæддæр ма мæ фæстæ
 Цы къæдзæх æрттивы
 Дæ уылæнтæй авгау,
 Уым хуры узæлгæ тæвд тынтæм
 Дæ цæссыгтæ
 Джынасуы фæрдгуытау
 Æрттивдзысты,
 Æмæ сæ зивæггæнгæ,

Мастимæ ныхъуыргæ,
Фæстæмæ исдзынæ дæхимæ,
Фæсмонгæнгæ,
Фæлæ уæд уарзæг зæрдæйæн
Йæ дургай-мургай схъуæнтæ æруидзын,
Тæрсын, Донбеттыры бон нæ,
Мæхи бон дæр
Куы нæуал бауа,
Куы, мыййаг...

10.07.98 аз

ЧЫЗГАЙЫ ФЫН

Урс бæхыл мæм барæг
Алы 'хсæв фæзыны
Æмæ фесты зарæг,
Царды ныфс, мæ зыны,

Ахоны мæ йемæ
Стъалыты бæрзæндтæм,
Арвы цъæх дунемæ
Сисы уый мæ фæндтæ.

Урс бæллицтæй барæг
Мæн рæдау фæхынцы,
Фесты амонд уарæг,
Ахæссы мæ хъынцъым.

Урс бæхыл мæм барæг
Цал æхсæв нæ зыны!
Уæд цы фæцис уаз лæг?!...
Кæд фын уыд, мæ фыны.

АКРОСТИХ

Балсæджы цалх дæ фæрсты чи аздæхта, уый дæ
Адзалы зынгæй ратонæг фæци.
Тæнзæрдæ гуырд, ызмæст дунейæ иу дæ,
Рæстыл дзурæгæй мауал хæр дæхи.

Амалгæнджытæ – алцæмæй сæраендæр –
 Дзывыры фындзæй къахдзысты дæ уд.
 Зынгау дæ схъаудзысты, нæ дын уыдзæн цæраен дæр
 Куырмæджы зилдзæни дæ алыварс тæппуд.
 Уынгæджы бонтæн де 'рагъ – фидар.
 Ысфæлмæцис, фæлæ та нæй гæнæн,
 Дыууæ цæды куыд аласдзæни иу гал?!
 Цыбыр рохтæй уæлахиз нæй бæхæн.
 Æрра фыййау та къæдзæхæй нывзилдзæн
 Рæстæнхъæлæй фæлмæн мигътæм йæхи,
 Æнхъæлмæгæс фæрнджын къæбицы зилдзæн
 Мыстау. Ды та хæрдзынæ дзæгъæлы дæхи.

* * *

Æнæнхъæлæджы раздæхтæн фæндагæй
 Нæ йæ зыдтон, кæдæм цæуын, цæмæн...
 Æнæхуыр зæдыл фембæлдтæн фæлладæй,
 Хæрзæгкурæг мæхимæ æз фæдæн.

Амалджын гуырдау нæу мæ цард бæллиццаг
 Тыхтонгæ уарзтæй, зонын, амонд нæй,
 Ысфæлдисæгæн кæд фæдæ ды ивддзаг,
 Рæдыдæй рантыстæ зæдбадæнæй...

Кæй зынг басыгъта рагуалдзæг дæ зæрдæ,
 Æнхъæлмæгæсгæ чи ныуагъта дæу?
 Лыстæг æвзæрстæй зæххонтæн æгæр дæ,
 Уæларвмæ та дæ бон ыздæхын нæу...

О, Уарзты бардуаг, разил æм æргом,
 Ныццарауа йæ цины зардæй ком...

* * *

Фæтулы хур, æрцæуы фæззæг...
 Æрхæндæг фæсдуæртты зилы.
 Тыллæджы цин бæлвырд æрхæстæг,
 Уæлбæхæй дымгæ рæгътыл сиры.
 Лæууын дыууæ афоны астæу,
 Æндзыг мæ зонд æмæ мæ хъару.

Хæргæнæг кæд фæвæййы ахстау,
Уæддæр йæ зæрдæйы цин хъарм у.
Рæдыдтæ сæрдимæ фæцæуынц,
Æмæ сын раздахæн дæр нал ис,
Рæудымгæтæ цы цин æрхæссынц,
Цытимæ уыдон хæрзтыл зарис,
Æмæ уæд дунейы хъæр, мастæй
Уыраугæ иу хорз мадзал арис:
Ыслæууис дзыллæты 'хсæн растæй.
Фæлæ кæм и?! Дæхи фыдæхæй бахиз,
Æмæ, цы сæрд ацыд æнцонæй,
Зæххон, хуымæтæг тыхстмæ дардæй, —
Зындонмæ дæ хæсдзæн уæлмонцæй,
Æлхæндзынæ йæ, чи зоны, дæ зардæй...
Гæвзыккæн та ныр мулкмæ здæхæн нал ис.

АМОНДЫ ФӘНДАГЫА

Уацау

РАЗНЫХАС

З

ын у, кары бәрзондәй кәсгәйә, цард мысын... Хъуыдытә ныхмәвәрдәй әддәг-мидәг ауайынц кәм цины, кәм та масты равгәй... Зәрондмә йә сывәллоны зонд әрцауы, зәггә, фәзәгъынц, фәлә, нә кары монцтә хынцгәйә, уыцы әмби-сондән йә хъуыды алкәд раст нә фем-барәм. Сывәллоңәй зәрондмә адәй-магән вәййы әрдзон-гуырдрзон уагәй иу уд, иу әнәхъән буар, йә царды бонтә та, рәхысы цәгтау, кәрәдзиуыл бастәй фәдихтә вәййынц кары барәнтыл.

Карджын адәймаг йә сывәллоны зондмә әрцауы, ивгъуыд рәстәг мыс-гәйә. Сывәллоны бонты цинтә әмә мәстытә кәмәй фәрох вәййынц, уый зәронды азты цы хъуамә әрымыса?

Царды хорзәхтә әмә фыдәхтә, цинтә әмә мәстытә ләууынц иугәндзоны быцау-гәй кәрәдзийы ныхмә. Әнәрынцойә маст цины роны быры, фыдәх — уарзты, уазал — хъармы, талынг — рухсы. Уый-дыл адәймаджы цард ысси райдайнаңәй кәронмә иугәндзоны тох, комкоммә бартә әмә хәстәм амонгәйә.

Царды хәрзтә әмә фыдәхтән, цинтә

ама мастыгән, хыгтә ама ахсызгәттән кәрон нәй. Фәлә уйдон кәма куыд фәкәсынц, чи сә цас әмбары, уымәй ифтонгонд әрцәуынц нә алкәй удысконды хуыз ама мидис сываллонәй зәрондма. Зәрдәйән конд ис, зәгъгә, амьдтой фыдалтә. Суанг иу мадәй райгуыргә афсымәртә ама хотә дәр әмхуызон нә рауайынц конд-уындәй, зонд-уындәй, зонд-әрхъуыдыйә. Зәххыл цал адәймаджи цәуы, уал хуызы әмба-рынц царды әцәг хъәр дәр.

Зын у зәрйбонты цард мысын, фәлә уымәй зындәр та — фәсмон кәнын. Йә ивгъуыд азты әнтыстыгә ама къуыхцытә, рәдыдтә ама рәстыгә кәмәй фәрох вәййынц, уый фәсмон дәр ницәуыл фәкәны къодахау.

КУЫСТАЙ — АХУЫРМӘ

Фонд азы рацыди, хәст куы банцади, уәдәй нырма. Тыгъды азты уәззау бонтә ама әхсәвтә, дәргъвәтин фыдфынтау, фәстиау аздадысты. Уаддымгә ама ихуарды фәстә хуры хъарммә хорты әвзартә сәстыгә-тәстыгәй сәхиуыл куыд схәцой, афтә хәстон фәсивәды цәфтә — хәадгәмтә фыд әвәрын байдыдтой, уәддәр нырма мәгуырау у цард,

Ама хәствәллад адәм хәринаг, дарәс хуәгтәй дур дурыл әвәрынц, хәд хәдыл ныхасынц, фидәны хуыздәрмә тырнгәйә. Куысты монц, фәллоыйи цин сә уәлтауы бәрзәндгәм систа сабыр царды уавәрты, ама фәсивәды сәйраг нысан ысси куыстәй — ахуырмә, ахуырәй куыстмә тырнын. Фыд ама фырты, мад ама чызджы цахъхәнтә—карәнтә иумә ныфсхастәй, райгондәй цәуынц куыстмә дәр, ахуырмә дәр...

* * *

Ног ахуыры азы размә дыууә, әртә боны педагогон институты кәрт фәсивәдәй змәләг ысси, ама иутә мидәмә тырнынц, иннәтә әддәмә. Ахуыры азы райдайәны студентты сәйраг тыхстаг — стипенди ама царәнбынат. Бынаттон студентты царәнбынаты мәт нәй, фәлә әрцәуыджытән се 'ппәтмә әмдзәрәнты бынаттә нәма хауы ама агурынц фатәртә. Фатәрән та мызд фиды институт, стәй зымәгмә артагән дәтты дурәвзалы. Гьемә, мәгуыр царды уавәрты уйдон кәуылты әхуыс сты хәутәй әрцәуәг ахуырдау фәсивәдән!..

Уыдәттыл хуыды кәнгәйә институты кәрты ләугәйә баз-

зад Гәвди. Нәдәр әм әмдзәрәны бынат хауы. нәдәр стипенди исдзәни... Кәсы фәсивәды змәлдмә әдзәмәй, хъусы хъаләбамә рохстәй. Хәстон фәсивәдәй бирәтыл нырма тыгъды дәрджын дарәсәй цыдәртә зыны: кәуыл — кәрдәгхуыз хәдон әмә хәләф фәтән ронимә, кәуыл ихсыд салдаттаг цырыхъхытә. Чи дзы — цонгцух, чи — къахцух...

Хъәууон фәсивәдыл — фылдәр хәдзәрә конд әмә хуыд хуымәтәджы дарәс хәцъил дзабыртә әмә къәсгуы цъындатимә. Чызджыты дзыккутә әхсанбалы хәцъилтимә бәстон быд. Ләшпутәй иутә хәрздаст, иннәтән куыд әрыгондәрәй сә цәсгәмттыл сәрдәсәны фәд нәма зыны, әмә сә гуырзон мәлләгхуың, миләй ахуырстау, тар дары фындзыбынәй, къәмисәнәй...

Дзәвгар фәхъуыста адәмы змәлдмә Гәвди, стәй хъусынгәнинәгты фәйнәджды размә йәхи байста. Фатертә әххуырсты чи ләвәрдта сахары цәрджытәй, уыдоны номхыгъдыл сәрәй бынмә әртә хатты йә цәст әрхаста. Кәм дзы иу адәймаджы бынат, кәм — дыууә, әртә. Чи дзы агуры ләппу фатеронтә, чи — чызг... Фенын сә хъәуы, зәгъгә, цәуыныл куыд фәци, афтә йын йә цонгмә февнәлдәуыди. Фәзылд фәстәмә, әмә — Хасан, йе 'ндәразы ахуыры әмбал!. Бацин кодтой кәрәдзиуыл, стәй Хасан афарста:

— Рынчын ма вәййыс?

— Нал, — зәгъгә, әхсызгонәй ныууләфыд Гәвди.

— Уәдә ныр — ахуырмә, нә? — хъәбысгәнәгәу ыл ныт-тыхст.

— Афтә мә зәрды и, фәлә, — мәстджыны худт бакодта гәзәмә мидбылты Гәвди.

— Фәлә ма цы?

— Хицаумә бацыдтән, әмә мын бауайдзәф кодта.

— Цәй тыххәй?

— Мах, дам, нә бафарстай, афтәмәй дә ахуыр ныууагътай әмә афардәг дә уә хәдзәрмә.

— Рынчындоны цалдәр мәйы кәй фәхуыссыдтә, уый йын нә загътай?

— Загътон, әмә, дам, рынчыны гәххәттимә махмә курдиат әрбахәссын хъуыди афоныл. — Ахәм фәтк и, уый нә зыдтон, зәгъгә, уавәр әмбарын кәнын, фәлә мыл йә къух ауыгъта: — Ды бирә цыдәртә нә зоныс, әмә дәу бәсты ардәм хабархәссәг фәци, — равдыста цыдәр гәххәтты гәппәл, йәхәдәг уый кәсәгәу дзуры: — Цәй рынчын у, хъәуы ах-

уыргәнәгәй куыста!.. Уәд цәй ахуыргәнәгән бәззыс?! — йәхи мыл сцагъта.

— Гъы, гъы! Фәстагмае цы баистут? — цымыдисәй фәрсы Хасан.

— Цы баистәм, әртхъирәнәгәнәгау мәм йә къух батылдта, стәй дзуры:

— Әфцәджи сәрты цы хъәубәсты номәй рацыдтә ахуыры фәндагы, уыдоны хатырәй ма дын фәстаг хатт бар дәттын лекцитәм цәуынән. Афәдзы фыццаг әмбисән фәлварәнәтә әнтыстджынай куы радтай, уәд нымад әрцәудзына студентыл, исдзына стипенди, стәй уәдмә әмдзәрәны дәр бынат фәуыдзәни. Кәд дәхицән фатер ссарай, уәд уал дын уый аргъ фиддзыстәм, стәй дын ратдзыстәм артагән дурәвзалы. Баныхас кодтам? — афарста ма.

— Баныхас кодтам, — зәгъгә, ма сфәрәзтон фәзмәгау, фәлә мә хид акалд.

— Диссаджы хорз рауад уәдә дә хъуыддаг!.. Хицау әргомай уайдзәфгәнәг кәд у, уәддәр цәстуарзонәй архайы, әмә ныр — фатеры кой. Цалынмә уый агурай, уәдмә уал әмдзәрәны иу сынтәгыл хуысдзыстәм, — ныфсытә йын авәрдта Хасан.

ХЪӘДЫН ФАТЕРЫ КЪУЫМЫ

Сәрды дыууә боны адәймаг бәласы бын дәр арвитдзәни. Даргъ зымәг домаг у, әмә афоныл — фатеры амал. Райсомай стыр фәссихормә Гәвди сәрысуанг лекциты фәбады, фәхъусы, фәфыссы, стәй сихоры барст къәбәр ахәры әмә уымай әхсәвәрмә агуры уынгты фатер. Әртә боны аккаг бынат не ссардта, цыппәрәм бон стыр армукъамә хәстәт зылын-мылын уынгтәй иуы фәзиләны хъәдын нылләг агъуысты кәртмә бафтыд. Дывәрсыгәй дзы — цалдәр уаты. Кәройнаджы дуар куыд бахоста, афтә йәм рәбинагдәр уатәй сылгоймаг рахызт әмә бафарста:

— Исты агурыс?

— Фатер агурын, — зәгъгә, хәстәгдәр баләууыд Гәвди.

— Иуы бынат ма нәм ис, әмә фен мәнә, — астауккаг дуар фегом кодта сылгоймаг, йәхәдәг иуварс баләууыд бахизәны.. Гәвди әгъдауыл разәй бахызт хатәнмә әмә цәст ахаста къуымты. Уат ног чъырәйцагъд бәргә у, фәлә зәронд агъуысты къултән

сә бәзджын сәрст кәмдәрты фәхицәнтә, әмә се скъуыдтәй зынынц уисхуыдтә, каубыдтә. Цары асдәрд ма әнгомдәрәй йәхиуыл хәцы, фәлә бынасдәрды фәйнәджытә баихсыдысты, әмә сә зыхъхыртыл гәшпәлгай тасмачыйы гәбәзтә хуыд. Уатмә боны рухс кәлы гыщылы иунәг рудзынгәй, әмә йә цыппар цәстыл авджы гәшпәлтә әмпгузәнтау. Рудзынджы раз дыууә сынтәджы әвәрд, иу та — фәсдуар. Сә уәлә цыдәр тарбын гобәттә әнә әддаг цәрттәй... Исдугмә хъусәй алаууыдысты, стәй сылгоймаг әшпәләгәу бафиппайдта:

— Агъуыст сур у, зымәг дәр хъарм вәййы цалдәр уаты астау. Әфсәйнаг пец дзы сәвәрәм, әмә иунәг артән дәр йә кьултә сырхзынг адарынц, Рудзынджы раз дыууә сынтәджы ахст сты, әртыккаг — дәу. Кәд агъуыст дә зәрдәмә цәуы, уәд дә паспорт ам ныууадз.

Цы ма уәлдай загътаид Гәвди, йә ныхстуаты уавәры афтид армәй зәрдәмәдзәугә фәтер зыныссарән уыди. Радта сылгоймагмә йә паспорт, йәхәдәг ма афарста:

— Фынг әмә бәндәттәй та куыд арәзт стут?

— Уыдон сты, әрмәст ма хуыссәнгарзән цы хъәуы, уый уәхәдәг ссарут,— аудән фәлмән ныхасәй бамбарын кодта сылгоймаг.

— Уә дыууә фәтероны әхсәв ам вәййынц?

— Нәма. Дыууә бон әмгъуыдәй хъәумә ауадысты әмә сә райсом ардәм хъәуы. Әмхъәуккагтә сты. Хәрз әрыгон ләппутә. Ды та кәцон дә?

— Әз — фәсхохаг.

— Нә фароны фәтеронтәй дәр дыууә хохагтә уыдысты, әмә сын ацыйаз әмдзәрәны бынәттә фәци, әндәр зындаиккой,— бәстон ныхәстыл фәци сылгоймаг рагон зонгайау.

Гәвди фысымы фәлмән, аудән хъәләсмә фәхъуыста, стәй ма уәлдай зәрдәвәрдау бафиппайдта:

— Уәдә уал хорзәй баззайут ардыгәй сомизәрмә!

— Хорзыл амбәл, хорзыл!— дзургә-дзурын йә фәдыл рахызт сылгоймаг суанг уынгмә...

Уәздан әмбаргә адәймагән йә иунәг сныхасәй дәр зәрдә барухс вәййы, ныфс бауадзы уәнгты. Фәтер мәнә бәллиццәгтәй нәу, фәлә фысымы райгә цәстәнгасәй разы у. Цы-фәнды цәрәнүат дәр, әппәты фыццәг, адджын вәййы адәймаджы тыххәй. Ацы фәтерән йә кауынкьулты уистә мәлләг бәхы фәрсчытау хъилтәй зынынц, уәддәр дзы фезмәләнтә ис, стәй әввахс у институтмә. Хуыссәнгарзән ма цы хъәуы,

уыдон быдыры хәстәджитәй ракурдзән, әмә — ахуыры кой!..

Йә уәззау уаргъ ын әфцәджды фәхәрдағанәны цыма исчи айста, афтә әхсызгонәй ныуулафды, әмә зәрдыл әрләууыд, райсомәй нырма әххормаг кәй у, уый. Армукъайы дәллаг кәрон нылләг гомварс байбынмә йәхи байста. Уым сомихаг зәронд ләг цәттәйә дары киселы агуывзә сау дзулы карстимә. Әнә уәлдай рафәрс-бафәрсәй уыдоны аргъ байбыны рудзынгыл авәр әмә дә хәрыны кой кән ләугәйә... Ахәм әвәстиаты хәрәндәттә дзәвгар и сахары фәсфәд къуымты, әмә сәм арәхдәр цәуынц мәгуырдар адәм әнәвдәлонәй бон иу, дыуә хатты, әмә аслам аргәй ууыл сә хәрд ахицән вәййы.

Әхсәнадон-паддзахадон хәрәндәтты, әндәразимә абаргәйә, сә хәлцы уаг фәхуыздар, ис дзы сау дзул балхәньнмә, фәлә әргтә нырма — уәлиау. Институты хәрәндоны әргтә кәддәр сты, хәринаджыгъәд — хуыздар, фәлә дзы рады ләууын бирә хъәуы, стәй әрбадән бынәттә дәр нә фаг кәнынц... Гъемә, царды хъуәгтән сә нымайынаәй ницы пайда и, фәлә сын хъәуы быхсын бонзонгәйә, бәрц хатгәйә, бынат хынцгәйә, амәлтә кәнгәйә. Хәдзарәй цы нымәд сомтә рахаста Гәвди ахуырдауы номы, уыдон ын әнә ахуыйәны кәбәрән мәйваг сты. Ногәй исты райсынмә та әнхәлмә нә кәсы, уымән әмә бинонтәй әхцайы куыст ничи кәны. Нымәд фосымуртә дарынц, әмә дзы цалы ауәй кәндзынә хәдзарыдзаг бинонты хъуәгтән?.. Ис, нәй, уәддәр ахуырдауән бинонты хъуәгәй — уәлдай хәрдзтә, ахәм зондылхәст та Гәвди никуы уыди. Сә хәдзарәй куы цыди, уәддәр мадән ныфсәвәрдәй загъта: «Мәнмә уә зәрдә ма 'хсайәд, уәхи кой кәнүт!»

Хәдзармә, бинонтәм зәрдәхсайгәйә нылләууыд ахуыры фәндагыл. Зынтә әмә әнцонтә, цинтә әмә мәстытә баиу сты йә уаргыы, әмә йә хәссын райдыдта сахары царды уавәрты рәстәг әмә бынат хынцгәйә, бәрц әмә хыгъд хатгәйә, йә карән нымд кәнгәйә. Авд әзмә сывәллон цумахъом фәвәййы, бахизы скъолайы кәсәрәй. Гәвди авд азы дәргыы низы ахәсты фәци әмә йә ахуыры фәндагәй фәиппәрд. Уал әзмә йә ахуыры әмбәлтәй бирәтә уәлдәр скъолатә кәст фесты... Ныр, табу Хуыцауән, әнәзәрдәмәдзәуәгә низы ахәстәй фәрвәзт әмә йә ахуыры хәстә дывәрәй фидинаг уыдысты. Әнәкъуылымпытәй астәуккаг скъолатә кәст цы арыгон фәсивәд фесты әмә йә уәлвәд уәлдәр скъоламә чи бахызт, уыдонимә Гәвдийән әнцон нә уыдзәни ахуыры әййафын, фәлә уый хыгъд кары монцәй әххәстдәр у...

Йе'мфатеронтæ — дыууæ арыгон ләппуйы, иу ахсав аһафатты фазынынц, дыккаджы — нал. Фатер сә зардәмә нә цауы, әмә нә сә райсомы ацыдән ис бәрәг афон, нә сә изары әрбацыдән. Афтид гобәттыл әддзәумәттәй батулынц цом-цомы зындард уазджытау. Уәд, цавәр хабар у? Хәстәг хъәуы куы цәрут. Уә хәдзәрттәй фәйна базы әмә танәг хъәццулы әрбахәссын зын у? Фәлә сә зарды фатеры ләуын най, әмә аһәдзурғәйә хъәмпәй арвистон цәгъдынц.

Гәвди фыццаг хуыцаубоны әввахсдәр хъәуы сә хәстәджытәй хуыссәнғәртә ракуырда әмә бәстон бафснайдта фатеры кбуым. Уымәл цылынаһ расәрфта бынасдәрд, рахсадта йә арәхдонәй, афтә хәдзары хицау бәрәгбоны арәзтәй йә уәлхус алаууыд әмә йәм бәзджын сабыр хәләсәй, байрай, зәгъгә, дзуры.

— Хуыцауәй арфәгонд фәу! — салам ын радта Гәвди.

Уый райгондәй йә сәр батылда, әфснайд хатәнмә бәстон кәсгәйә, стәй фәрсы:

— Де 'мбәлттә нәма фәзындысты?

— Нәма.

— Әртәйы хардз әвзалы институты рафыстой, — әвдисы хардзы гәххәтт, — әмә йә райсом әрбаласдысты, әрмәст ма аһдзарәны фаг суг хъәудзәни. Ацы дыууә ләппуйы хъәдрабын царынц әмә сугән уым әһңондәр уайд йе ссарын.

— Сугән йе 'рбаласын у зындәр, әндәр хъәдрабыны цәрджытәм сугәй фылдәр цы и, — бафиппайдта Гәвди.

— Йе 'рбаласынән ләр амал уайд, фәлә ләппуты афәрсын хъәуы, әмә сыл нә хәст кәнын. Әгәр цоппай кәнынц... Институт хъәууон скьола нәу, — ныхәстыл фәци. — Әрвылбон дә зонынзһнәдтәй ничи фәрсы, фәлә фәлварәнты ахуыргәнджытә домаг сты. Мәнмә дыууә кәласы ахуыр дәр нәй, фәлә нә хәдзарәй чызг цыди уәлдәр скьоламә, әмә цас бадти чингуыты уәлхус бонәй-ахсавәй, уый уыдтон.

— Әһңон нәу ахуыр кәнын, дзәвгар рәстәг домы, — әвдисәһны ләууәтау гьо кәны Гәвди.

— Куыстытәй ахуыраһ зындәр нәй, әмә де 'мбәлтты афтәмәй цысцъысаджы әмбисонд байһафдзән. Фәззәджы хъарм бонты уәгъды рауай-бауай кәнынц, сә хуыссәнгарз та нырма аһәфснайд, — аһоны дыууә сынтәгмә. — Мах дәр арәздәр куы уаиккам хуыссәһны фәлыстәй, уәд — бәргә. Фәлә иунәджы мыздәй къух цастә аһоны, алцыппәт та —

хъазар. Уыдæттæй мæ нæ фæрсыс, фæлæ мах дæр æрæджиауы сахайрæгтæй стæм. Хохы цардыстæм, æмæ нæм нæ фосымурты тыххæй кулачы номæй бадзырдтой. Ме ‘фсымæртæ Сыбырæй нал сыздæхтысты. Æз ма æрæгарыдтæй баззадтæн æмæ ацы заронд хъæдын бæстыхæйттæ æрвадæлтимæ балхæдтам цыдæр амæлттæй. Дæ номæй дæр дæ нæ бафарстон.

— Мæ ном Гæвди.

— Гъемæ, фæрнæй сахуыр кæн, мæ хур! Мæн та Лексо хонинц, Иу хохбæстаг стæм. Æз сыхах хъæуы æхсæвиуат дæр бакодтон, Гуырдыстонмæ чырæ ласгæйæ. Æппæт адæм тутхæстæджытæ нæ ваййынц, фæлæ уæддæр кæрæдзийы æнцæйтты у сæ цард. Не ‘фсин дæ тынг разы у, æмæ бирæ фæцæр! Фатеры уавæрты цæмæй тыхсай, уый зæгъынæй æфсармы ма кæн, — дзуртæ-дзурын ахызт кæртмæ...

Æгъдауылхæст рæстаг адæймаг йæ иу бакастæй дæр бæрæг ваййы. Лексойы æлвæст, уæнгджын буарыл хорз фидауы ирон дарасы конд сæрæй къахмæ. Æмбис кары азтæй ахызт, фæлæ йæ цæсгомыл æнцъылдтæ нæма зыны. Мыдхуыз хилы урсытæ фæзындаид, фæлæ цæуы хæрздастæй. Сæрыл — хорсан уæлдзармæй тенкаджын бæрзонд худ, къæхтыл — рог сæрак цырыхъхытæ. Сæхтæгджын бæрзонд æфцæгготджын хæдонæн фæлдæхт риуы дзыппытæ. Астæуыл — нарæг æвзистрон. Худæндзастыл зынынц йæ миддунейы миниуджытæ. Йæ алы ныхас æмæ фезмæлд дзурæг сты, уæззау зондæй хиуылхæст кæй у, ууыл. Ныхасгæнæгмæ диссаджы лæмбынæгæй хъусы... Уыцы фæзминаг миниуджытимæ чи зæгъид, Лексо хуымæтæджы æхсæвгæсæй гæзæмæ мыздыл кусы, уый?

Фысымты æфсины ном Гæвди æрæгмæдæр базыдта: æфсармы кодта сылгоймаджы хынцфарст кæнын. Сыхæгты сылгоймæгтæй йæм чидæр йæ номæй дзырдта, æмæ йыл диссаджы хорз фидауы уыцы фæлмæндзастæй, Сæниат, зæгъгæ! Цас сæм йæ хъус дардта Лексо æмæ Сæниатмæ, уымæй цыди фыдæлты æмбисондау иу хъуыдымæ: лæг æмæ ус фæрæтхъæдæй барст сты, зæгъгæ. Уæлдай быцæу ныхас сæ нæ райхъуыстаид... Аивæй, уæзданæй хъуысти сæ сабыр ныхас. Уыдонмæ хъусдаргæйæ йæ цæстытыл уадысты бинонтæ, хæдзарвæндаг. Сахары æмæ хъæуы цард кæрæдзиуыл абары. Сахайрæгты цард у базарæй, уым цы балхæнай, уый — дæ хæлц. Уæлдай хордæтты æмæ сæ къæбицты мæт нæй. Сыгъдæгæй — ихсыд цард. Нæ сæ зæхкуысты сагъæс ис, нæ фосы. Нæ дзы карчы хъуыдатт фехъус-

дзына, нә уәрыччы әмә сәныччы уасын. Фылдәр әлхәнынц конд хойраг, әмә райсомәй, изәрәй арты хьармимә рохуаты аздадысты арынг әмә сасир. Әнә уыдонәй та ирон хәдзари бәркад нә ләууы. Уыйадыл байрох сты сахайраг ирәттәй хьәууон царды ләггәдтә уазәджы хардзимә. Сәниат кондджын, уынджынай ирон әфсармыл хәст у, фәлә хьуг әрдуцын, гуымбыл бацахсын нал базонид, әвәццәгән, Лексо цәвәг нал рацәгьдид раздәрау, хос нал ныккәрдид, афтәмәй ма бынтон әрәджымә дәр нымәд уыдысты комбәсты фәсджын хәдзарыл.

Бынтон әндәрхуызон у хьәууон цард. Алы райсом-изәр сәрәй, зымәгәй — кьонайән фәздәг, хәдзарән — хицән куыстәгтә әмә бәстәгтә. Алы изәр әмә райсом дуцгәфосы зылдтытә әмә әхсыры хәрзад тәф баиу вәййынц... Әппәт әхсызгәттә әмә бәллицтә бынат ссардтой хьәууон царды. Гәвди цыфәнды ахуыргонд куы суа, уәддәр хьәууон царды куыстәгтыл йә зәрдә не сивдзәни.

Әнахьом сывәллон тыхиппәрәй искәй хәдзари йә мады куыд мыса, уый хуызән схицән нә комынц йә хьуыдытә фыдыуәзәгәй, райгуырән әрдзәй. Сахары кәнгә дидитә-битән банымайән дәр нәй, фәлә йын хьәууон царды нывтәй иунәджы ад дәр нә кәнынц. Әдде бакәстәйә — кьахдзәфән дукани, хәрәндон. Фәлә дзы әнә 'хцәйә сусәны тәвды уазал доны кьус дәр нә баназдына. Хьәуы цәрджытә хистәрәй-кәстәрәй кәрәдзийы зонынц, әмә дзы әнә райсом-изәр хорзәй уынгты нә ауайдзына. Фәндагыл дзы «дә фәндаг раст», куысты «байрай» кәмән нә сарәхсай зәгьын, уый зәрдә дыл куыдзы бәрц фәхуудзәни.

Сахары иу уәладзыджы цәрджытә дәр се 'ппәт кәрәдзийы нә зонынц, әмә сә «бонхорз», «байрай» зәгьынтыл ма дом. Уынгты цәугәйә зонгә зонгәйән, хәстәг хәстәгән ма ракәнәнт арфә әгьдауыл, әндәр адәм сәдәгәйтгәй кәрәдзийы фәрсты дыууәрдәм кәнынц әнә уәлдай арфәтәй. Хьәубәсты уынгты цәугәйә кәстәр сонгәй хистәры рәзты нә ахиздзәни, сылгоймагәй нәлгоймагмә хынцынц рахиз әмә галиу фәрстә. Сахары адәм уыцы әгьдауыл сә кьух систой, әмә уынгты хидарыны уаг арвистонау схәццә. Уыдәттыл хьуыды кәнгәйә Гәвди, кәйдәр әфсармаг ногчындызу, уынджы ләугәйә баззайы, әмә йәм хәрам дәр нәй: зын у адәймагән йә хорз ахуыртә ныууадзын..

НАРДУАТЫ МЫЗА

Фæззыгон бон — зымæджы дарæг. Уалдзæг цы байтауай, уый сæрд барувдзынæ. Сæрд цы барувай, уый фæззæг æркæрддзынæ, бафснайдзынæ æмæ зымæджы — æдыхст.

Студенты зымæг дæр уалдзæг, сæрд æмæ фæззæг саразынц барæг куыстæттæй, науæд æгуыстæй — мæгуырау. Дыууæ къуырийы йæхи ныффидар кодта Гæвди кадавар къæбæрæй. Лекцитæм афоныл цауы, практикон ахуыртæм цæттæ кæны æмæ архайы дзуапп дæттыныл. Иу уад акодта хæстæг хъæуы хиуæттæм. Арæвдз æй кодтой сæхи хъуагæй конд хойрагæй, фæлæ узал къæбæртæ æнæ ахуыйæнæй цастæ лæууынц. Хъарм аходæн æмæ сихорæн та æхца хъæуы. Гъемæ, хæринаджы сагъæсимæ — дарæсы мæт дæр, цалынмæ фæззæджы узæлтæ нæма райдыдтой, уæдмæ. Иу фæсахсæвар йæ фатерон æмбæлттæн бакой кодта, нардуаты куыст ссарæм, зæгъгæ, фæлæ ницы сæ хъус бадардтой. Дыууæ дæр, Лексойы загъдау, æнæмæтæй рæстæг хардз кæнынц. Хъæуæй хæринаг куы схæссынц, уæддæр æдзæлтæды хардтытæ радыгай алы афæтты, æмæ сæм фæхуыздæрма æнхъæлмæ кæсæн нæ уыди, сæ адыл ныууадзынæй уæлдай. Æгæристæмæй, фатеры къуым хуылыдз цъылынай бæстон никуы расæрфтой, æмæ Сæниат иуахæмы бафиппайдта:

— Куыд кæсын, афтæмæй уыдонæй дæуæн æмбæлтæ нæй. Адæймаг бинонты астæуæй цы æгъдау рахæссы, уый кæны æдде дæр. Тасы сын дон ныккодтон, цъылын дзы арахæн тулут, зæгъгæ. Уыдон, дыууæ дынджыр лæджы, нызмæстой уаты къуым, сæхæдæг æхсæнтæ доны ныууагътой цъылын бахизæны, æмæ æрбайсæфтысты. Уæд, цавæр хабар у? Арæх донæй дæ бын нысыгъдæг кæнын ма фæраз! Сыгъдæджы мад нæ куыдта, дæ нывонд фæуон, æмæ сын зæгъ, науæд дæ мæстæй мардзысты..

Сæниаты аудæн ныхасæй фаныфсджындæр Гæвди. Тыхст уавæры дæр адæймаджы фыдæбон æмбарæг куы уа, уæд ын разангарды хос у. Йæ фатеры æмбæлтты фыдахуыртæ нал ныууадзын кæндзæни. Йæхæдæг сæрфдзæни уат дæр, фæлæ сæйраг мæтаг — хæринаг, æмæ æвæстиатæй — куысты мадзал. Æфсæнвæндаджы станцæйы вагæттæй æвзалы ракалæн ис, фæлæ æгæр чъизи куыст у, æмæ æнæ ивæнтæй — тыхстаг. Хæрæндæттæ æмæ дуканиты узæгтæ хæссынæн нардуаты мызд фидынц æрвылбонæн, фæлæ уым дæр хъæуы кусæндарæс. Уыцы сагъæстæм йæ зæрдыл æрлæууыд Лексойы аудæн ныхас: «Фатеры уаварты цæмæй тыхсай, уый зæгъынай æфсæрмы ма кæн!»

Афсармы куынна кодта Гавди бафарсынма дәр, фала әууәнчы ныхасән йә ныфс бира у, әмә йын бамбарын кодта уавәр. Лексо йәм ләмбынаг байхъуыста, стәй дзуры:

— Хуыздәр фәу, хуыздәр, ацы мәгуыр заманты цәрыны ныфс кама и! Ләджы фыд хәрынән нә бәззы, ләг амәлттән конд у. Ләгдзиад фыдуавәрты сбарәг вәййи, әмә мын әвзонджы бонтә ма зәрдыл әрләууын кодтай. Кусән дарәсыл ма тыхс, әрмәст уәзәгтә хәстәйә дәхи уәлдай тыххәстытәй бахиз. Әвзонджы хъаруйыл нә бацауәрдәм, әмә ныл йә рессәгтә зәронды бонты әртыхсынц..

Схәссәг фыды цинтә райста Гавди йә цәстуарзон фысымы аудән ныхәстәй. Бузныг, зәгъгә, әхсызгонәй ныууәфыд, әмә куыннә?! Радта йын уыцы хәрзәфснайдәй хәлаф әмә хәдон, салдаты цырыхъхытә дыууәйи фәлыст цында-тима, стәй кәрдәгхуыз кәттагәй уәләдарән. Комбәттән-джын хызыны йын сә нывәрдта, йәхәдәг ма йын фәдзәхсы:

— Кусын хорз у, фала дәхи ахуырай ма фәцух кән!..

— Ма ахуыр нә ныууадздынаң, фала йын фәрәзтә хъәуы әмә әнә кустә нәй,— кәронма бамбарын кодта йә уавәр Гавди..

Куыстуарзон адаймаг фыдәбонджынай райгонд вәййи йә цардәй. Гавди уыцы әнәзивәгәй бонивайәнты фесты, акәны йә кусәндарәс әмә — нардуаты куыстма. Стыр базары уәладзыг уәйгәнәнты ныккәндтәм әккойә хәссы алыхуызы уәзәгтә къуырийи дәргъы дыууә, әртә хатты. Иу уәйгәнәны дзы — сылгоймаг хицау, иннәмән — нәлгоймаг. Куыд бадзырдтой, афтә уәзәгтә сә бынатыл сәмбәлын кәны әмә йә боны мызд нардуаты әхцайә райсы. Мәнә бира йын нә фидынц, фала йә иу боны мызд хәринаджы фаг кәны әртә бонән. Цы капеччытә ма йәм амбырд вәййи къуырийи куысты мыздәй хәринаджы уәлдай, уыдонәй ампъузы йә иннә хъуәгтә. Әрвылбонән ын рәстәг у бәрәг дихтәй нымад; сәумәцьәхәй — куыстма, уырдыгәй — фатерма, фатерәй — хәрәндонма, хәрәндонәй — ахуырма.

Куысты дуканиты хицәуттән әгъдауыл «райсом хорз» цы фәзәгъы, әндәр дзы уәлдай ныхас нә фехъусдына, уәдә уыйәппәт хәринагтәй уынаггаджы комдзаг дәр не скәндзәни. Уәйгәнджытә йын сәхәдәг «гъама» цәмәй зәгъой, уымән дәр исты әфсон скәны йә фырнымдәй. Мәйи дәргъы уыцы уагыл фәкуыста, стәй йәм иу хуыцаубон сылгоймаг хицау йәхима фәдзырдта. Къуызгә мидбылты бахудти, стәй йә фәрсы:

— На харинагтыл ауардгæ кæныс æви съл æрвæстæ нæ кæныс?

— Æнарвæссонтæй нæ дæн, фæлæ æхсæнады мулкыл ауæрдын æмбæлы,— æргом дзуапп радта.

— Æмæ нын паддзахадаей фæхæсджынаей тæрсыс уынаггаг комдзæгтæй?

— Фæхæсджынаей дæр уын нæ тæрсын, фæлæ алцæмæн дæр ис афон, бынат, стæй ам хæрæндон нæу.

— Æгъдауыл хиуылхæст кæй дæ, уый нæ кусджытæ æмхуызонæй æрхатыдтой, фæлæ сын сæхи раттинаг кæй нæ райсыс, уый сын хъыг ваййы. Æфсарм æмæ æгъдау дыууæрдæм цæуынц, Мах дæр ирон хæдзæрттæй рацыдыстæм æмæ нын æхсызгон уайд, бузныг дын цæмæй зæгъæм, ууыл разы куы кæнис, уæд,— æрæвæрдта йын гæххæтты тыхтон йæ разы.

Цы ма загътаид Гæвди йе ‘гъдауджын сылгоймаг хицауæн, лæггады лæггæдтæй фыстæуы. Бузныг загъта æмæ райста тыхтон... Уæдаей фæстæмæ бузныггады лæвæрттæ хæссын райдыдта Гæвди йæ фатермæ, æмæ фысымты уазæггады хæрзтимæ иу кодтой искуыдаей-искуыдмæ. Диссаг сты хæрзудыбæстæджын адæм, сæ зæрдæты тавсæй, ныхасы аудынаей бæркæдтæ æфтауынц алыварсы дунейыл. Удхъомысы хæрзтæ свæййынц сæрæвæрæн æппæт царды бæркæдтæн. Уды æхсызгæттæн банымайæн нæй, фæлæ цæстуарзонæй æууæнчы цæуынаен рæстаг адаймаг хъæуы. Туг куыннæ хæссы, мыггаг зынаргъ куыннæ у, бинонтæ — адджын æмæ зынаргъ. Фæлæ удаейхæстæг, æгъдауæй æмвæнд адаймагтæн æмбал нæй...

АХУЫРЫ ÆМБÆЛТТÆ ÆМÆ АХУЫРГÆНДЖЫТÆ

Æмбалæн йæ ном — йæ уæлæ, фæлæ æмбалтæ дæр хуызгай, мыггаггай ваййынц. Алкæмæн дæр — æмбал, алчи дæр — æмбал. Фыдгæнæгæн дæр — æмбал æмæ хæрзгæнæгæн дæр... Æмбалады тæгтæ баст æрцæуынц царды хæрзтæ æмæ фыдæхтыл, æндæр уæвæн сын нæй. Æмбалады уагæвæрдæй хъомысджын æмæ фидыцджын у æхсæнад. Мадаей райгуыргæ дыууæ ‘фсымæры дæр æмбалиуæг нæ зонынц кæрæдзийæн, уæд сæ тугæй хæстæгад ницы давы...

Йæ ахуыры ног æмбалтæй Гæвди райдайæнты никæй бæрæг

зыдта әмә-иу хәддзу далысау хибарәй ләугәйә азда. Ахуыры әмбәлтән сә фылдәр хай — хәууон фәсивәд, әмә куыд зонгәдәрәй кәрәдзиуыл узәлыдысты кьордтә-кьордтәй. Хәууон чызджытә әмә ләшпутән сә хидарыны уагимә дарәсы конд дәр бәрәгдәрәй зыны. Йә хьус сәм қас дары студенттәм, уыйас қәуы иу хьуыдымә: хәууон фәсивәд сә хәдзарон әгьдау нәма фехәлдтой әмә сахары хьомпал змәлды фәсуйтә вәййиңц. Чызгәй, ләшпуйә рахизфарс әмә галиунал фәхатыңц, хистәр-кәстәр әм нымады нал вәййы, сылгоймагәй нәлгоймаджы астау барты нымд фәсфәд аззайы.

Гәвдийы әмбәлтә дыууә ‘мбисыл фәдихтә сты әмә алы кьордән дәр равзәрстой разамонәг әхсәнадон уагыл. Дыууә разамонәджы дәр — ләшпутә. Сыхаг кьордән ма уәздәндәрры каст кәны йә хицау, фәлә Гәвдийы кьорды хицау қыдәр әнәхсәст, әнәуагәй йәхи дары, әдзәлгьәд хьазты чегьрейәу. Йе ‘цәг ном — Додын, фәлә йә йе ‘мхәууккаг чызджытә фәсномыгәй хоныңц Аләджыхьо, әмә йыл дыууә номы дәр хорз фидәуыңц. Ракәноны әнәуаг ләшпуйәу сәр бәрзәндты хәссы. Чызгәй, ләшпуйә әмбәлттимә дзуры иу дзыхыуагәй, әвналы сәм армәй. Ахуыргәнджыты раз дәр қәхгәрмә аләууы әмә хьуыддагхуызәй ныхәстыл схәцы семә, афтәмәй нәдәр иронау арәхсы дзурынмә, нәдәр уырыссагау. Гәзәмә кьәдзынәгәй дзых хьырнагау хәлиуәй баззайы. Йе ‘мхәууккагтә куыд дзырдтой, афтәмәй Додын-Аләджыхьо хәууон скьолайы разамонәг уыди фәсқомқәдисонтән, әмә уыцы уагыл йәхи размә хаста институты дәр..

— Әндәр хуыздәр нын кәй равзәрстайккой старостәй, ахәм нә уыди? — фәрсы Гәвдийы йә кьорды ләшпутән сә хистәр — Батыр.

— Уыди, әвәццәгән, фәлә... — йә хьуыды кәронмә нал загьта Гәвди, әмә Батыр мидбылты бахудти, стәй бафиппайдта:

— Фәлә дзыхджын — бәхджын, әнәдзых — фистәг. Хуыздәртәм әфсарм, нымд вәййы сәхиуыл хәцынән, ахәм әнәхьолатә та сәхи размә әппарыңц.

Батыр сахайраг уыди. Гәвдийә гәзәмә хистәрәй — хиуылхәст, уәздән. Хәрзқонд, дәргәлвәстәй қыди әфснайд, аив дарәсы. Ахуыргәнджытә йын искуы-иуәй фәстәмә уыдысты зонгә, әмә әмбәлгәйә кәрәдзийы кьухтә истой.

Кар хәссы әмә домы йәхи кәнонтә бәрәг хидарыны фәлгәтты әвәрдәй. Батыр әмә Гәвди сә базонән бонәй

фәстәмә нал фәхицән сты, амал уәвгәйә, ахуыры рәстәг цаугә дәр иумә, бадгә дәр.

Иу сахайрагай Батыр бирә хъәуккаг ләппутәй йәхи хуыз-дәр дардта. Рәстәджи ахәсты әмбәрста цардыхъәр. Зыдта йә бынат хистәртимә, кәстәртимә. Уынгә-уынын, зонгә-зонын уынджы дәр әвзәрста рахиз әмә галиу фәрстә. Бирәйи аргъ уыдысты йе ‘фсарм әмә йе ‘ууәнк сылгоймаджи раз. Тамако нә дымдта, фәлә йын сыкъадзәфәй фенән дәр нә уыди. Йә ахуыры чызгәмбәлттәм кәсти хистәр әфсымәры цәстәй, уәлдай әнәууылд ныхас дзы нә сирвәзтаид. Ныхас-мә хъуыста ләмбынәг. Ничердыгай йәм уыди фау әрхәссән, әрмәст әгәр дардыл дзырдта, әвдәлон адәймагау, стәй уарз-та йәхицәй әппәлын дәр.

— Цы дә зәрдәмә нә фәцыди уәддәр Додыны уагәй?— афарста йә Гәвди.

— Әмә йәм зәрдәмәдзәугәйә та цы и?— дзуапп раттыны бәсты фәрсы Батыр уыцы сабыр хъаләсәй, йәхәдәг раны-мадта:— Нә йын хистәр и, нә кәстәр, әфсарм әм нымады дәр нәу, кәм цы зәгъын әмбәлы, уый нә зоны, хъәууон ләппу, әмә чызджытәм армацпагай әвналы, хъәуа-нәхъәуа, уәддәр әдзух — худгә, әмә йә дзых гомәй баззайы.

— Бынтондәр әй куы сбәгънәг кодтай, — бахудти Гәвди.

— Мә бәгънәггәнинаг нә уыди, хъәуәй дәр бәгънәгай рацыди. Бакәс-ма йә фәлыстмә, цыма сусәны тәвды ден-джызы был уләфы йә урс дарәсы. Хорз ном ыл сәвәрдтой йе ‘мхъәуккәгтә,— ауыгъта йә къух.

Ахуыры әмбәлттә, искуы-иу стәмтәй фәстәмә, раппәли-наг, бафәзминаг сты, раст зәгъгайә, уәлдайдәр хъәууон ары-гон фәсивәд. Нырма йә сывәллоны зондәй чи нә фәцух, йә рәзынәй чи нә банцад, уыдон та рәузондәй архайынц, хуырымәй цардмә кәсынц, ныййарджыты хардзәй цәрынц. Цал сты, уал улыгъәды бинонты, мыггәгты миңәвәртты номәй... Гәвди уыдо-ны раз карджын у, әмә кары цәстәй кәсы йе ‘мбәлттәм, әхсәна-ды домәнтә әххәст кәнгәйә. Йә ныры ахуыры әмбәлттәм хъус даргайә зәрдыл әрләууынц хъәууон скъолайы әмбәлттә әхсыз-гоны мысинагтау. Зәрдәмә дзы чи куыд хәстәгдәр ләууыди, афтә цәстытыл уайынц чызгәй, ләппуйә. Чи дзы хәсты баззад, чи цәфтәй арыздахт. Чи дзы йә амонд ссардта, чи та ма агуры абоны онг йә цардамонд фидәны әнхәлцауәй... Афтә у царды хъысмәт, нәй йын рагагъоммәйы бәрәггәнәнтә. Рәстәг әмә

бынат куыд ивынц се ‘рдзон хуызтә бәрцыл, афтә хуызивантә ис рәстәдҗы цыдимә фәсивәдән дәр, әмә дыууәты кәрәдзи-уыл абары Гәвди искуыдаҗ-искуыдмә...

Хасты размаҗы фәсивәд чызгаҗ, ләпшуйә әмхуызон фәзминаг кәм уыдаиккой куысты, ахуыры. Уыди дзы уәлдай фәзминагдәртә әмә фауинагдәртә. Фәлә адәмы иумәйаг уагаҗ әххәстдәр уыдысты ныры фәсивәдәҗ, уымән әмә стыр хәстытә канд туг нә ныккалынц. Тугкалдима хәссы хәст фәллоы әмә удты мәгуырдынад адәмән стыраҗ чысылмә, сылгоймагаҗ нәлгоймагаҗ. Стыр хәсты фыдахта әмә бәлләхта, зәронд хәдгәмттау, әрәгмә гас кәнынц, әндыснагаҗ әнтгыснагдәр сты. Удәгасәҗ баззайны цинәҗ бирәтә әфсармы, әгъдауыл сә кьух ауигъынц әмә свәйынц раҗы фәлыст, гуыбыны хәрды койыл, саҗәсыл. Уыцы уавәры хәстон фәсивәдәҗ бирәтә бафтыдысты исбонь агурән фәндагыл. Уым та куы — хәрдҗын, куы — әххормаг, стәй карз нозтимә — дыминаг әмә хәтәг-хуаг сылгоймагтә, нәлгоймагтә...

Фылдәр адәм чердәм симой, уыцырдәм сим, зәгъга, әмбисондән баззад. Фәлә симынан дәр адәмы, әхсәнады иумәйаг уагыл фәтк әмә әгъдау хәәуы. Фәтк әмә әгъдау рәстаг адәмы иумәйаг уагыл. Әгъдауыл, фидыцыл кәм баиу вәйынц удхьомысы хәрзтә, уым әхсызгәттә әмә бәллицтә уәлмонц бәрзәндтәм схизынц. Фидыцы, әгъдауы уагыл акасти Гәвди йә ног ахуыры әмбәлттәм хуызәҗ, кондәҗ. Уыдонмә ләмбынәг хъусдаргаҗә йә зәрдыл әрләууынц хәәуон скьолайы әмбәлттә дәр. Уым дәр уыди уәлдай хуыздәртә әмә цауддәртә ахуыраҗ, әгъдауәҗ. Уым дәр уыди ләпшутәҗ чыздҗыты ‘хсән бәрәг ахәстытә алыхуызы әнкьарәнтимә кәм әргомаҗ, кәм та сусәгаҗ. Уым дәр ахуыры, куысты разгәдәртән фәзминагдәр уыди се ‘гъдау...

Курсы дыууә кьорды дзәвтар чыздҗыты астау ләпшутә кадарәҗ зынынц. Дәләмә дәр дәс ләпшуйы әмә уәләмә дәр. Уыдонәҗ иунәг Батыр у сахайраг, иннәтә — хәххон әмә быдираг хәәутәҗ. Чыздҗытә дыууиссәдзәҗ фылдәр сты. Ләпшуты астау бәрәг хиуылхәстдәрәҗ зынынц Батыр әмә Гәвди, әвәццәгән — хистәры уагыл. Чыздҗытәм Гәвди цас хъус дары ахуыры әмбәлтты уагыл, уым цәуы иунәг хәтдзәгмә: сә фылдәр ирон хәдзәры, хәәубәсты әфсармаҗ хайдҗын фәсты әмә йә сәхицән сахары царды уавәрты дәр хәсыл нымайынц. Алчи дәр сә хәдзәрәҗ, бинонтәҗ цы удхьо-

мысы хәрзтә рахаста, уыдоны фәрцы фиды йә ахуыры хәстә, домы йә адәймаджы бартә. Әмбалиуагән бирә хуызтә ис, уәлдайдәр әхсәнадон фәлгәтты ахәсты, әмә сә чи куыд әмбары, чи та куыд. Цал зәрдәйән конды вәййы, уал хуызы фәхәцынц адәм әмбалиуәджы бартә әмә хәстыл. Әмбалиуагән кары арәнтә най нәдәр сылгоймәгты, нәдәр нәлгоймәгты астау. Удыкондәй чи кәмә куыд хәстәгдәр вәййы, афтә агуры әмбалиуәджы тәгтә хәдзәры, уынджы, куысты, фәндагыл, ахуыры. Әмбалән ләдзәг дәр хорз у, зәгъгә, ныхасән баззад. Ис куыдз-әмбал, ләг-әмбал, бәх-әмбал, чызг-әмбал, чындз-әмбал, цард-әмбал, куыст-әмбал, хәрд-әмбал, хәймәты бонмәйы әмбал. Әнәмбал у иунәг, мәгуыр, әлгыст, хәйрәг, әнәхуыцаухай.. Гъе, фәлә әмбал равзәрынмә дәр хәуы дәсны. Алчи алкәмән әмбалән дәр нә бәззы, әмбарән дәр. Әмбәлттә, әмбартә дәр мыггагтай, хатгай сты. Иуән — әлдар әмбал, иннәмән — цагъар әмбал. Иуән — рәстәгмәйы әмбал, иннәмән — хәймәты бонмәйы әмбал. Иуән — рәстаг әмбал, иннәмән — мәнгард әмбал, иуән — куысты әмбал, иннәмән — хәрыны әмбал..

Гәвди әппәт хуызты әмбәлтты уаг дәр хаты, әмә йәм ис царды фәлтәрддзинад. Уый равгәй кәсы йә ахуыры ног әмбәлттәм чызгәй, ләппуйә. Әхсәнадон уагыл ахуыры әмбаләй цы домән и, уый — иумәйаг фәтк бондәргы. Уый чи куыд фәразы әххәст кәнын, афтә, әппәты фыццаг, аргъ кәны йәхицән, стәй та йе ‘мбәлттән. Уыцы уавәры йәхи хизы уәлдай митәй, сонт ныхәстәй. Йә мидәмә бацыдән дәр — уаг әмә йә әддәмә рахызтән дәр.

Ләппу әмбәлттәй йәм уәлдай хәстәгдәр сты Хасан әмә Батыр. Кәд фәйнә курсыты ахуыр кәнынц, уәддәр сә баиу кодта ирон әфсарм, ирон әгъдау. Әгъдауимә сә раст ныхас, сә цәстуарзон әмә се ‘ууәнкән аргъ нәй. Цыфәнды тыхст уавәры дыл куы сәмбәлой, уәддәр сә ныфсәй буары цыдәр хъарм хъомыс ахәлиу вәййы. Сә уарзон цәстәнгасәй адәймаг йә уәнгтыл схәцы.

Батырән ис цардәмбал әмә сывәллон, Хасан әмә Гәвди сә амәндтә нәма ссардтой, фәлә уыцы кары зәрдәйы сыгъдәг әнкъарәнтәй хъуаг кәм уыдзысты, кәд сә уәлдай хъазән ныхас дәр нә хауы чызджыты раз, уәддәр.

Ахуырдау чызгәмбәлттә дәр алы карты сты, чи — уәлдай абадгәдәр хәсты әмә фәсхәсты уавәрты, чи та — уәлдай

әвзонгдәр. Абадгәдәртән әвзонг бонты уынд әмә конд сив-
 та тыхәхсад хәцзилау, уәддәр зәрдаты бәллицтаг фәндәттә,
 хуызивәны хьулон-мулон сыфтәртау, сә цәстәмтлы фыстәй
 баззадысты: кәмән дзы тыгьды быдырәй нал арыздахт йә
 уарзон, чи та дзы зәрдәвардәй фәци фыдәнхәл. Әвзонг-
 дәртән хьәууон скьолайы уарзәттә куыннә уыдаид әргомай,
 сусәгәй, фәлә уыдоны әнкьарәнтә боньгьәдәй уәлдай нәма
 сты раив-баивмә. Уымай дәр, сахары царды уавәрти, уыйәппәт
 адәмы змәлды, сәхи дәр хорзау нәма әрәмбәрстой, нәма
 әрбынаттон сты сә хьуыдытә. Цас сәм йә хьус дары Гәвди,
 уыйбәрц фылдәр хьуыдытыл әфты йә хистәры кары: цәуыл
 сахуыр сты нырмә, хорзәй сәм цавәр фәзминаг хәрзтә
 әнхәлмә кәсынц фидәны ахуыры фәндагыл?.. Се 'ппәт бар-
 хийә, фәндонәй кәм бацыдаиккой педагогон институтмә,
 уымай дәр — ирон факультетмә? Әмә әвәндонәй цы дәсны-
 йадыл сахуыр кәнай, уым райгондәй, бәллицтагәй цы хьуамә
 уа? Чи дзы медицинон институтмә цыди, чи хәххон-металлур-
 гон институтмә әмә нә бахаудтой. Гьемә, фәсивәдәй чи цавәр
 куысты хуыз уарза, уыцы дәсниадыл хьуамә ахуыр кәна.
 Әвәндоны ахуырәй та ахуыр нәй, әнады куыстәй — фәллоый
 цин, әмә уыцы уавәр, Әрфәны фәдау, зыны Гәвдийы курсы
 студенттыл. Чи дзы цас зәрдиагдәрәй ахуыр кәны чызгәй,
 ләппуйә, уыдон кәрәдзимә хәстагдәр баләууыдысты, лек-
 цитәм афоныл цәуынц, кәсәндәтты фылдәр рәстәг бадынц,
 дзуапдәттән ахуыртәм цәттәйә фәзынынц. Сә ахуырма
 куыдфәндыйы цәстәй чи кәсы, уыдон сты дыууә хуызы: иу
 хуызы кьордән сә хьәууон скьолайы фәтк нәма фехәлди,—
 кәд дә әрвылбон фәрсәг нәй ахуыргәнджытәй, уәд
 әхсәнмә'хсәнты рогәй уай дә скьоламә, иннә хуызы кьорд
 та архайы цуронәй, цәстмәхьусәй, искуыдәй-искуыдмә йәхи
 әвдистәйә. Дыууә хуызы әмбәлттә дәр ахуыртәм афоныл
 нә цәуынц. Лекциты куы бадой, уәддәр әрмәг нә фыссынц,
 әмә сәм ахуыргәнджытәй, иу стәмтәй фәстәмә, уәлдай
 хьусдарәг нәй. Ахәм студенттә сә магусайә кәсәндәтты
 бадын дәр нә фәразынц, уайтагьд фәддә вәййынц... Уыдонмә
 кәсгәйә Гәвди дисы бацәуы: мадәр лекциты ахуыргәнәджы
 ныхәстәй исты фысс дәхимә, мадәр кәсәндәтты дзуапдәттән
 ахуыртәм цәттә кәң, афтәмәй цы ис базонән уыйәппәт
 әрмәгәй? Әнә әрмәг зонгәйә та фәлварәнты цы хуыз рав-
 дисдысты?!. Әвәццәгән, әндәр мадзәлттә ис иу курсәй

иннама бахизынан, ама сә Гәвдийи хуызән аенафенд ахуыр-
дзаута нама зоньнц... Фәлә йын зындгонд у иу хъуыддаг: бирә
цыдәртә ферох кодта хъәууон скъолайы зоньндзинәдтәй уал
азы дәргъы, ама уыдон фәстәмаә зәрдыл әрләууын кәнынан
ис иунәг мадзал: лекциты әрмәг фыссын хицән тетрәдты ама
кәсәндәтты цәттә кәнын дзуапдәттән ахуыртәм әрвылбон..
Уыцы әрвылбоны куыстәгтыл фәцалх ама сә нал ныууадздзә-
ни агуыдзәджы бынаты, фәлә йә сәйрагдәр тыхстаг у фәса-
райнаг әвзаг. Уый рәстәджы хъәуты скъолаты фәсарайнаг
әвзаг нә цыдысты. Хәсты фәстә азты сбәлләх сты йә ахуыр
кәныныл. Гьемаә, әвәццәгән, хъәуы, фәлә дәрзәг сур ком-
загау хъуыры куы ничердәм әккуырсы, уәд ын цы кәна! Уынгә
дәр әй куы никуы фәкодта, әгәрмагуыр ын йә дамгъәтә дәр
куы-нә зоны, уәд куыдәй ахуыр кәна немыцаг әвзаг, цыппар
азы йә чи цыди астәуккаг скъолайы, уыдонимә?.. Рабырән кәцәй
нәй, ахәм ныхстуаты йәхи рахатыдта ама фенәныфс вәййы.
Ноджы йә ахуыры әмбәлттә фесты әртә кьорды: иутә хорз
зоньнц әвзаг программәмаә кәстәйә, иннәтә — рәстәмбис,
әртыккәгтә — ләмәгъ. Гәвди ләмәгъты номхыгъды фыст әрцы-
ди, фәлә цы кәсынц, цы фыссынц ама цы дзурынц, уымән
гугынай уәлдай ницы әмбары, ама йыл фырафсәрмәй бәстә
ривад куыройау разилы анауыр гуыр-гуырай..

Әртә боны къуырмайы бадт фәкодта немыцаг әвзаджы
ахуырты, ама йыл афәдзәй даргъдәр ныцци рәстәг.
Цыппәрәм бон әм фәсахуыр ахуыргәнәг хибарма фәдзырд-
та. Ацәргә уырыссаг сылгоймаг. Аив әфснайд дарәсы фәлмән
хъәләсәй дзургәйә ләмбынәг фәфарста йә царды уавәртәй,
стәй йын къухфыстәй радта дамгъуат уырыссагау ама немы-
цагау ама йын бафәдзәхста: «Уыдон сәрмагонд тетрадма
рафысс сәргай ама бацархай дыууә әвзагыл дамгъәтә бахъуы-
ды кәныныл. Искәй әвзагән әваст митәй ахуыргәнән нәй,
ама уәлдай тыхсын дәхи ма кән. Сабыргай кәс дзырдтә ама
архай сә бахъуыды кәныныл. Дамгъәтә раст фыссын ама
дзурын куы базонай, уәд дзырдты мидисыл дәр фәхәст уы-
дзына. Къуырийы дәргъы немыцаг әвзаджы кафедрайы вәййын
әртә хатты фәссихор, ама-иу әрбауай, әфсәрмы ма кән.
Мәнәй дә цы әххуыс хъәуа, уымәй— табуафси!..»

Бәрәг кьәмдзәстыгәй йә фәсарайнаг әвзаджы ахуыры
хабәрттә Хасанән куы рахъаст кодта, уәд уый әхсызгонәй
бахудти, стәй афтә зәгъы:

— Дәуәй әз кәддәр уынгәджи нә уыдтәән. Ме сәфт кәд истамай уыдтон, уәд фәсарайнаг әвзагәй, фәлә мын әй Софя бауарзын кодта йәхи хәрзудыбәстәйә. Уый дын кәй у ахуыргәнәг, уымәй амондджын дә, әрмәст йә ныхасмә хъус, кәддәра дә хъул сах нә абадид! Уый әххуысәй дыууә маймә кәсын, фыссынл фәцалх дән әмә суанг астауккәгты дәр баййәфтон...

Рәстагәй хәрзаудән-әмбалән дәр әмә ахуыргәнәгән дәр. Уырыссаг әцәгәлон сылгойаг, тугхәстәгау, сси Гәвдийән ныфсәвәрдәй хәрзәмбәләг. Уынджы дыл куы амбәлдаид, уәддәр ныййарәг мадау зәрдиаг ныхас, әмә уый фәрцы бонәй-бонмә әмгәртты-әмбәлтты рәггы цәуын байдыдта разән-гарддәрәй. Кәй зәггын әй хъәуы, сонг-монтәй искәй әвзаг әнцон ахуыргәнән нәу, раст фыссынны уәлдай әнахуыр дзырты мидис зәрдыл нә ләууыд, фәлә дзырдуатимә кусыныл фәцалх әмә зәрдаивәй кәсынл, дзурыныл архайдта. Дыууә, әртә маймә ләмәгдәр кьорды әмбәлтты цәмәйдәрти әййа-фын райдыдта, әмә рагацау йә цәстытыл уадысты фидәны әнтыстытә цәстуарзон ахуыргәнәджи хъусдардәй, хъазуаты ерысы бәрзонд хъабахъау. Гье, фәлә йә рагагьоммәйы цин райгә фынау әрдәгыл фескьуыд; йә хәрзудыбәстәдджын ахуыргәнәг әваст әрбарынчын, әмә немыцаг әвзаг дәттын райдыдта әрыгон сылгоймаг. Гәвдийә гәзәмә кәстәр уыдаид, фәлә кары монц хъуыды дәр нә кодта, афтәмәй — иугәндзоны әнтыснагәй әфхәрән ныхас: «Нә зоныс әрмәг! Нә кәсынмә арахъсыс, нә фыссынмә!».. Гьемә, цы нымәт арахдәр цәггәй, уый хъуынджындәр кәны. Әнархъуыды ахуыргәнәджи уайдзәфтәй Гәвдийы ныфс нә асаст, фәлә бәрәг фылдәр рәстәг хардз кодта немыцаг әвзаджы әрмәгыл, әмә дзу-апдәттән ахуырты әмбәлтты рәггы баләууыд куыдфәстагмә.

Немыцаг әвзаджы фәстә Гәвди тынгдәр тыхсти рагон уырыссаг әвзагәй әмә иумәйаг историйә. Рагон уырыссаг әвзагәй иста немыцаг әвзаджы зынтә әмә мәстытә иугәндзоны зынаәмбарәнәй, дәрзәгәй, цыма кьуымых фәрәтәй амад уыди. Ноджы йә ахуыргәнәг дәр — цыдәр әнахуыр әггәдәут-тылхәст. Бәрәг карджынай цыди уыцы схәләй. Йә размә цы касти, әндәр ын фезмәлән ничердәм уыди хъәдынләгау. Бон-хорз дәр нә дзырдта. Егъау сәрак хызын аудиторийы кафедрәйыл бәстон әрәвәрдтаид, систайд дзы йә кьухфысты зәронд тетрәдтәй исты әмә райдыдтаид дзурын. Исчи йәм хъусы, нә хъусы, уыдәттә нымады нә уыдысты. Фәсномыгәй йә студенттә

хуыдтой «Супин». Куыд дзырдтой, афтæмай Супин йæ фыццаг бинойнаджы рамбылдта дуэлы паддзахы æфсады афицеры номæй. Уый йын æрæджы амард, æмæ æрхаста йæхи студенттæй æрыгон чызджы, æвæццæгæн йæ фатеры, йæ мулчы ныхмæ... Гъемæ, куыдфæнды ма уыдаид Супины бинонты цардыуаг, фæлæ фæлваранты бæстон фарста йæ ахуырдауты, æмæ дзы куыннаæ тарстайккой. Тасы бын та — уæлдай амæлттæ æргомай, сусæгæй...

Иумæйаг историйы ахуыргæнæг уыди Гæвдийæн йæхи цахъхъæн хæрзконд лæшпулæг. Сырх дипломимæ уыцы аз каст фæци институт, æмæ йæ уым ахуыргæнæгæй баурæдтой. Царды зындзинад чи никуы фæдта, ахæмы каст кодта. Нымадтой йæ ахуыргæнджытæ уыцы æрыгонæй бирæзонагыл, фæлæ студенттæй кæйдæрты зæрдæмæ нæ цыди. Чызджытæ йæ хъусхъусæй хуыдтой дыууæ хуызы фæсномыгæй — «Буцæ» æмæ «Правда, мама, я — красивый?» Йæ мадæн иунæг лæппу уыди æмæ буцхастæй схъомыл, слæг, æвæццæгæн. Дыккаг ном ыл сбадти йæхи ныхасмæ гæсгæ. Айдæнмæ кæсгæйæ, дам, мады фарста: «Правда, мама, я — красивый?» Гъемæ, йыл дыууæ номы дæр фидуцæн баззадысты. Уынд æмæ ас хъуаг нæ уыди, цыди арæстæй, фæлæ хуыссæгхъуагау лекцийы æдзух йæ комивæзта æнахуыры уæгъдибарæй. Хаста йемæ бæзджын тетрадь æмæ, уырдаг кæсгæйæ, дзырдта æрмæг, аргъæуттæ кæсæгау, æдзух бадгæйæ, æнæкъуылымпыйæ. Исчитæ йæм хъусы, фысынц цыбыртæй æрмæг, уымæ кæсгæ дæр нæ кодта. Æрмæгæй исты не ‘мбарынц студенттæ æмæ йæ бафæрсой, уымæн гæнæн нæ уыди: хъусгæ дæр сæм нæ бакодтаид, дзуапп дæр сын нæ радтаид. Йæхæдæг тынг хорз ахуыр кодта, бирæ каст чингуытæ æмæ уыцы цæстæй касти йæ ахуырдаутæм иувæрсыгæй. Афтæмай йæ фæлваранты хуыдтой æнахъуаджы домаг, гъемæ дзы бонзонгæ студенттæ рагацау тарстысты, кæмæн цас амал уыди, уыйбæрц йæ лекцитæм хъуыстой лæмбынæг, фыстой сын цыбыртæй сæ мидис, кастысты уелæмхасæн æрмæг...

Тас мæлæтæн æххуыс нæу, фæзæгъынц, фæлæ адæймагæн йæ царды фæндагыл бирæ кæмдæрты æххуысты бацæуы, уымæн æмæ мæлæты тасимæ æмдзу фæкæны рæстæгтæн, бонзонгæтæн рагацауы ныхстуаты, æгады, æфсарм тас. Уымæн баззад фыдæлтæй ныхас, кæнæ — æфсарм, кæнæ — тас. Куынаæ æфсармыл хæст уа адæймаг, куынаæ тæрсгæ кæна, уæд у дæлимон, тугмондаг сыр. Чи цас феххæст кæны æхсæнады йæ тасы, æфсармы хæстæ, уыйбæрц ахады адæмы цæсты. Гæвдийæн рай-

дайәнтәй нырмә цал ахуыргәнәджы әмә ахуыры әмбалы уыди, уал дәстәй кастысты цардмә, уал хуызы нымадтой кәрәдзийы. Әхсәны уагәвәрдыл алы адаймагән дәр әнә куҗа нә вәййы, фәлә ахуыргәнәгәй ахуырдаума, хистәрәй кәстәрмә әхсәнады фәткән дзуап фәдәттынц сәхи мидхьомысы фәзминаг әмә фауинаг миниуджыты барвәндәй. Гьемә, ахуыргәнәгән куыд и йә ном йә уәлә, уыцы хуызы фидауы ахуырдауыл дәр йә ном, сә номәвәрджытә та — әхсәнад, адәм, әмә сын аргъонд цауы куысты, ахуыры уагыл. Хистәр әмә кәстәрән куыд нәй фәхицән кәнән уәгәсәй, куыстхьомәй, әфсармыл хәцгәйә, әууәнчы цаугәйә, афтә нәй дихтә-кьордәгәнән ахуырдаутә әмә ахуыргәнәджытән дәр. Уыцы царды әргом хьәрмә ләмбынагәй байхьуыста Гәвди, әмә йын фәзминаг ахуыры әмбәлтә, ахуыргәнәджытә сты сенгонды әвдисәнтә йә райгонд хьуыдытән, фауинагтә та — масты, кьәмдзәстыджы хос. Зонд кәстәрәй хистәры сәрыл нәу. Әфсарм әмә әрхьуыды, әууәнк әмә хәрзудыбәстә дәр әрдзон хьомысимә домынц царды рәстаг фәлтәрәддинад. Йә ахуыргәнәджытәй дәр иутә йәхицәй кәстәр сты, әмә ахуырдауы бынаты зоны йә кәстәрәггаджи хәстә, уымәй дәр — уәлдай бәрнондәрәй азтәй кәстәрти раз.

Марксистон-ленинон зонады бындуртәй дзуапдәттән ахуртә кәны хьазахьхьаг әрыгон чызг Марина. Университет каст чи фәци әрәджыты, ахәм. Хәрзконд-хәрзуынд ирон чызгәй йә нә равзардынаә нәдәр аив дарәсы, нәдәр уәнгты айтәй. Йә алы уәнджи алыгъдау, алыфсарм и, зәгъгә, кәмәй фәзәгъынц, ахәм. Бәрзонд уәнгтыл цыма чындзы ногфәлыст счындауыди, афтә фидауы гуырахстәй, нарәгәлвәстәй. Бәзджын тар әрфгуытә фәскьау цәстыхаутимә, хураууәттау, әркьәләт сты хьоппәгхуыз худәндзәст цәстытыл. Бәзгъуын мыдхуыз дзыккутә дьууә ставд быдәй, цылләйы дәстәгтау, дәлгуырмә әххәссынц. Дзуры зәлланг хьәләсәй, гәзәмә худгә мидбылты. Йә 'ппәт удыскондыл карст-барстәй зынынц сылгоймаджи бәллиццагдәр, фәзминагдәр миниуджытә әххәстәй, цыма йә дунейы дәсныдәр нывгәнәг аивдәрән сфәлгонц кодта цардхьомдәр, хуызджындәр ахорәнтәй. Уый әнгәстә уыдысты, әвәццәгән, сылгоймаг зәдтә-бардуәгтә фыдәй фыртмә зәххәй арвы астау фәзминагән, кувинагән, табуйән... Цас фылдәр әм кәсы йәхинымәры Гәвди, уыйбәрцәй афтауы уәлмондәр хьуыдытыл. Куыд ис уый раз нәлгой-

магән йәхи әдзәлгәдәй, әнәбонай, әнәуагай равдисән?! Уәлдайдәр уый кары чи ис, кәна уымәй хистәр чи у, уыцы студенттән! Йә конд, йә уынды раз — йә зонындзинадтә, йә ‘мбаргә аудән фәлмән ныхас. Әрмәг та кәд амонь хәууон скьолайы хуыздәр, цәстуарзондәр ахуыргәнәджи хуызән сабыр, уәздан хәләсәй... Марксистон-ленинон зонадән Гәвди хәууон скьолайы йә кой дәр никуы фехъуыста, әмә ныр, Маринәмә хъусгәйә, йә цәстыты раз бонәй-бонмә уалдзыгон әвзарау рәзы, хъуыдытә йәхимә сайы цыдәр ног тыхәй.. Уыцы әрмәгәй лекцитә каст ацәргә уырыссаг нәлгоймаг, әмә Маринәимә чызг әмә фыды әнгәстә уыдысты. Ләгән йә кьухы цы нә бафтыдаид әрмәгәй бацамонын, ууыл-иу Маринә бәстондәр әрләууыди. Әрмәгәй куы фарстаид, уәддәр әххуыстәнгәйә, әнә уәлдай быцәу ныхасәй. Хъуыста дзуапдәттәгмә ләмбынәг, зыдта йын ныфс әвәрын дәр. Номхыгьдмә кәсгәйә бәрәггәнәнтә әвәрдта дыууә хуызы: иуән разыйы уагыл — рәстәмбис, хорз, тынг хорз, иннәмән — нә зоныны фәдыл цыдәр нысәнттә. Әвзәр бәрәггәнән нә ‘вәрдта...

Гәвди әмә Батырмә дзуапдәттән ахуырты иу әвзәр миниуәг уыди: ахуыргәнәг әрмәгәй фәрсы, уәд бархийә кьух нә сдардтаиккой, радзурон, дзуап радтон әз дәр, зәгьгә, цалынмә сә фәрсәг фәцадаид, уәдмә.

Иуахамы Маринә әнәхән курсы студентты фылдәр әмбисы фәфарста әрмәгәй, әмә дзы рәстмә дзуап радтәг нә фәци. Алы фарстайән дәр Аләджыхьо йә кьух бәргә фәхьил кәны әздәнәй, фәла, дәлдзәф-уәлдзәфәй дзургәйә, ныссуйтә вәййы. Ахуыргәнәг сәм фәхъуыста, стәй йәхи азымы дарәгау, бафиппайдта:

— Әрмәг мидисджынай вазыгджын у, әмә тыхсгә ма кәнүт, дзурдыстәм ма йыл хайгай иу хат...

Гәвдимә уыцы ныхас хардзау фәкаст әмә йә сәр әнәразыйә банкъуыста, стәй Батырмә тыхуләфтәй дзуры:

— Бынтон худинаджи уавәр әнәхән курсән!

— Бәргә афтә у, әмә ма ныр цы хуыздәр хос и,— уайсадәгау загьта Батыр.

— Куыд цы хуыздәр, сыстәм әмә радзурәм.

— Әз уәләмхасән әрмәг нә бакастән әмә мә ныфс нә хәссын...

Маринә сә фәхатыдта әмә сә афарста:

— Исты зәгьын уә фәнды?

— Ёууа,— загъга, йа бынатай фестад Гавди. — Кад ма растаг ис, уад цыбырэй загъон.

— Дзур, дзур, ис растаг!— фарайгонддар йа хъалас Маринайан.

Гавди уырыссагау дзурынма мане равдзытай на уыди райдайанты, фала ламбынаг цама байхъуыстаид, ахсызгонан цы бакастаид, уыцы армагэй йа хъуыдыта загъын фаразта. Армаг та, Маринайы загъдау, мидисджынай вазыгджын уыди, фала ахаданай — цымыдисаг. Ныхас дзы цыди са растаджы Маркс ама Энгельсы саразт «Коммунистон цадысыл», стай «Коммунистон манифесты» ныффыссыныл. Гавди уаламхас армаг бастон сахуыр кодта ама йа каронма радзырдта. Арыхъуыстой йам курсы амбалтта. Ахуырганаг райгондай йа сар аenkъуыста, стай каронбаттаны загъта:

— Арфа дын канын де ‘мбалтты раз! Армаг афта куы цатта канай, уад дын фалвараны зынай ницыуал уыззани...

Ахуырганаджы райгонд ама цастуарзон ныхасма курсы студентта базмалыдысты: каман са ахсызгон уыди йе ‘мбалы арахст, кама та хардзау факасти. Халаг ама адзастуарзон цыбыр хъуырай цыбырзонд кам на ваййы. Аладжыхъо йахи нал баурадта ама чызджытай каимадар сусу-бусутыл схацыд:

— Ничи касы ацы хохагма дар! Цыма ницы амбары, уый бадт сканы фастиау къуымы.

— Уада, уада! Сабыр малы хайраг бады...

— На тыхрасутъд ахуырганаджы зардама тынг фацыди йа ныхас, ама ирон чызджытай кайдар артыл узал дон калдзани.

— Дон калыны тыххэй, барраг нау, чи зоны, са дыууайан дар амбалтта и,— ахацыдысты чызджыты иу кьорд дзырд-аппарантыл, ама Аладжыхъо бахудти, стай йа къух ауыгъта:

— Ног цылын марзаг у, фастадар та фендзыстам...

Анаууылд, анархъуыды ныхас хъадбыны дар на фидауы. Хорзэй, авзарэй чи цы каны, уый фыццаг — йахицаен. Ницыуал загъта Гавди адзастуарзоны амбалттаен. Иу, дыууа габар далысы ма стыр фосызуджы астæу дар куы фаваййы. Курсы студентты фылдарен йа ныхас са зардама фацыди, ама ныр дарддары ахуыры фандагыл цауын хъауы ныфсхастдарэй.

Институты ахуырганджытай ахуырдаутан цастуарзонанай аххуысты чи цауы, уыдон тугхастаджытау баррагдарэй зынын райдыдтой. Амбарга хъусдард, цастуарзон амынд, аргом ныхас ама комкомма уайдзаф афоныл куы бахъауой, уад

кауылты ахадынц рæстаг хистæртæй кæстæрты астау цыфæнды зын уавæрты дæр. Иу туг, иу стæг нæ ваййынц адæм, фæлæ сæ иу фæкæнынц удхъомысы æмхуызон хæрзтæ, æмæ уыдон тугхæстагады тæгтæй фидардæр разынынц бахъуаджы заман.

Йæ ахуыргæнджытæй, иу цалдæрæй фæстæмæ, разы у Гæвди сылгоймагæй нæлгоймагæ. Антикон литературæ æмæ рагон славяйнаг æвзаджы ахуыргæнджытæ дыууæ æфсымæрау æнгæстæ сты цы кондæй-уындæй, цы æрхъуыдыйæ-æгъдауæй. Дыууæйæ дæр — уырыссæгтæ, æмæ сæ удтæй арт цæгъдынц ирон фæсивæдæн рагон литературæ æмæ æвзаг бауарзын кæныныл. Бæстон æмбаргæ амынд, аудæны хъусдардæй уыйбæрц аивæй бады сæ дзыхи ныхас, æмæ диссаджы аргъæутты мидисау æрмæг туджы, буары хизы. Æвзаджы ахуыргæнæг бæрæг ныллæгдæрæй хистæр-асдæрæй зыны. Цæсгом хæрздастæй хæссы, фæлæ бæзгъуын къæбæлдзыг сæрыхил сæнтурсæй уæхсчйтæм фæлгуыртæй æххæссы. Къæсхуыртæ æлвæст буары диссаджы хорз фидауы хуымæтæджы æфснайд дарæс. Студенттæн сæрæй ныллæг акувы, дзуары бын лæууæгау, стæй сæрыхилыл фæсæгау армытæппæн æруадзы æмæ æнæуæлдай къуылымпытæй сабыр хъалæсæй дзурын райдайы уыцы худæндзастæй. Нæртон кадæггæнæджы цинтæ дзы исынц студенттæ. Æвзаджы бæрæг дæнцæгтимæ авналы литературон уацмыстæм, æмæ бæстæ аргъæу свæййы, хоны йæ фæдыл студентты рагон дунейы диссагтæм, кадджыты бæстæм. Фырбуцæй рагон славяйнаг æвзаджы ахуыргæнæджы йæ ахуырдаутæ хонынц Мефодий.

Антикон литературæйы ахуыргæнæг — æмбис кары къæсхуыртæ нæлгоймаг. Йæ дæргъæццон фæлурс цæсгом зыны ихæнхуызæй. Сæрыхил фæлæгуын, цъæх цæстытæ хъуыдыджынай, сагъæсджынай зындысты. Цыди дæрдджын ихсыд дарæсы сæрæй къахма. Йæ зæронд цындатæн сæ зæвæттæ баихсыдысты æмæ цыбыр, нарæг салбар хæлафы фадгуыты бынай сæ рæхсад хъулондæрæй зынди. Куыд дзырдтой, афтæмæй царди иунагæй кæйдæр фатеры къуымы магуыр уавæрты, йæ бинонтæ хæсты фесæфтысты.

Æнæвдæлонау тындзыдта цæугæ-цæуын йæ зæронд, ихсыд сæрак хызынимæ. Лекцитæ касти æдзух кафедрайы лæугæйæ. Йæ армытæппæнтæ кæрæдзиуыл асæрфтаид ихæнгæнагæу, стæй дзырдта æнæ истæмæ кæстæйæ æрмæг уыцы æнцонæмбарæн æвзагæй. Цъæхснаг хъалæс ын уыди, æмæ ныхас диссаджы хорз фидыдта йæ дзыхи æмбисонды кадæггæнæгау. Йæ фæдыл цыбыртæй фыссæн уыди æрмæгæн æнæ бафæллайгæйæ.

Енахъан нывтæ, хицæн цаутæ дæнцæгæн — цæвиттонæн хаста уацмыстæй, æнæ чыныгмæ кæстæйæ, ахæм бирæзонаг уыди, æмæ йæ студенттæ фæсномыгæй Эсхил дæр уымæн хуыдтой.

Эсхил æмæ Мефодийы цæмайфæнды ма бафарстайккой сæ ахуырдаутæ, уæддæр сæм лæмбынæг байхъуыстайккой, стæй бæстон дзуапп радтайккой аудæны хъалæсæй, æмæ сын уыцы уагыл цæй æнæ абаргæ уыди ирон дзыхæй дзурæг ахуыргæнджытимæ.

Сæ дæлбар ахуырдаутæм ахуыргонды сæрбæрзондæй чи касти, уыцы ирон ахуыргæнджытæ, Буцæйы хуызæн, схъалæй цыдысты æмæ дзырдтой фылдæр уырыссагау суанг ирон æвзаг æмæ литературæйы лекциты дæр. Уыдоны астæу бæрæг æдзæлгъæддæрæй зындысты дыууæ сылгоймаджы. Хастой æвзагзонады ахуыргонды нæмттæ бынтон æнахуыр, æнæзæрдæмæдзæугæйæ. Сæ иуыл чызджытæ савæрдтой «Акбар», иннæуыл «Цæст». Дыууæйæ дæр — абадгæ чызджытæ. «Цæст» фæлмæнзæрдæ уыди. Æрмæг амыдта сабыр хъалæсыуагæй. Уæлдай æфхæрæн ныхас дзы не скаудтаид, фæлæ ирон æвзаджы æрмæгыл дзырдта уырыссагау. «Акбар» фылдæр иронау дзырдта, фæлæ, фыдыусау. сæртæг æмæ тызмæгæй. Раст уыдаид, нæ уыдаид, уæддæр — йæхи ныхас. Уыцы уагыл иу æмæ дыууæ хаттæн нæ ныссуйтæ фыссæн фæйнагыл, егъау вазыгджын хъуыдыйæдтæ æвзаргæйæ. Ахуырдау дзуапп дæтгæйæ фæрæдыд, уæд сæртæгæй — фыдуайдзæф, йæхи рæдыды кой йын исчи скодта, уæд æхсидæнау рафыхтаид, æмæ йæ саулагъз хæбузн цæсгом фырмастджынаы урсхулаæттæ дардта. Ирон сылгоймаджы нымд æмæ æфсармæй йæм ницы уыди. Фæрæтæй амадау — дæрзæг æмæ æнæхсæст. Ахæмæй-иу загътой, æвæцæгæн, хуыскъæй дасы, зæгъгæ. Ахæм налат сылгоймæгты хуыдтой ирон адæм лæгойтæ. Уыцы æнадгæнæн миниуджытимæ «Акбар» куыстмæ цыди аив дарæсы бынтон хуысæгхъæлдзæгæй, хуысæгхъуагæй æмæ Буцæйы хуызæн зæмбыдта, ивæзта йæ ком. Фæзминагæй, фауинагæй ахуыргæнæгæн йæ хидарыны уаджы ницы и басусæггæнæн ахуырдауты раз. Айдæнмæ кæсæгау ын йæ хуыз сисынц. Систой «Акбары» хуыз дæр курсы чызджытæ, æмæ æргомай-фæсфæдæй сæ ныхасæн цæй æнæ райхъуыстæ уыди:

— Йе ‘нафоны уаджытимæ та Акбар æгъуыссæг фæци, æгъуыссæг!..

— Фæсхъæуы къулыбадджытæ та йæ фынаы кæнын нæ бауагътой, нæ!..

Сæ чызгæмбæлтты дæлгоммæ ныхæстæм-иу Гæвди æмæ Батыр кæрæдзимæ фæрсæгау бакастысты, стæй сын цæй æнæ бафиппайгæ уыди уавæр æхсæнадон бынаты, уæлдæр скъолайы:

— Ахæм ран кус æмæ дæ сæр сæрмаæ ма хæсс!

— Уæдæ, уæдæ!.. Ахуыргæнæг æнадгæнæн. Нæ йæхицæй æфсармы кæны, нæ адæмæй, æмæ йын бауайдзæфгæнæг дæр нæй.

— Бирæгъæн уайдзæфгæнæгау. Ахæм налатæн бауайдзæф кæн, æмæ дæ куыйты хæринаг бакæна.

— Æвæстиатæй, бартæм комкоммæ амонгæйæ, æмæ ма хахуырыл нымад дæр æрцæудзæн адæйаг...

* * *

Æхсæнадон царды фæлгæтты адæйаджы хидарыны уагæн арæнтæ, барæнтæ нæй, уæд æхсызгæтты-бæллицты фæдыл адзæгъæл ваййы иугæндзоны хиуарзонæй, æмæ бартæ хæстæй дзæвгар фылдæр фæвæййынц. Æнцон нæ уыди институты разамонджытæн уыйæппæт адæмы ‘хсæн æгъдау æварын, алы адæймаджы хидарыны уагмæ лæмбынæг хъусдарын ахуыргæнæгæй ахуырдауæ. Институты разамындæн уыцы куысты æххуыс кодтой партион æмæ фæсскомцæдисон къордтæ куыд иумæйагæй, афтæ хицæн факультетты дæр. Уыдонæй уæлдай куысты фæтк æмæ уагмæ комкоммæ сæ хъус дардтой факультетты æмæ кафедрæты хицæуттæ. Ирон факультетæн разамынд лæвардта нæлгоймаг, кафедрæйæн та — сылгоймаг. Дыууæйæ дæр — фæзминаг æфсармæй, æгъдауæй. Мад æмæ фыды цæстæй кастысты сæ бæрны ахуырдаутæм. Сæ дыууæ дæр — æвзаджы ахуыргæнджытæ, фæлæ разамонджыты бæрнон бынæтты иннæ ахуыры æрмæг дæр зыдтой хорз. Райсомæй æппæты разæй цыдысты куыстмæ, изæрæй æппæты фæстæ сæ хæдзæрттæм, æмæ бонизæрмаæ уыдоны архайдæн аргъ нæ уыди. Иунæг сахат, æвæццæгæн, æгуыстæй не ‘рбадтысты, æмæ сæ уыцы æнæвдæлоны уавæры тызмæг ныхас никуы райхъуысти. Цæстуарзонæй — барон, æгъдауылхæстæй — рæстаудæн, бирæ-зонагæй — хæрз хуымæтæг, цыма сæ барæй равзæрстæуыди иумæ кусынæн, уынаффæ кæнынæн. Кафедрæйы хицау уыди бæрæг карджындæр, æмæ йын декан нæлгоймаджы бынаты цыди раст кæстæр æфсымæры лæггæдты. Гъемæ сæ уыцы ирон намыс ноджы кадджындæр кодта сæ дæлбар ахуыргæнджыты æмæ ахуырдауты цæсты. Дзырдтой сæм буцдæрæн, кад-

джындаран иу хэдзари бинонтау номай, кафедрайы хицаумæ — Уалгбайæ, деканмæ — Бибойæ.

Адаймаг цас фылдар фена æмæ зона царды бирæ диссагтай, уыйбарц йæхи хуымæтагдарай æвдисы адамы астау. Хуымæтагдар — æхсанады минæвары номай. Хуымæтагдар — сарыстыр æмæ уæзданай. Хуымæтагдар — цастуарзон æмæ халарай. Уалгъа æмæ Бибойæн кастарты лæггадты цыдысты ирон литературайы дыууæ ахуыргæнаджы, сæ иу Бадзи — туаллаг, иннæ Хъазан — дыгурон. Ирон литературайы дыууæ ахуыргæнæгæн кастæр хойы хуызæн уыди ирон адамон сфæлдыстады ахуыргæнæг саулагъз къæсхуыртæ чызг Дзерасса, уаллагкоймаг. Ирон факультеты дыууæ разамонæджы æмæ фæзминаг ахуыргæнджыты къорд Гæвдийæн фесты фæрнджын бинонтау нæртон фысымтæ йæ ахуыры фæндагыл æмæ сæ, æвæццагæн, хъаймæты бонмæ дæр сарыстырай мысдзæни...

ФЫЦАГ ФÆДВАРÆНТÆ

Адаймагæн мады гуыбыны йæ амонд конд ваййы, йæ царды чиныг — фыст, зæгъгæ, ныхасæн баззад фыдæлтæй, æмæ иуырдыгæй раст хъуыды кодтой. Æрдзон-гуырзон хъомыс бирæ ахады, уæдæ хъысмæтыл уæвыны, рæзыны мадзæлтгæн фæхъауы бæрæг уавæртæ, æмæ уыдоны аразæг сты æхсанадон уагыл алыварсы адæм, стæй адаймаг йæхæдæг. Дæхи гуыбынæй рахæсгæ амонды — хъысмæты бар куы ныууадзай, уæд зæронды бонмæ, рæузонд æууæндаг сывæллонау, хуырымæй баззайдзынæ æмæ уыдзынæ хъазæнхъул уыцы иударонæй.

Гæвди цы бинонты астау схъомыл, уыдонæй иуы ныхыл дæр амонд фыст не ‘рцыди. Фæлаæ къуындаг хæххон царды уавæрты се ‘фсарм æмæ æууæнк нæ сæфтой. Æмвæнд, æмдыхæй куыстой æмæ рæстаг бинонты кадай цыдысты хъæубæсты, комбæсты иумайæг фæтчы. Уыцы фæткæй, фосы æмæ зæххы куыстыты фæткæй Гæвди рахызт æппæты фыццагдæр йæхи хъæппæрисæй, стæй та — цастуарзон хæрзæмбæлджыты æххуысæй. Гъемæ, ныр ахуыры бæрнон зын фæндагыл æнæрхъуыды, æнæныфс кæм разына, уым йæхи фæкæндзæни æдзæстуарзон æмæ халæг адаймагты фæндаг, рæстагтай та баззайдзæни зæрдæхудтай...

Ис амонд, хъысмæт, хардз, уыдонимæ — хæрзæмбæлджытæ æмæ фыдæмбæлджытæ. Фæлаæ æнæ хи æрхъуыды æмæ хъаруйæ

баззайынц әнәнымадаәй. Царды әрвылбоны домәнтәән дәхи улы хъаруйә афоныл дзуапш куынаә дәттай, уәд дын сфәлдисәг Хуыцау лавар ницы ратдзәни. Фурды ленк кәнын куынаә зонай, уәд дон йә бынмә ласы. Фыццаг фәлварәнты сәйрагән — дәхи тых әмә зоньндзинәдтә, стәй та ахуыры әмбәлтты әмә ахуыргәнджыты аудын әмә әххуыстә, әндәр амал дзы нәй...

Куыдфәндыйы ахуыртә әмә цәттәтәй бындурон зоньндзинәдтә кәй нәй, уый Гәвди хъәууон сқолайы фәлварәнтәй нырмә йә зәрдыл бадардта. Әрмәг куынаә зонай, уәд дын цыфәнды хәрзәмбәләг дәр нә баххуыс кәндзәни. Хъәууон сқолайы уроктам әрвылбонән цәттә хъуыди. Ам институты бынтон әндәр сты ахуыры уавәртә, ам дә алыбоны цәттәйә ничи фәрсы, фәлә фыццаг зачетты сбәрәг кәнынц ахуыргәнджытә студентты зоньндзинәдтә, стәй фәлварәнты. Әхсәз зачетәй Гәвди тынгдәр тыхсти немыцаг әвзагәй әмә йә тыхамәлттәй радта. Ныр комкоммә, ләгәй-ләгмә фәлварәнтә... Рәстәгмә фауагъта йә нардуаты куыст, әмә цәст ахаста цыппар фәлварәны әрмәгыл. Бакәсынмә уәләмхас әрмәгәй цы чингуытә амынд сты цыппар фәлварәнәй, уыдоныл бәстон бакусынән хъәуы мәйтә нә, афәдзтә. Фәлварәнәй фәлварәны астәу та ис цыбыр рәстәг, әмә уый рагагъоммәйы ләвәрд билетты фарстатә сахуыры фаг дәр нәу. Ирон адәмон сфәлдыстад әмә литературә уәддәр хуыздәр зоны, фәлә йә ныфс нә хәссы антикон литературә әмә иумәйаг историмә. Әппәты разәй — антикон литературә, уыйфәстә — адәмон сфәлдыстад, стәй әртыккаг фәлварән — иумәйаг истори, цыппәрәм — ирон литературә... Фыццаг фәлварәнән дзәвгар рәстәг ис бацәттә кәнынмә, фәлә историйән астәуәй бәрцәй цыппар боны радтой фыдәнәнтәнәгау, әмә цәй фаг сты! Гьемә йын уәлдай рәстәг исчердыгәй ратоньн хъәуы...

Уыцы тыхсты уынаффәтәм мит дыууә фәлтәрән дзәвгар рауарыд, әмә цыппурсы карз салд хъәләсәй ныууәфыд, комытәф әхсидәнау зыны. Фатеры тасмачъи пец, иуәй, фәздәггәнаг, иннамәй йә сонт тәвд хъәдын агъуысты әрхәцмә нә ләууы, әмә рудзынджы әвгтән сә салд нал тәвсы. Уыйадыл Гәвди әхсәвәй, бонәй бады кәсәндәтты әмә цәттә кәны фәлварәнтәм. Сәйраг әрмәг ын цыбыр фыстәй йә тетрәдты, әмә уыдонмә кәсгәйә агуры кәсәндәтты чингуытә уәләмхасән әрмәгән. Кәсынәй куы афәллайы, уәд та рауайы уынджы уазал, сыгдәг уәлдәфмә... Әхсәвы

иуәндәс сахатмә фәвайыи кәсәндонны, стәй та фатеры бәрзонд кулдуары сарты әнә уәлдай уынарәй бахизы. Кулдуарән мидәгәй ис рымғанәны хьил, әмә йә фысымтә сәхгәнның изәрдалынгәй. Әнафоны та алы әхсәв кулдуар бахойынан цәсгом хәауы...

Нысанмә тындзәг рәстаг адәймаг цы сфәнд кәна, уый кәронмә хәссы цыфәнды уавәрти дәр кәм йәхи хьаруйә, кәм та цәстуарзон әххуыстәнджыты әмә аудджыты фәрцы... Иуәй йын Хасан у ныфсы хос йә дыууә азы ахуыры фәлтәрддзинадима, иннәмәй йә хъустыл уайы ректоры фәдзәхст: «Афәдзы фыццаг әмбисән фәлварәнтә әнтыстджныәй куы радтай, уәд исдзынә стипенди, стәй дын — әмдзәрәны бынат».

Уыйадыл фыццаг фәлварән раттын ысси сәрәвәрән ахуыры нысанән. Йә размәйи дыууә, әртә боны ахуыргәнәг бакасти фәлварәны билетты фарстатә сәрәй бынмә. Әхсәнмә-әхсәнты әрләууыди әрмәджы зындәртыл, радта студентты фарстатән дзуап, стәй радзырдта фәлварәны уагәвәрды тыххәй. Фәстагмә ныфсәвәрән хәләсәй загъта: «Лекциты әрмәг чи фыста цыбырәй, уацмыстә чи бакасти, уыдонән фәлварәны зынәй ницы и. Әмгъуыдәй раздәр кәй фәнда йә раттын, уыдонән бар ис. Әрбацауәнт антикон литературәйи кәсәндонмә изәры әхсәз сахатыл...»

Ахуыргәнәджы ныхас Хасанән куы рафәзмыдта Гәвди, уәд әй уый ноджы тынгдәр сразәнгард кодта:

— Бацу йәм әвәстиатәй! Мах дәр әм әртәйә раздәр бацыдыстәм, әмә нын тынг хорз бәрәггәнәнтә нывәрдта. Баххуысәй уәлдай дә нә батыхсын кәндзәни, тынг цәстуарзон у. Фыццаг фәлварәны цы бәрәггәнән райсай, уымә бәстон кәсынц иннә фәлварәнты ахуыргәнджытә.

Рәстаг ныхас — разәнгардгәнәг. Дыууә боны раздәр баләууыд Гәвди изәры әхсәз сахатыл антикон литературәйи кабинеты дуармә... Әддәгуәлә райдзаст агъуысты тыргъты рухсытә бәрәг ирдәрәй цыма сыгъдысты, афтә йәм фәкаст... Тыргъты уәлдай змәләг нәй, әмә дуары раз рохстәй ләугәйә аздад, цыма ләгәвзарән, удфәлварән хәзуаты фыццагән алаууыд әнә 'вдисән, әнә ерысы әмбаләй. Әнә дуар бахойгәйә бахизид, әмә йә әнәуагыл куы банымадәуа. Дуар бахойд әмә цәй ныфсәй?.. Дызәрдыгмә тыргъты рог кьәхтыхьәр фәцыд, стәй хәлфгә-тәлфгәйә курсы чызджытәй иу йә фарсмә алаууыд әмә сонтәй афарста:

— Ды дәр фәлварән дәттынмә әрбацыдтә, Гәвди?

— О, Зәлина, — ахсызгонәй йә сәр банкьюыста Гәвди, чызджи ныфсхастмә кәсгәйә. Хәрз арыгонәй — уыцы хьуыдагхуыз. Ирон хәдзары конд әмә йыл хуыд дарәс: сарыл донгьуыз кьуымбиләй — кәлмәрзән, гуырыл хьәдаба даргь кьабайы әдде — әнәдыс кьандзол, кьәхтыл бәрзондхьусджын рәтыд хьарм дзабыртә әлвасәны бәттәнтимә. Йә галиу кьухы гыццыл сәрак хызын... Гәвдийы раз — сывәллон чызг, фәлә дзырдарәхстәй, ныфсхастәй дзуры.

— Цы хорз у әмбал!.. Гьемә, нәлгоймаджи кьәх — рәстмәдәр, әмә ды разәй бахиз, — фегом кодта Зәлина дуар әнә бахойгәйә, йәхәдәг галиуырдыгәй фарс баләууыд...

Гәвди разәй бахызт, әгьдауыл бынаты арфә ракодта. Ахуыргәнәг кәсәндоны рәбинаг кьуымы цыдәртә куыста, бацауджыты змәлынмә рауад әмә афарста:

— Фәлварән раттын и уә зәрды?

— О, — загьгә, әмхәләсәй загьтой чызг әмә ләппу.

— Гьемә, табуафси, әрбадут мәнә стьолы фарсмә, — ацамыдта сын йәхи комкоммә бандәттәм, йәхәдәг әнә уәлдай фәстиатәй стьолы лагьзәй сита фәлварәны билеттәй цалдәр, дәлгоммәтәй сә айтынг кодта әмә сәм дзуры: — Сисут фәйнә билеты әмә әркәсут ләмбынәг сә фарстатәм. Цы не 'мбарат, уымәй бафәрсут әнә уәлдай дызәрдыгәй, әфсәрмытәй. Йә зәрды уә фыссын кәмән уа, уымән мәнә гәххәтт әмә кьрандас, — авәрдта сын фәйнә сыфы, йәхәдәг кьуыммә ацыд.

Фәрсәй-фәрстәм бадгәйә кәсынц билеты фарстатәм, әмә Гәвдимә бынтон зонгә әрмәгәй цыдәр әнцон фәкастысты. Зәлина әртә фарстайә фыццаг зоны, иннә дыууәйы цыдәр зынамбарән сты, әмә фәнәныфс.

Гәвди йын йә билетмә әркасти, әмә уайсадәгау дзуры:

— Нал дә зәрдыл ләууы дыууә фарстайы әрмәг, әндәр зын не сты, әмә әрсабыр кән дәхи. Цыбыртәй уал фысс фыццаг фарстайы дзуапп, әмә уәдмә иннәтән дәр амал кәндзыстәм. Мә фарстаты әрмәг хәстәг ләууы дә дыууә фарстамә. Цыбыртәй дын сә афысдзынән, стәй әз дзуапп куы дәттон, уәд ләмбынәгдәр хьус.

Зәлина диссаджы коммәгәс разынди. Рәвдз афыста йә фыццаг фарстайы сәйраг хьуыды, стәй әркасти Гәвдийы фыстытәм әмә, әцәгәй әрмәг йә зәрдыл әрләууыд, ныфс бацыд уәнгты.

Ахуыргәнәг дзәвгар афәстиат рәбинаг кьуымы, стәй дзурга-дзурын сә разы әрбалажууд әмә фәлмән аудән хьаләсәй бафарста:

— Куыд ысты нә хабәрттә, истәуыл тыхсут?

— Әдыхст не стәм,— фәхъәддых кодта йәхи Гәвди,— фәлә, цас зонәм, уымай афоныл дзуапп раттиккам.

— Гьемә, табуафи! Зәгьут билетты номыртә әмә дзур! — сә комкоммә әрбадти ахуыргәнәг, систа студентты номхыгьд әмә фәбарәг кодта дыууә мыггаджды комкоммә билетты номыртә, йәхәдәг әнцәд бады әмә ләмбынәг хьусы.

Гәвди арәхстгай дзуры фарстайы сәйраг мидис. Равдиси архайды цыд, хьайтарты миддуне әмә скәны йәхи хатдзәгтә. Ахуыргәнәг разыйә йә сәр банкъусы әмә та фәзәгьы:

— Фаг у уыцы фарстайән, рахиз иннәмә.

Фәстагмә әгәр куы дзырдта, уәд ахуыргәнәг мидбылты бахудт әмә загьта:

— Уыцы әрмәг ныр дардәр де ‘мбал чызджды бар уадз, науәд ныл йә зәрдә фәхуддзәни, мән дзурын нал бауагьтой, зәгьгә. Гьемә, байхьус әххәст уый дзуапмә дәр..

Зәлине дзыхы кьәбәл фестад. Әнә фәкьуылымпыйә дзуры. Нә зоныны кой дзы нал и. Фарста әмбисмә куы радзуры, уәд та йын ахуыргәнәг фәзәгьы, иннәмә рахиз, зәгьгә...

Зачеткәты бәрәггәнәнәтә куы сәвәрдта, уәд фестад әмә сын арфәгондәй дзуры:

— Рәствәнәджды хос уын фәуәнт ацы бәрәггәнәнәтә! Уырны ма, иннә фәлварәнәтәм дәр фаг кәй бацәттә кәндзыстут, уый...

Цалынмә тыргьмә рахызтысты әмә зачеткәты бәрәггәнәнәтәм әркастысты, уәдмә нә баууәндыдысты сә фыццаг фәлварәны диссәгтыл, Зәлине әфсәрмыхуызәй кәстәйә баззәд, стәй бахудти әмә афтә зәгьы:

— Дәуән, цы әмбәлди, уый сәвәрдта, мәнән та цәй тыххәй? Дәу руаджды әз дәр кәмдәр разындәтән, әндәр цы фәуыдаин.

— Дәхимә куы байхьуыстаис, Зәлине, уәд афтә нә зәгьис, фәлә нымд кәныс, әмә дын амонды хос фәуәд дә фыццаг бәрәггәнән!

— Дәуән дәр! — кәлмәрзәны кәраттыл кьухы әнгуылдзтәй хәцгәйә фәлмән, райгонд хьаләсәй загьта Зәлине әмә, Гәвдийән фәндаг дәттәйә, агьуыстәй рахизәны над митвәдыл иуварс балажууд. Фәйнәрдәм цәуыны уагыл ма

кәрәдзийән ағьдауыл хәрзизәртә загьтой, әмә фәсаджил сә фәндаг.

Дыккаг фәлварәнмә Гәвди ныфсхастдәрәй бацыд. Иуәй, ирон адамон сфәлдыстады әрмәг хуыздәр зыдта, иннаемәй, йә ахуыргәнәгәй иста хистәр хойы цинтә. Иу уынджын, ағьдауджынай Дзерассә уыди хәрз хуымәтәг адәймаг. Нәртон сылгоймагау дзырдта аив, мидисджын әвзагәй, әмә әрмәг джиппәйфыстау зәрдыл ләууыд әнцонәй. Дзуапдәттән ахуырты әнә уәлдай уайдәфтәй фарста әмә хьәууон скьолайәу әвәрдта йәхимә бәрәггәнәнтә. Уыцы хәрзаудәны уаг фәлварәны йә хуыз равдыста, әмә курсы студенттә разыйә баззадысты. Ноджы дыккаг фәлварәны хьусдарджытәй радыгай абадтысты декан әмә кафедрәйи хицау. Сә иуәй иннә — фәтк домагдәр, әмә тынг фәцыдысты студентты зоньндзинәдтә сә зәрдәмә. Кафедрәйи хицау — Уәлгьа арфә ракодта, стәй бафәдзәхста:

— Дыууә фәлварәны әнтыстджынай радтат, әмә әртыккагмә бәрнондәрәй бацәттә кәнүт, науәд историйы ахуыргәнәг хатыртә нә зоны.

Иумәйаг историйы ахуыргәнәг фәлварәны размә иунәг бон фәзынд рагагьоммәйи фембәлдмә әмә нымад дыууә сахатмә хәццәтәй радзырдта билетты фарстатә, стәй әрмәгәй хицән сәргәндтә бацамыдта, әндәр студентты фарстатән дәр дзуапп нә радта...

Гәвди уыдәттәм кәсгәйә әхсәв-бон нал бахынцыдта, цас амал уыди, уымәй әрмәг сахуыр кодта. Фәлварәны размә изәр йә хабәрттә хьастгәнәгәу ракодта Хасанән, әмә уый амонәгау бамбарын кодта:

— Азгиреймә уыдәттә нымады дәр не сты. Әппәт хьуыдәгтә дәр бары йәхи адлийә, әмә, кәд чердәм фәуыдзәни, уый бәрәг нәй. Боньгәдәй уәлдай нәу хуызивәнәтә кәннынмә. Ды әрмәгыл әмтгәй ма хьуыды кән, уәд ныссуйтә уыдзынә. Ардыгәй райсоммә бауләф, стәй фәлварәнмә бацу әвәлмәстәй дыууә, әртә фәлтәры фәстә. Уым дәм цы фарстатә әрхауа, уыдоныл бәстон ахьуыды кән әмә цыбырәй фысс дә хьуыдытә. Цауты азтә әмә бәрәг нәмттәм йә хьус тынг дары, әмә сә дәхи хиз. Картайыл дә куы фәрса, уәд амонгәйә дызәрдыгәй ма дзур, науәд дә ныссуйтә кәндзәни. Цыфәнды хорз ма зон әрмәг, уәддәр быцәуәй дзурын ма сфәнд кән, тынг хиуарзон у.

Хорз зыдта Хасан уавәр, әмә йын йә ныхасыл уәлдай лал загъта Гәвди. Әхсәвәрафонмә сахары уынгы фәтәзгъо кодта, стәй бахуыссыд, Райсомәй аходән бахордта әмә афоныл балаууыд институты. Ләмбынаг байхъуыста әмбәлтты мидхъәрмә, әмә тынг тыхстысты. Фәлварән райсомы аст сахатыл райдыдта, фәлә дзәвгар рәстәгмә разәй бацауынмә йә ныфс ничи бәрәг хаста. Дәс сахатмә әртәйә дзуап радтой әмә рацыдысты, дыууәйә бадтысты мидәгәй... Сыхаг къорды чызджытә уәлдай тыхстәрәй рауай-бауайыл сысты әмә хъус-хъусәй дзурынц:

- Аләджыхъомә цыдәр зын билет әрхаудта...
- Әртә фарстайы дәр, дам, нә зонь...
- Әркәсут-ма уә фыстытәм, рацагурут фарстатән дзуаптытә!..

Дыууә чызгәй әнахуыр билеты фарстатимә рауай-бауай кәнынц тыргъты уыцы тыхстәй, фәлә ницы амал арынц бахуысан: иуәй, Азгирей — Буца билетты фарстатә хәццә-мәццәтәй радта, иннәмәй, цыфәнды әргом фарстайән дәр уәләнтай зоньндзинәдтимә дзуап раттын уыди зың, искәй фыстытәм кәсгәйә. Уәдә цәттә дзуап бахәссынмә дәр хъуыди ныфс әмә арәхст...

Гәвдимә хардзау фәкастысты уыцы ныхстуаты мита. Рәстәг ивгъуыдта, әмә мидәмә ног цауаг нә уыди, әддәмә — уәлдай хабархәссәг... Дзырддаг кәнам әнәхъән курсәй, загъгә, йәхи фәхъәддых кодта әмә бахызт фәлварәнмә. Ахуыргәнәджы раз әрәвәрдта йә зачеткә, сиса кәройнаг билет, загъта йын йә номыр әмә фәстаг стъолы уәлхъус әрбадт... Исдугмә къуымты ахъахъхъәдта, стәй бәстон әркасти йә фарстатәм әмә къәхтыбынай ныууәфид: әртә фарстайы дәр — зонгә әрмагәй, цыма сә барәй әвзаргә рачынди. Цыбыртәй гәххәттыл афыста сәйрагдәр цаутә, азтә, нәмттә... Уәдмә Азгирей-Буца дыууә егъау картәйы фыссән фәйнәджи әргәвәнтыл ацауыгъта, йәхәдәг Аләджыхъомә мыггагәй дзуры:

Афон дын у дзуап раттынән, әмә кәд фарстатә нә зоньыс, уәд әндәр билет сис, науәд рәстәг цауы, әмә кәдмә әнхәәлмә кәсдзыстәм?!.

— Фарстатә зоньн, фәлә ма мә гыццыл бауадз, кәд амал ис, уәд! — сәргуыбырәй уәздан уаг әруагъта Аләджыхъо, йәхәдәг аивәй чызгәмбалмә бакасти әххуысәнхәәлцау, фәлә уый дәр хуыздәр уавәры нә уыди, әндәр уыйбәрц нә бадтаид.

Цәтгә уыди Гәвди дзуапп дәттынмә, фәлә цы ‘фсонән феста? Хъыг куы фәкәса ахуыргәнәгмә, әгәр ныфсхастыл әй куы банымайа, уәд әм фәфыдәх уыдзәни... Уыцы катайттәм Бибо, Декан әрбахызт дуарәй әмә сонтәй афарста:

— Адон куыд бирә бадынц?

— Уымәй сын сәхи бафәрсын хъәуы, — дәрзәтәй дзуапп радта Буцә.

— Фәрсәг ды дә, әмә — табуафси, әз та хъустә бакән-дзынән, — әрбадти Гәвдийы фарсмә декан.

— Әз бәргә фәрсын, фәлә дзуапдәттәг нәй, — ныззәм-быдта Буцә.

— Кәдмә баддзынә, Аләджыхъо, фест ма уәләмә?! — басхуыста йын амонән әнгуылдзәй йә фәсонтә Бибо, фәлә уый бынтондәр нынныгъуылди йә бынаты, афтәмәй дзуры:

— Ныртәккә, иу уысм ма!..

— Мәнән бар ис дзуапп раттынән? — нал бабыхсыдта Гәвди худинадгы уавары.

— Рахиз әмә дзур, — ацамыдта Буцә фыссән фәйнәджырдәм.

Гәвди рәвдз фестад, баләууыд картәйы раз, райста амонән ләдзәг әмә әнә уәлдай къуылымпытәй дзуры. Ахуыргәнәг әм хъусы әмә та фәзәгъы, рахиз иннә фарстамә, зәгъгә. Кәронмә әввахс ма йә ахуыргәнәг цәмәйдәрты афарста, стәй бафиппайдта:

— Әмтгәй әрмәг зоныс, фәлә картәмә хуыздәр хъус дарын хъәуы, — дзургә-дзурын рафәлдәхта зачекәйы раз-заг сыфтә әмә, бәрәгәнән куыд әвәрдта, афтә декан фестад әмә йә уәлхъус баләууыд.

— Азгирей, әмә хорз куы радзырдта, уәд цәмән афтә? — ләгъстәгәнәгау әм бауәфыди.

— Хорз радзырдта әмә йын хорз бәрәгәнән сәвәрдтон, — йә ныхас даргъ аивәзта Буцә. — Тынг хорзы фаг та әрмәг махәдәг дәр нә зонын, — скаст ма деканмә фәрсәгау.

Уыцы ныхәстәм Гәвдийы буар рахидызмәл. Хорз бәрәгәнән райсын әнхәл иумәйаг историйә фыны дәр нә уыди әмә стыр райгондәй рахызт тыргъмә... Уым ыл әмбәлттә амбырд сты әмә фәйнәрдыгәй фәрсынц:

— Куыд тагъд фездәхтә?

— Цы райстай?

— Иннәтә куыд бирә бадынц?..

Фәссихормә ахаста Азгирей-Буцайы фәлварән, әмә аңахъан курсы студенттә аздаг-мидаг ауадысты арвистонау. Фондзай сә бон нә баци дзуапп раттын әмә аңа ницамай рацыдысты, уыдоны хыгъды фәци хиппәлой Аладжыхъо дәр. Фындадасән нывардтой хорз бәрәггәнәнә, иннатә райстой «рәстәмбистә». Фәлә уыдоны хыгъд, стыр диссагән, баззад Батыры «тынг хорз» бәрәггәнән. Әппәты фәстә бацыди фәлварәнмә әмә аңа иунәг әвдисәнәй райста «тынг хорз» курсы хъәддыхдәр студентты хъауджыдәр. Куы рацыд фәлварәнәй, уәд сәрбәрзонды фәлхатәй йәхицәй фәппәлы: афтә дәр радзырдтон, афтә дәр, зәгъгә. Әмә йыл әмбәлтты зәрдә фәхудти. Әртә фәлварәнмә дәр бацыди әппәты фәстагмә әмә райста тынг хорз бәрәггәнәнә, афтәмай дзуапдәттән ахуырты раст-равджы әрмәг никуы радзырдта. Уыцы хабәрттә Гәвди аңа хъусгә кәм уыди, фәлә сә нымадта чызджыты сусу-бусутил, цалынмә хъуыдагхуызай нә айхъуыстысты, уәдмә:

— Базон-базон, Батыр фәлварәнмә әппәты фәстагдәр цәмән бацауы?

— Батыр хъәбатыр у, әмә — уымән..

— Чи — цәмай хъәбатыр у, чи цәмай, Батыр та — цәмай?

— Батыр та — йә хорз зонгәтәй хъәбатыр..

Фәстаг фәлварән — ирон литературәйә. Йә ахуыргәнәг Хъазан фәзминаг уыди әппәт факультеты студенттән дәр цы 'гъдауай, цы зоньндзинәдтәй. Баххуысәй уәлдай ахуырдауы аңахъуаджы нә батыхсын кодтаид. Әрвылбоны ахуырты — домаг, әмә фәлварәнты ныфсхастәй дзуапп ләвардтой студенттә. Куыд дзырдтой, афтәмай әвзәр бәрәггәнән никуы никәмән сәвардта. Амыдта әмә дзырдта уыцы хъуыдагхуызай, гәзәмә мидбылты худгәйә. Студентты сцымыдис, сразәнгард кәнынмә йәхицән әмбал нә уыди уыйәппәт ахуыргәнжыты астау. Әнә уәлдай уайдәфтәй ләмбынәг хъуыста дзурагмә, әмә йыл цин әфтыдтой зәрдәргъәвд, куыстуарзон ахуырдауы дзуәппытә. «Уый әндәр куырой у, гьә!.. Дзур-ма, дзур!.. Гьә, хуыздәр фәуай, хуыздәр, әрцардтай мә!.. Уый дын әрмәджы зынд, гьә!..» — хъуыстысты йә райгонды ныхәстә әрвылбоны ахуырты, әмә курсы дыууә сыхаг кьордән әппәлыди кәрәдзийы хуыздәр зоньндзинәдтәй. Фәлварәны иунәг рәстәмбис дәр нә сәвардта. Йә ныхасы сәр кафедрәйы әмбырдты куысты әмбәлттән кәддәриддәр уый уыди:

— Ахуыргәнәгмә уыцы бартә най, әмә студенттән сә ком-
дзаг сә хьуырай иса. Әнә стипендийә цәрән дәр най, ахуыр-
гәнән дәр, әмә хорз бәрәггәнән сәвәршыл әлгын ма ут!..

Фәлваренты бәрәггәнәнән Хъазан сә сәйрагдәр ныса-
ныл нымадта хьомыладон фәрәз, әмә уыцы цәстәй касти
институты әппәт ахуыры уагмә. Студент ын адәмы уагыл йәхи
дарын нә зоны, уәд ын йә зоньндзинәдтә дәр цәсты нә
ахадьдтой. Фәлварәны фәстә курсы студентты кафедрәмә
амбырд кодта әмә уым Уәлгъайы раз арфә ракодта, хуыздәр
дзуапп чи ләвардта, уыдонән, стәй комкоммә азымы бадард-
та Аләджыхъойы:

— Дәу курсы иу кьордән старостәй уымән нә равзәрстам,
әмә бәгъдәгронәй дәхи фәнд тәрәй. Нә цәуынц дә митә мә
зәрәмә, әмә афоныл асагъәс кән: фидәны ахуыргәнәг хьуа-
мә алцәмәй дәр фәзминаг уа йе ‘мбәлттән. Ды фәлварәнмә
бынтон әдзәттәйә әрбацыдтә әмә, әгәрыстәмәй, Кьостайы
әмдзәвгәтәй иу дә бон нә баци радзурын әнә фәрәдигәйә...

— Ванцон нәу?! — фесхьиуәгау кодта Уәлгъа.

— Уый дын йе ‘нцон әмә йә зын, йәхәдәг ма хьуыр-хьуыр-
гәнә рацыд фәлварәнәй.

— Әмә йын цы сәвәрдтай уыцы хорз дзуаппы тыххәй? —
фәрсы Уәлгъа кьахәгау.

— Стипенди цәмәй иса, уый.

— Гьемә, уәхәдәг стут аххосджын!.. Студенттән әххуыс
хьәуы, фәлә — бәрцыл, уагыл, стәй бәсты цәугәйә. Аләджы-
хьо та уаг әмә бәрц нә хаты. Иумәйаг историйы фәлварәнмә
дәр әдзәттәйә бацыди әмә дыууә билеты фарстатәй иуән
рәстмә дзуапп нә радта, афтәмәй йә стипенди хьәуы. Уыцы
уавәры цәй разамонәгән бәззы курсы? Тәккә абон әндәр искәй
равзарут старостәй! — мәстджынәй загъта фәстагмә Уәлгъа.

* * *

Ахуыры уавәртән аргъ чи кәны, уый бонзонгәйә архайы
әнәуәлддай әппәлынтә әмә фәлывд митәй. Цыппар фәлварән-
ны әмә әхсәз зачеты афтә әнтыстджынәй ратдзәни, уый әнхәл
никуы уыди Гәвди, әмә цыдәр әнахуыр бынаты йәхи рахатыд-
та. Цыппар фәлварәнәй әртә «тынг хорзы», иу та «хорз» рай-
ста, әмә сә нымайы цәстуарзон әмбәлттә әмә ахуыргәнәджы-
ты аудәны хьусдардыл, ләварыл. Уыдон ын уыдысты разәнгарды

хос... Уыдонимæ — фатеры хицæутты æмæ нардуаты куысты ра-
замонджыты уарзон цастангас... Ныр ын стипенди фиддзысты,
фæлæ уымæй йæ хæстæ бæрæг фылдæр фæуыдзысты, уымæн æмæ
æрæджиауы бæрæгæй раззæгты хыгъды балæууыд. Уым та ерысы
уагыл куы фæцуда, уæд фæстиау аззайдзæни...

Хæрзгæнджытæн се ‘ххуыстæй сæ аудæны æхсызгон цинтæ
уалмонцдæр бæрзæндтæм тырныц. Фæсфæлварæнты йын
фыццаг Хасан фæкодта арфæтæ, стæй йæ фатеры фысымтæ
æмæ нардуаты куысты хицæуттæ. Рохуаты нæ баззад институ-
ты ректорæй дæр. Хасанимæ сыл сæйраг агъуысты тыргъты
æнæнхъалæй хæрхæмбæлд фæци æмæ æхсызгонæй бацин код-
та, йæхæдæг ма Гæвдимæ барондæрæй дзуры:

— Дæ дзырдæн хицау разындтæ æмæ ныр — размæ! Уæдмæ
æмдзæрæны бынатæн дæр исты амал уыдзæни...

— Бузныг! — зæгъгæ, йæ улафт æрхæцагау фæкодта
Гæвдийæн, æмæ ректор фидæнмæ амонгайæ, хæслæвардау загъта:

— Бузныг зæгъынæн дын амал уыдзæни, каст куы фæуай, уæд...

АДÆЙМАДЖЫ СЫГЪДАÆГ ÆНКЪАРÆНТÆ

Удæн хицæн гъæды, зæрдæйæн хицæн конды ис, зæгъгæ,
амыдтой фыдæлтæ æнусты ахæсты. Цал удыгъæды æмæ
зæрдæйыконды ваййы, уал хуызы сты æнкъарæнтæ дæр. Удæй
удмæ, зæрдæйæ зæрдæмæ куыд нæй ныккæсæн, афтæ æмбæхст
ваййыныц æнкъарæнтæ дæр.

Зæрдæ хивæнд у, фæлæ зæрдæйы хивæндæн æнæ зонды
барвæнд æмæ æххуысæй нæдæр уæвæн и, нæдæр рæзæн. Сæр
зонд æмæ хъуыдыйæн у, зæрдæ — хатынæн, æнкъарынæн. Уый-
адыл æнæ хæрззондæй сыгъдæг æнкъарæнтæн нæ ваййы уæвæн,
æнæ сыгъдæг æнкъарæнтæй — хорз зондæн.

Æнкъарæнтæ æрдзон-гуырзон хъомысæй кары ахæсты сты,
фæлæ карæй никай фæрсынц. Зæрдæтæ æмбай-æмкарай
кæрæдзийы агурынц, кæрæдзийы ныфсæй намысы æууæнчы
цауынц. Лæппу æмæ чызг сывæллоны карæй куы ахизынц, уæд
сæ бацауы гуырды хъомыс æмæ сусæг æнкъарæнты аныгъуы-
лынц хуызивæны хъæды кæркæ-мæркæ сыфтæртау, уыгæрдæ-
ны хъулон-мулон дидинджытау. Дидинæг цалынмæ гуырдыæй
сцæттæ уа, райхæла, æрдзон ад дзы бацауа, уæдмæ йыл мыды-

бындз нә бады. Адаёйджы цардбәллон сыгъдаг әнкъарәнтән дәр хъәуы афон, бынат әмә бәрц. Уыцы әртәкъуымоны сыгъдаг зәрдагы әнкъарәнтә уәзданәй, аивәй хъомысджынаё сә хуыз скалыңц хәрздәф дидинджытау. Дидинаг сцәттә, уәд райхәлы әмә равлисы йә хуыз алыварсы дунемә. Дидинаджы хуызән у әвзонг әнкъарәнджын адаймаг дәр. Цыфәнды хәрзудәй дәр йә сыгъдаг әнкъарәнтән бәрцыл, афоныл бынат не ссартга, уәд йәхимидәг катайы, хъуырдухәныл свәййы әмә рәстәгәй раздәр руайың, әмпылын байдайы.. Иу әмә дыууә хәрзкәнд - хәрзуд чызджы нә базәронд вәййы фыды уәларт әнә сә кары ләппуты афоныл хъусдардәй. Уәдә ләппутәй дәр бирәтә базәронд вәййыңц, әнә цардәмбалы ад бавзаргәйә. Цардәмбалы адимә цоты-зәнәджы ад чи нә бавзары, уыдон вәййыңц әппәтәй әнамонддәр.. Ахәм нывтыл карст әрцыди адаймаджы цард фыдәй фыртмә. Бонтә куыд цәуыңц кәрәдзийы фәстә, афтә сын ис сәхи радон хардз цинаё дәр, мастәй дәр. Ныхмәвард хәрзтыл-тыхтыл амад әрцәуыңц адаймаджы царды мәсыгән йә цыппар фисыны. Кары монц агуры кәм хистәрәггаг, кәм та — кәстәрәггаг. Сывәллонән — сывәллоны митә әмә әнкъарәнтә, карджынаё — карджыны, фәлә арәх къәссавадәхтау кәрәдзийы бынәтты дәр абадыңц. Иу әмә дыууә зарәндмә не ‘рыздәхыңц әвзонджы зонд әмә әнкъарәнтә. Иу әмә дыууә сывәллоны нә фәзәгъы, әз чындзы цәудзынән, ус курдзынән, зәгъгә. Сывәллоны карәй фәстәмә әнкъарәнтә ивыңц сә хуыз буары рәзтимә әмә чындздзоны, усгуры кармә равдисыңц әрдзонгуырзон хъомысәй сә кәнд цәттә дыргътау, хәрздәф дидинджытау. Гъемә, цы у дидинаджы хәрздәф, мыды бындз ыл куына абада, уәд? Цы сты рәгъәд дыргътә, сә адджинаг сын куы ничи бавзара, уәд?..

Уыцы хъуыдытә цух нукуы суагътой адаймаджы сылгоймагәй нәлгоймагмә әргомаёй, сусәгәй, уәддәр сын нәдәр бәрц базыдга, нәдәр афон әмә бынат. Алчи дәр нә карджыны бонты йә царды къуыбылой халын куы райдайы, азтәм фәстәмә здәхгәйә, уәд бирә рәтты нәхи аххосәй ныссуйтә, ныхынцъытә вәййы кәм иугъәдоны хивәндәй, кәм та әдзәлгъәды сәрбәрзондәй.. Чызгәй, ләппуйә әвзонджы бонты сусәг уарзон кәмән нә вәййы, ахәм нә разынид искуы-иу гобийә фәстәмә. Фәлә сусәг әнкъарәнтән дәр, әнгом тыннывәзтау, хъәуы дәргъаг әмә уәфтаг. Уыдон дәсны уәфә-

джы хъусдардаѣ карæдзийы æмуд не ‘рцыдысты рæстагаѣ, æууæнкджынаѣ, уæд уарзондзинады тыннывæзт рауайы дæрзæг тыхæскъуыдтæ æмæ куырмæлхынцъытæй.

Сусæг æнкъарæнтаѣ дзаг ваййынц рæзгæ сывæллæттæ. Сусæг æнкъарæнты цæстæй акæсынц чызг æмæ лæппу фæсивæд карæдзимæ хъæууон скъолаты æмæ уыцы зондахастæй бахызынц уæлдæр скъоламæ дæр. Гъемæ, куыдфæнды ма уæд, уæддæр æнкъарæнты тæраз у царды рæстад. Сывæллонаѣ карджынамæ цардмæ чи цавæр цæстæй акæсы, ууыл баст æрцæуынц йе ‘нкъарæнтæ дæр. Райдайæн скъолаты уарзæттæй иутæ, карæдзийæн аргъ кæнгæйæ, се ‘ууæнк нæ фесафынц хъаймæты бонмæ дæр, иннæтæн уарзæттæ ивын æмæ уарзæттæй хъазын сваййы низау. Чызгаѣ, лæппуйæ æдзух зæрдæйы монцты фæдыл чи цæуы, уыдон цух ваййынц адæймаджы сыгъдæг æнкъарæнтаѣ æмæ, æгомьг царæгойтау, налдæр тугæй хæстæгад фæхатынц, налдæр — æгъдауæй хæстæгад. Ахæм фæсивæд чызгаѣ, лæппуйæ сваййынц хæтæнхуаг, бынтон æнауаг, æнафсармæй. Хæтæнхуаг нæлгоймæгтæ æмæ сылгоймæгтæм сыгъдæг æнкъарæнтæ нал базайы. Хæтаг сылгоймæгтæ æмæ нæлгоймæгтæ нал фембарынц бинойнаджы кад æмæ рад, ад æмæ хуыз, цыт æмæ намыс...

Гæвдийæн фыццаг фæлварæнты æнæнхæлæджы æнтыстыты аууонаѣ йæ ивгъуыд азты къуыхцытæ зынын райдыдтой мысинаджы фынтау. Уымæй дæр æвдисæнты раз тæрхоны тæразыл лæууæгау, æмæ фæсмоны сенгондаѣ йæ сурхид акæлы. Сывæллонаѣ нырмæ æгæр фырнымдаѣ æфсармы ахæсты фæци æмæ йæ аууонæн дæр чъизийæ тæрсы. Адæмы æхсæнмæ рафтыд, æхсæнадон уагыл институты йæ бынат ссардта ахуыр-дзауы номæй, уæддæр хъæууон уаг æмæ фæткæй иуварс ахызын йæ бон нæу... Сахары царды кæнгæ уавæрты дæр адæммæ касы йæ ныййарджыты, йæ бинонты, йæ хъæубæсты рæстаг цæстæй. Уыдонæн та хæстæг хæстæджы ад кодта, æцæгæлон æцæгæлоны ад, зонгæ — зонгаѣйы. Скъолайы чызгæмбæлттæй тынгдæр йæ зæрдæ кæмæты æхсайдта, уыдон цæстытыл уайынц æхсызгоны мысинæгтау, æмæ сæ алчидæр æртæ хорзæй иу, мыййаг, нæ уыди. Дæлæмæ дæр хъæуккаг чызджытæ æмпъызтытæ хиконд дарæсы æмæ уæлæмæ дæр. Уыдоны астауæй иу зыны бæрæг аивдæрæй. Раст-равджы йæ ахуыры лæппу æмбæлттæм комкоммæ бакæсын дæр чи нæма уæндыди, ахæм сывæллон чызг ирон хæцъил дзабырты. Хъазты уæздан чызгау цыди рог хъæлфгæ къæхдзæфтæй, æмæ къонайы гæдыйау йæ

кьахта хьар дәр нә кодтой. Фыссән фәйнаджи раз ахуыргәнагән дзуап куы ләвәрдтаид, уәддәр дзырдта кьуызгә уайсастәй. Хәдәфсармәй — хиуылхәст. Әвзонг чызгау дзы сонт ныхас, әнәуаг худын нә фехьуыстаис. Ирон әгьдауджын хәдзарәй чи цыди, ахәм әмә кәмфәнды дәр зыдта йәхи дарын. Фәнды скьолайы мидамаә цыдаид, фәнды әддамаә, уәддәр хатыдта уыцы әвзонгәй галиу әмә рахиз фәрстә. Фәзминаг хидарыны уагимә — әнкьарәнджын. Фәлурс хәрзконд цәсгомьл айдәнау зыңди йә рәзгә цардбәллон миддуне, әмә цыныл райын зыдта, мастыл — хьыг. Хәларзәрдә уыди, фәлә, әвәццәгән, йә хәстәгдәр чызгәмбәлттәй дәр зәрдәйы бәллиццагдәр фәндон никамән схьар кодта. Мыдадзын хәрздәф цырагьау әнә уәлдай фәздәгәй сыгьди йә мидсагьәс фиданы әнхәлцауәй. Сыгьди, әмә йыл йә аив, хьуыдыджын цәстыгә, саунәмыджы рәгьәд гагатау, комдзог цыдысты, суанг әхсәзәм кьласы бадгәйә дәр.. Диссаг у адәймаджы удыконд, уәлдайдәр сыгьдәг әнкьарәнты ахәсты. Цас фылдәр сә фембәхсы фергомы, худинаджи тасәй, уыйбәрц хьомысджындәрәй сә фәд уадзынц буары рәзтыл, цәсгомы әвәрдыл, уәнгты змәлдыл. Уымә хьусдаргәйә Гәвди дәр сусәг хьуыдыты аныгьуылд бонәй-бонма. Әргом ныхасәй цас сәхи хызтой, кәрәдзийә әфсармы кәнгәйә, уыйбәрц фесты сусәггаг бәллицты ахәсты. Уымәй дәр — дзәвгар рәстәг, стәй чызг әууәнкджындәр, ныфсхастдәр разынд әмә иу фәззыгон райдзаст хурбон Гәвдийы уәләдарәны дзыппы, кьласы рагьәныл ауыгьдәй, иухаххон тетрады сыф цыппәрдигьон тыхтәй нывәрдта куыддәрәгьдауәй. Фыст ыл уыди иунәг хьуыды: «Кафджыты кьордмаә цәуын, Гәвди, әмә изәрәй хәдзармаә здәхгәйә нә фәуәндын иунәгәй талынджы...» Хәрз цыбырәй — царды әргом хьәр бахьуаджы заман, әмә уый, иуырдыгәй, ләппуйән әхсызгон куыннә уыдаид: баууәндыд чызджы сусәг әнкьарәнтыл, әндәр кафджыты кьорды уәләсыхы ләппутәй дәр чидәртә ис, әмә уыдонимә цәуид. Иннәрдыгәй та — дызәрдыг: әмбал чызгимә талынгты куы цәуа, уәд — адәмы ныхәстә! Зәгьдзысты, чызг йәхи уынджы ләппутимә нә цәуы, фәлә әддагонәй хьузон сарәзта... Ноджы ма цыдәр фыдбылызән йә сәры ныффидар иу дызәрдыг хьуыды: кәд фыстәг ахуыры әмбәлттәй исчи фәдта әмә бакасти!..

Уыцы хьуыдытимә гәххәтты гәбаз йә чиныджы фәдардта әмбәхстәй цалдәр боны әмә чызгән нәдәр фыстәй дзуап

раттын бафарэзта, нәдәр ныхасай, афтамай йә сусәг фыстаг чиныдгы хуылфай әрбайсафт. Чи йә сита, уый не сбәраг, фәлә фыстаг бахауд ахуыргәнджытай иу дзәгъәлдзыхы кьухтәм, әмә фәкойаг, фәдзырдаг... Гәвди хуыздәр әнхәләй ныхстуаты бахауд: иуай, чыздгы зәрәхут, иннамай — әмбәлтты әмә ахуыргәнджыты ныхәстә!.. Чыздгы раз ба-
лаууа әмә йын афоныл зәгъа уавәр, уыцы ныфс әм нә ра-
зынд. Чызг дәр ницыуал бафарэзта зәгъың, әрмәст йә цәсго-
мыл зынди әдзух мидуайдзәфы фәд куы сонты мәстджын
фәлурсай, куы та әфсармаджы сырххуләттәй, әмә дыууәр-
дыгайы тәригәдтә әнәдзургәйә Гәвдийы уаргыы басты фес-
ты цәрәнбонты сәгондәән.. Фыццаг уарзондзинад хәймәты
бонмә нә рох кәны цыфәнды хорз царды дәр.. Әмбәхст
хәдгомай уәлдай нәу, әмә искуыдай-искуыдмә сагайы хуы-
дытә, райхалы әлхынцгытә цины, масты равгыл хәцгәйә. Нә
ферох уыдзысты Гәвдийә дәр хәймәты бонмә йә фыццаг сусәг
әнкәрәнтә. Йә фыццаг уарзон дәр мой скодта, рацыд сын
зәнәг, фәлә дзы нәдәр уәды цинтә ферох уыдзысты, нәдәр
уәды тыхарәст мәстытә. Ахәм у рәстаг улы сконд..

Кәйдәр, зәгъы, амонд фәсте сырдат, әмә дзы размә лыгъ-
ди. Амондән фәсте сурән най, фәлә дзы лидзын дәр нә хәуы
әгәр карз ирон әфсармы ахәсты. Әрдзон-гуырдзон хәомысәй
адәймаджы сыгъдәгдәр, уәлмонцдәр бәллиц у уарзонад, әмә
йын ләггәдты бацауән вәййы рәстаудәны хәрзтәй. Сыгъдәг
әнкәрәнтә цауынц сыгъдәг зәрдәйә, әмә сын аразгә
цәлхдуртә цы адәймаг февәры әгәр фырнымдәй,
фырәфсармәй, уый фәсмонгондәй баззайы.

Ирон әгъдаумә гәстә ләппу у устуры номхәссәг, әмә йын
фәткыл-уагыл ис бар йә хуыдытә зәгъынән, минәвар
скәнынән. Чызгмә-сылгоймагмә та уыцы бартә най, сыгъдәг
әнкәрәнтәй цәхарт куы уадза, уәддәр сә әмбәхсы, дзыхәй
сә нә дзуры, ской сә нә уәнды адәмы иумәйаг әфсармы
ахәсты. Уый аххосәй райдайәнәй кәронмә хәлд цыдысты әмә
абон дәр цауынц сылгоймагәй нәлгоймаджы астау әппәт
цәрыны, уәвыны, ахуыры бартә.

Дзәвгар әгъдауылхәст чызджытә зыдта Гәвди астауккаг
скъолайы, фәлә дзы иуән дәр йә зәрдәйы фәндон нә зәгъ-
та. Дзәвгар хиуылхәст, хәрзконд чызджытә ис институты дәр,
фәлә сәм фыццаг ахуыры азы фәудмә фәкасти кәстәр чыз-
гәмбәлтты номәй..

Ныр фыццаг курс аентыстджынаёй фæци æмæ исдзæн гæзæмæ фылдæр стипенди. Уыцы райгонды хæрзтимæ — уалдзæджы цин, сæрды улафæн бонгæ... Ацаудзæни хохмæ, фендзæни бионты, фæкæсдзæни сæ куыстыгæм, стæй та — фæстæмæ ахуырмæ... Йæ фæстæмæ арыздахынмæ царды уавæртæ кæд фæхуыздæр уаиккой... Фæссихоры сатæджы институты кæрты бæлæсты аууон фæхсбандоныл бадгæйæ хъуыдыты куыд аныгъуылд, афтæ курсы чызджытæ æртæйæ йæ разы алаууыдысты, æмæ йæм сæ иу уæндонæй дзуры:

— Дæ афæдзы хæстæ уæлдайджынтæй ахицæн кодтай æмæ ныр цæмæннæ бадай аууоны æнæмæтæй.

— Æмæ сымах, Фаруз, уæ афæдзæй бирæ хæсджынаёй баззадустут? — фæстади йæ бынатæй Гæвди дзургæ-дзурын.

— Мах дæр уыйбæрц хæсджынаёй нæ баззадыстæм, фæлæ уадиссагæй дæр ницы сарæзтам, — тæгæрбæласы æртæсыфон къалиу йæ къухы дидинагæу разил-базил кæны, уарзын-науарзынтæй хъазæгау, афтæмæй мырмыраг хъалæсæй дзуры Фаруз.

— Стипенди исдзыустут æви нæ? — фæрсы комкоммæ Гæвди.

— Уый дæр ма куына исиккам, уæд бынтон дагъытбайлаг.

— Уæдæ сæйрагдæр мæтæй ирвæзт стут, æмæ уын бар и аууоны æнæмæтæй бадынæн, — амоны сын бадæнмæ.

— Бузныг де ‘рхъуыдыйæ! Абаддзыстæм иу гыццыл, — фæхæцыд Фаруз дыууæ къухæй чызджыты цæнгтыл æмæ фæрсæй-фæрстæм æрбадтысты Гæвдийæн галиуырдыгæй.

— Ныр истытæ дзурут, — аивæй сæм бакæстытæ кодта лæппу бынтон æнæзонгæтау.

— Изæрырдæм хъæумæ цауæм æмæ ма, зæгъын, сахары уынгты атезгъо кæнæм, — къуызгæ хъалæсæй дзуры Зæлина.

— Хъæуы ныр бал æмæ тута рæгъæдгæнæн афон, æмæ мæтæй мæлут.

— Гъемæ дæ хонæм балтæ, тутатæ хæрынмæ, — бахудагæу кодта Фаруз.

— Æхсызгонæй ацауин уемæ, фæлæ кæд Зинæйы нæ фæнды, æгæр хъусæй бады, — хъазæн дзырдтæй ныхас агайы Гæвди, æмæ Зæлина бахудти. стæй Зинæйы басхуыста — Уый ам хъусæй бады, æндæр фæсфæдæй — дзыхы къæбæл.

— Ницы хъусæй бадинаг мæм и сымахæй уæлдай, — æрæджиау загъта Зинæ, æмæ йæ хæрзхуыз тымбыл цæсгом асырх туг-æхсыр хæццæйау. — Тутатæ æмæ балтæ мах хъæуæй

фылдар кам и, фалә ма узәджы бабуц канынан әндәр хәрзтә дәр хъауы.

— Нә уын загътон: дзыхы къәбәл куыд фестида! — басхуыста та йә Зәлина.

— Хицән хъауты цәрут? — афарста сә Гәвди.

— Мах Зәлинаәимә иу хъауы цәрәм быдыры ләгъзы, Зинә та Мырткәджыны хъауккаг у әмә пыхсы фәдзәгъәлтә вәййы, — хъазынмә здахы ныхас Фаруз.

— Гъемә фәрнәй цәрут уә хъауты! Быдырән йәхи хәрзтә и. Нә дзы дурәй тас у, нә зәйә. Уәдә дзы әваст ләбырдтә әмә хауәнтә дәр нәй. Хәхбәстән дәр йәхи сәрмагонд хәрзтә ис, фалә уәддәр зындәр цәрән у, — аздәхта ныхас царды әцәг хъәрмә Гәвди, әмә Фаруз ахсызгонәй ныуулафыд, стәй загъта:

— Хәхтәм дардәй цы кәсын, әндәр дзы мә фыны дәр никуыма уыдтәң, фәндгә та мә каны. Мә фыд фосыкуыстгәнәг у, фыййау ацәуынаәй хуыздәр әм ницы кәсы әмә аргъәуттау фәдзуры хәхты диссәгтә. Уымә хъустәйә цәстытыл уайыңц арф кәмттә, бәрзонд цъитиджын хәхтә, сойджын зад сәрвәттә, фосы дзугтә сә бирә цымыдисаг цаутимә... Гъемә, иунәг хатт уәддәр ма фен уыцы диссәгтә! Ахуыр куыддәр фәуон, афтә хәххон хъаутәй искәмә цаудзынан кусынмә.

— Хәхбәсты фенын мән дәр бәргә фәнды, фалә куыдәй? — сцыбәл и Зәлина дәр.

— Цы куыд ын хъауы? — фәрсы Гәвди, стәй бәстон дзурыныл фәци: — Мәләты дард сты Ирыстоны кәмттә. Фәсарәнтәй сәм куы әфтынц адәм, махән та нә разы куы сты. Кәцыфәнды рәбинагдәр хәххон хъаума дәр фистәгәй у дыууә, әртә боны цыд, әмә туристытә къуыритә, мәйтә куы фәцәуыңц фәндагыл әфцәгәй әфцәгмә әд уәззау уәргътә, уәд махән къәхтә нәй?!

— Къәхтә әмә къухтә хъуаг мах дәр не стәм, стәй фистәгәй дәр әвзәрдәр нә ацәуиккам әрәфтәг туристытәй, фалә нә чи уадзы? Уәлдайдәр чызджыты, сылгоймәгты, — мәстыхуызәй загъта Фаруз.

— Уәдә, уәдә! Туристыты хуызән уәргътимә куы араст уайккам хәхтәм къорд чызгәй, уәд бәстән диссәгән баззайккам, — худы Зәлина.

— Гъемә, ирон әгъдәутты ахәсты сыхах сәрды әнтәфы

быдыры баззайдыстут, мах Хасанимæ рæхджы цауæм хохмæ дыууæ майы æмгъуыдай, — ахсызгонæй армытæпантæ кæрæдзиуыл асарфта Гæвди, æмæ Фаруз къæхтыбынай ныулафыди:

— Тæхудиаг стут!..

— Гъемæ, уыцы тæхудийæгтæй сымахæн дæр — бар. Хонин уæ уазæгуаты æнæ уæлдай уæргътæ хæсгæйæ. Хæринагыл не стыхсдыстæм. Нæ хъæубæстæ уазджытыл ахуыр у, æмæ — табуафси!

— Бузныг де ‘рхъуыдыйæ! Фæндонæн уавæртæ хъæуы, æмæ бинонты нæ бафæнддзæни, æндæр иуæй æз разы дæн ахæм æмбæлттимæ арвы кæрæттæм цауыныл дæр, — æргомай бамбарын кодта йæ хъуыды Фаруз, æмæ йæ Зинæ диссагæн афарста:

— Æцæгæй зæгъыс æви?!

— Æцæгæй, тæккæ абон дæр..

ХÆХХОН АРДЗЫ ХЪÆБЫСЫ

Балцы цауыны размæ ма дыууæ æмбалы Терчы былты атезгъо кодтой изæрырдæм æмæ ныхæстыл фесты. Гæвди хæхбæсты райгуырæд æмæ схъомыл, Хасан — быдыры, фæлæ хохæй быдырмæ сæ бæллицтæ баиу вайыныц, амонды фæндагыл лæугæйæ. Хасан хæхбæсты никуы уыди, фæлæ йæ ныййарджытæ уым фæцардысты сæ фæстаг зæнæджы онг. Гæвди быдыры хъæуы скъолайы фондз азы ахуыр кодта æмæ зоны быдыры царды уавæртæ дæр.

— Рагæй бæллын хæхбæсты фыдæлты уæзæг фенынмæ, фæлæ мæ къухы ацæуын никуы бафтыди. Уæдмæ фыд хæстæй нал æрыздæхти, мад сидæргæсæй баззад, æмæ æнæхистæр хæдзары куыстытæ — суйтæ. Ныр дæр зæрдæхсайгæйæ цауыныц фæуыдысты ме ‘рыздæхынмæ мад, дыууæ хойы сæрды къæсарыл. Рувинагтæм сын æртæ боны фæкастæн, фæлæ ма зды аздади..

— Нымад бонты фендзынæ дæ фыдæлты царæнуат, стæй фæдæхдзынæ фыййæуттæй искæйтимæ. Арæх сæм бауайыныц хæдгулгæты быдырæй. Баласыныц сын хæринаг, халсаргæ, дыргътæ, — зæрдæтæ йын авæрдта Гæвди, фæндаджы уавæртæ зонгæйæ.

— Гъемæ, бæрцæй дыууæ къуырийы æмгъуыдай цауыныц, æрмæст фæндаггагæн ницытæ хъæуы?

— Фаңдагтагыл дәр не стыхсдызастәм әмә, ахсәв кәм ныләууәм, ахәм бынатыл дәр. Фистәгәй куы аңәуәм суанг, уәддәр әртыккаг бон рухсәй бынаты уыдзыстәм, — анымадта фаңдадгы дәрғә әмә мадзәлттә Гәвди, әмә сәмгъуыд кодтой дыккаг боны хурыскастма...

Уәхскбосджын кәрдагхуыз хызынтәй иуы хәринаг авәртой дыууә боны хардәән, иннаһы — иван дарәс, афтәмәй уәзласән хәдтулгәйы гом гуыффәйы абадтысты райсомы сатәгыл әмә сихәртты әрхызтысты дыууә доны астау әрзәткәхәнты әнцәйәны раз. Уырдыгәй мидәмә — фистәгәй... Доны уләфтмә нәудзар дуры сәр абадтысты, ахордтой сихоры кәбәр әмә ахәрд кодтой комы рахизфәрсты. Фаңдаг иугәндзоны дурджынәй — кәм бынтон нарәг, кәм та гәзәмә фауәрәхдәр вәййы. Гәвди уыцы кәмтты дзәвгар фадхәстә айвта, дыууәрдәм цәугәйә, әмә йын дзы зынаһ, әнцәнаһ әнәзынд ницыуал баззад. Хасан фыццаг хатт цәуы йә комбәсты цалхвәндагыл, әмә йын дзы әшпәт дәр у ног, цымыдисаг. Куыд уәлдәр хәххон доны уәлдәф уләфәнтә ахгәны, әмә куы кәм аләууы, куы кәм. Хидызмаләй дон агуры зәрдә, фәлә дзы баназынмә йә ныфс нә хәссы, Гәвдимә йә хъус даргәйә. Уымән дәр уыдзәни доһны, фәлә йәхи уромы, уләфәнтән уазаләй тәрсгәйә. Фаңдагыл ләдзәг дәр — әмбал. Хорз ләгәмбалән та аргә нәй. Цыфаңды зынуавәрты дәр әмбаргә, рәстзәрдә әмбәлттә ныфсәвәрдәй кәрәдзийы әууәнчы цәуынц, Гәвди астаһ хистәры бынаты фаңдадгы дәрғә әмә уәрх иу әмә дыууә цыдән не сбарста. Уымәй фәстәмә комбәсты әрдз зоны йә армытәәпанәу, әмә тигъәй тигъмә амонгә цәуы бәстывәрды бынәттә. Хасан ләмбынәг хъусы, әмә цәстытыл уайынц йә фыдәты комбәсты диссәгтә номәй-номмә. Әмә куыд әмбисонд уыдысты?! Алы тигъ, алы бәрәг фәзиләнән дәр — сәрмагонд ном, афтәмәй дзы иу бәрәггәнән иннаһы хуызән нәу. Карст-барстәй цыма ләбырдтә, нарджытә, сәрсәфән рындзтә, дуртуләнәтә, зәйуәттә, нәудзар фәзтә, суадәттә, фәрсәг кәмттә хохәгты конд уыдысты, раст уый хуызән цәстәнгәс сәхимә здахынц, буармә хъарм дарынц. Цъуалыйы хәрд, Лабагом, Фәсуадзгәнәны фәз, Әхсәдәны зәйуат, Хурджын дарән, Тәдзәнәтә, Мәсыгуат, Къасарайы нарәг, Хъоссайы дон, Гамгъаты зәйуат, Мыкалгабыры кувәндон, Сидән, Цәгъдәттә... Уыдонимә айнадгы фәхстыл — рагон сисамәдтә рәдәнты

уагыл Илцы фидарма хәстәг. Фыдәлтә фәндагыл әхсәвиуат кәм кодтой, уыцы байбын ләгәттәй ма бирәтән сә систы хәлддзәгтә зыныңц фәндагрәбынты арыд, сәгдзид цартимә... Гәвди комкоммә амонгәйә таурәгьтә куыд хәссы фыдәлты номәй, афтә Хасан алаууы бәрәг бынаты, дзуары раз лаууагау, әмә йә фәнды абадың, кьух аварын фыдәлты амад систы...

Быдыртә ләгъз әмә уәрәхәй цәстытыл уайыңц арвгәрәтты онг, әмә дзы алцыппәт дәр зыны уыцы иухуызон фәлгонцтәй. Хәхбәстә дәрзәгәй, кьуындәгәй иууылдәр кьуымтә, әнцьылдтә, әварәнтә у, әмә дзы алцәмән дәр ис йәхи сәрмагонд хуыз дурәй кәрәдҗы хал, сынзды кьутәры онг. Кьуындәг, уынгәг хәхтә адәймадҗы әфтауыңц арфдәр хьуыдытыл иутәндзоны цымыдисәй. Әмә Хасаны зәрдыл лаууын райдыдтой фыды ныхәстә: «Хәхбәсты әрдзән әмбал нәй, цы — йә сатәг сыгьдәг уәлдәф, цы — йә хәрзад уазал дәттә»...

Комы куыд мидәгдәр цәуыңц, афтә — фылдәр цымыдисәгтә. Бон ирдәй хуызивәнтәй хьазы арвәй зәхмә. Цәгаты әмә хуссары аууәттә кәрәдзийы хьәбысты тыннывәзтау абырыңц, әмә хуры тынтә кәмтты нардҗыты артау ссудзыңц.

Фәндагыл кәм фистәг, кәм та бәхдҗын әмбәлдҗытә, әмә кәрәдзийән әгьдауыл арфә ракаһыңц. Зонгәтимә Гәвди алаууы, афәрсы сә әмә та дарддәр ацәуыңц. Нарәгәй куы схызтысты, уәд сә фәрсты кәрәдзийы фәдыл сивгьуыдтой уәзласән әртә хәдтулгәйы, быдырәй хәххон хизәнтәм лыстәг фосы дзугьомдәрты чи ласта, ахәмтә. Дьууә раны байәфтой лыстәг фосы дзугтә цалдәр кьордәй нарәг фәндагыл уыцы тыгуырәй цәугәйә, әмә Хасанмә әнахуыр бирә фәкастысты: иу фәзиләнәй иннәмә сә раззәг кәрон нә зынди. Куы сыл бадис кодта, уәд әм Гәвди райгондәй бадзырдта:

— Фосы бирә мидәгдәр фендзыстәм, адон әрәдҗиауы балдәрәнтә сты.

Гәвдийы комкоммә амынд рәстәгыл, бынаты уәлдай разәнгарддәрәй әвналын байдыдта Хасаны мидсихмә, әмә йә азымы дәр бадары быцәуагәй. Уыныс ныр дәхи цәстәй хәхбәсты бәркәдтә, әмә фыды ныхәстыл афтәмәй уый-бәрц не ‘ууәндыдтә!..

Гьемә, раст дзуры Хасанмә йә мидсих. Йә дзәнәты бадинаг фыд фыййауәй арвыста йә цард. Сәрды хохмә тардта әхсәнады фос, фәззәг быдырма. Зымәг та — Науыры. Сәрдәй, зымәгәй куйннә фәлмацыди фосы фәстә хурәй,

къвдайæ цауын, уæддæр æдзух «фос, фос» кодта. Уымæй дæр хæхбæсты бæркадыл дзургæйæ. Фын куы дзырдтаид, уæддæр хæххон бынæтты кой кæнгæйæ...

Фыды ныхæстæ зæрдыл куы æрлаууынц, уæд рохстæй лаугæйæ аззайы. Иунаг цыд уæддæр куы ракодтаид йемæ, хохмæ фосы дзугтæ тæргæйæ, фæлæ уый йæ къухы никуы бафтыди. Иуæй, хæдзары куыстытæ ахуыримæ, иннæмæй — æхсæны, æмæ мадæн, дыууæ хойæн æххуыс хъуыди...

Къасарайы комы нарагæй куыддæр нæухæст къуыбырмæ схызтысты, афтæ бæстывæрд йæхиуыл фæйнардæм ахæцыди, цыма комыдуар байгомчындыуыди. Бæрзонд айнаг хæхтæ фæстæхъæлтæй сæхи ныллæгдæр æруагътой, æмæ дыууæ фарсæй разындысты нæухæст рæгътæ, митзæйтæ, цъититы дæлфæдтæм. Къуыбыры саргъауыл æрбадтысты æмæ дзагцæстæй афæлгæсыдысты фыдæлты комбæстыл. Нæухæст хъæдбын рæгътæ æмæ адагтæ, уæлхох сæрвæттæ, уæлтау уыгæрдæнтæ, зæрæстон хуымты цæндтæ, гæрæны арæнтимæ, æдзæрæг хъæутæ хæлæтдзаг тъæпæнсæр хæдзæрттимæ.

Дзæвгар фæкасти Хасан бæстывæрдмæ, стæй дæлиауæй ныууæфыд æмæ фæрсы:

— Хъæуты-ма искæм цæрæг и?

— Стæм хъæуты ма иугай хæдзæрттæ биндарæн базадысты, æмæ æнæ мæн у зæгъæгæй, æнæхицауæй уынгæджы хъæрджытæ кæнынц, — сагъæсхуызæй дзуапп радта Гæвди.

— Æнæхицау та цæмæн?

— Уымæн æмæ уыцы иугай хæдзæрттæм хицауадæй хъусдард нал и. Фæндаг у, æмæ — æвæгаст. Сæрды дыууæ, æртæ мæйы йæм æнæбары цы базицынц фосыдзугты скъæрæн, хизæн рæстæг, стæй дзæгъæлæй баззайы, æмæ азæй-азмæ раууатмæ æрцыди, афтæмæй у Ирон Хæстон фæндаг. Кæмтты ма адæм куы цардысты, уæд хъæуæй-хъæумæ фæндагмæ кастысты сæрмагонд фæндаггæстæ æмæ йын æхсæстой йæ уæгъды хуыр, арæзтой дондзонтæ, цалцæг кодтой хидтæ, амадтой былгæроны систæ. Фæндагмæ зилджытæн паддзахад фыста куысты мызд. Ныр комбæстæ фæдзæрæг, æмæ фæндаг дæр нырраууат. Сæрды бонты фыййæутты номыл фæкусынц нымадæй дыууæ дуканийы, æмæ уыдоны ваййы балхæнæн хæдзары хъæугæ хæрзтæй цæмæндæрты: цæхх, фæтæген, сæкæр. Фосы рæгъæуттæ фæззæг быдыртæм куы айвылынц, уæд дуканитæ дæр сæхгæнынц, æмæ дзы балхæнынмæ судзин дæр нал ваййы. Уыцы хъуæгты уæл-

дай нәдәр — рухс, нәдәр — скъола, нәдәр — дохтыры аххуыс. Цыбырдырдаей, комбасты иугай царджытәм паддзахад афтиаг анхъәлмә нә кәсы әмә йә царынмә дәр нал хъәуынц, малынмә дәр.

— Әнарцыды диссәгтә!.. Әмә уыдон паддзахады аххосәй сты, әви бынәттон хицауады? — цәхгәр афарста Хасан.

Паддзахады аххостә дәр дзы куыннә и, фәлә фылдәр бынәттон хицауады әнәмәты архайдәй фәдзәрәг сты комбасты хъәутә. Хъулгъайы тугхъулон зәхмә уыдон фәлидзын кодтой әвәндонәй хәххон ирон адамы, әмә нә фыдалты бынтә дзәгъаләй базадысты.

— Цы уыдыстәм дарддәр?

— Уый рәстәг зәгъдзәни.. Фәлә Ирыстоны хицауад хәхбасты царджытәм фыдыусы цәстәй куы кәсой, уәд сә зәххытә азәй-азмә Гуырдыстоны фосән сәрвәттә суыдысты. Нырма уал афцгугыты хуссарварсы хизәнтә, стәй сабыргай әрбынат кәндзысты комрәбынты. Әмә паддзахадан цы уәлдай у, зәххытәй йын фылдәр афтиаг чи дәтта, уымән әй радих кәны.

Изәры хурныгуылдмә тигъай-тигъма, хъәуәй-хъәума фәцыдысты дыууә ‘мбалы ныхәстәгәнгә. Стыр ләбырдәтәй нарәг къахвәндагыл коммә куы фәуырдыг кодтой, уәд Гәвди, къухәй бынмә амонгәйә, Хасанмә дзуры аудән хъәләсәй:

— Уый дын Кәфойауы хъәу, дә фыдалты царәнбынат. Кәддәр нымад уыди комбасты егъаудәр хъәутәй иуыл. Сәхицән — аргъуан, астауккаг скъола. Ныр ма дзы дыууә хәдзәры хъәууай кәнынц фәйна кәронәй.

Уыцы ныхасмә Хасаны буар атәвд цыдәр әхсызгонәй, цыма йә туг әваст фыцгә ракодта. Йә фыды райгуырән хъәу... Цымыдисы мондагәй йыл цәстәнгас цалдәр хатты әрхаста арәнвәлдәхтәй әмә дәлиауәй ныууәфыд. Анымадта дзы авд мәсыджи әнәхвәндәрәй, иу уыйбәрц та әрдәгхәлдтәй. Хъәуы астауыты цәуы фәрсаг къададон, уый сарты — нылләг хид...

Хасан хъуыдыты куыд аныгъуылд, афтә Гәвди мусбыны по-лоси сисыл бәстонбатт әркодта әмә мәстәймарәгау дзуры:

— Гъе, уазәгуарзон фәрнджын хъәубәстә! Изәры зылдытә кәнын афон уәм бәлццәттә фәцәуы, фәлә ма стыхсут, әнцон хынцән стәм...

Сә уынармә нылләг хидыл әрбахызти цавәрдәр заронд ләг ләдзәджи әнцәйтты. Къухаууонәй сәм скәстытә кодта, стәй гәзәмә фәсус хъәләсәй дзуры:

— Фаҗдаггәтты хуызән стут, әмә рәстәмбаләг — уә хай!

— Хуыцауәй арфагонд у, Бадзи, әмә де ‘зәр хорз! — дзургә-дзурын йә размә ныууади Гәвди, әмә зәронд ләг бацин кодта:

— Хиуәттә куы стут, хиуәттә, хуыздәр фәуат! Әмә чердыгәй? — райста сын сә кьухтә.

— Быдырәй цауәм, — цыбырәй дзуапп дәтты Гәвди.

— Гьемә, хорз хабәрттә хәссәг фәут! Сәрды дыууә мәйы нам узджытә әфты, фәлә әрәгвәззәгәй суанг Бәлдәрәнмә хастау вәййәм. Әвәгәсәг куыройау ривадәй аззайәм. Гьемә, нын цы хуыздәр хос и ацы зәронд әмә әнәбонәй. Сәрды дыууә мәйы — фыййәутты дәлбазыры, зымәджи даргы — рувәстә әмә бирагьты ахәсты, әмә нын нал куыдз ныууадзынц, нал карк.. Ахәм диссәгтә уынаәм бынхоры бындартау, мә хуртә! Налдәр — адәмәй, налдәр — Хуыцауәй, кәй загьди.

Стонг — хәраг, мәстджын — дзураг. Бадзи әхсызгонәй йә мәстәгтә суадзид, фәлә йә фысымы әгьдау әрцахста әмә, йә кьух ауыгьта, афтәмәй сәм баулафьд:

— Узәг — цәттә, фысым — әдзәттә, фәлә ныр хәдзармә цауын афон у әмә — хьәмә, — бахоста ләдзәгәй сисбын, йәхәдәг уәззау кьахдзәфтәй сә разәй араст, ныхәстә кәнгәйә. — Кәддәры гуыпхьәуы ма дыууә хәдзарәй фәззыгон хәтәлтау дзедзырой кәнәм әмә налдәр цәрдты әййәфәм, налдәр мәрдты.

— Рәбинаг хьәуты ма исчитә цәры? — фәрсы йә Гәвди.

— Фәйна хәдзәры, әмә бынтон уынгәджи уыдон вәййынц зымәджи митуарды. Кәрәдзийы арты фәздәг ма цы фәуынынц, әндәр се ‘хсән ләгбәрц миты фәд дәр нал вәййы, әмә ләгәтгомь фәздәгдзыд хәйрәджытау циу-цы кодтонәй бонтә әрвитынц.

Зәронд ләджи диссәгтәм хьусгәйә узджытә хәлддзәг мәсыджи рәзты нылләг гонварсмә бахызтысты, уырдыгәй дурын асинтыл уәладзыгмә схызтысты. Уым захбын тыргьтә әртә бәрзонд кьәсәримә. Әртәйән дәр фыдәлтыккон фәхсдуәрттә гәзәмә әддәмәкьулай, әмә сәхи уәзәй рахгәнынц хьинцгәнгәйә. Рәбинагәй куыддәр бахызтысты, афтә бацауәджи уагыл Гәвди арфә ракодта:

— Фарн уә бынәтты!

— Фарн хәдзармә узәг хәссы, әмә фәрнәйдзәг ут, мә хуртә! Әрбадут, — ацамыдта сын хьәдын тәрхәгмә, йәхәдәг

фæзылди дзурга-дзурын: — Ёз изæры артаджи кой акæнон, цалынмæ не ‘фсин цауа, уæдмæ...

Уазджытæ фæрсæй-фæрстæм æрбадтысты хъадын тæрхагыл æмæ зæхбын уæладзыг хæдзары къуымты акастысты. Ныгуылæнырдæм — йæ иунаг рудзынг, æмæ йыл изæры сæуахсиды рухс нывæфтыдтæ æвæры. Мидагæй къултæ гæзæмæ чырæйцагъд, цары агъуындæнтæ аладзыдæй æрттивынц. Рудзынгмæ хæстæг къуымы иувæрсыгæй лæууы æмпызытытæ æфсайнаг пец, йæ фæздæгдзоны тасмачъи хæтæлтæ дыууæ къæдзимæ сисы къулмæ арæзт. Астæуккаг аххæрæг æмбисастæуæй æнцайы цыппæрдигъон ставд цæджындзыл быны дуримæ, Гæвди фыццаг хатт нæ уыдта сыджытсæр, зæхбын ирон царæны арæзт, фæлæ Хасанæн цымыдисаг уыди уыйбæрц агъуындæн æрмæгимæ. Диссаджи фидæрттæй тыннывæзтау кæрæдзийы ахсынц куыдбынмæ бæрæг ставдæрæй, æмæ сын сæ нæмттæ дæр нæ зоны. Цары диссагты фæстæ хæдзары дзаумæттыл йæ цæст ахаста. Пецмæ хæстæгдæр къулыл ауыгъдæй лæууынц сасир, арынг æмæ æртыкъахыг тымбыл фынг. Уыдоны сæрмæ — дыууæ къусчы тарбын æмбæрзæнтимæ...

Æнæ уæлдай ныхасæй кæсынтыл куы фæци Хасан фысымты царæнуатмæ, уæд æм Гæвди дзуры:

— Фыдæлты цардыуагæй цæстуынгæ æрмæг, нæ?..

— Ёрмæгимæ — сæ конд, се ‘вæрд, — йæ сæр батылдта Хасан уыцы райгондæй, йæхæдæг хатдзæгтæ кæныныл фæци: — Фыдæлты цардыуагæй чингуыты цыдæртæ бакастæн, стæй хъæубæсты хистæртæм байхъуыстон, æндæр цæстуынгæ æрмæгæй быдырты ницыуал и, æмæ дæс хатты фехъусынай иу хатт фенын ахъазæгдæр у цард базонынæн.

— Гъемæ, дæ зæрдæ цы æрмæгмæ æхсайы, уый дæу у æмæ æркæс бæстон, ныффыс цæвиттонтæ. Цы не ‘мбарай, уымæй афæрс. Хæхбæсты царджытæ фыдæлты царды мидис нæма фæрох кодтой...

Уæдмæ Бадзи хъæбысыдзаг саст сугтæ æрбахаста, æрæвæрдта сæ бæстон пецы раз. Йæ хæдфæстæ æрбахызт хæдзары æфсин æхсыры къæртаимæ. Дуаргæрон къуымы къæрта æрæвæрдта, куатæйы кæронæй къухтæ асæрфта æмæ уазджыты раз балæууыд æгъдауыл, райста сын сæ къухтæ, стæй Гæвдимæ дзуры:

— Нæ цардхæрæфырт, ды нæ зоныс æмæ хъаст нæ ахæсдына, фæлæ де ‘мбал зæгъдзæни, адон цавæр хæдзар сты, куына сæм изæры æрtdзых и, куына изæры рухс.

— Амбал дәр дәрдаг нәу, Госә. Йә фыдәлты бәстыхәйттән дәлә дзуары раз сә агъуындән әрмәг куынама бамбыд.

— Гьемаә, фыдәлты мысгайә бирә фәцәрут, уә нывонд фәуон! Әмә кәй ләппу дә дзуарысыхы?

— Бындзы, — зәгъгә, фестад дыккаг хатт йә бынатәй Хасан.

— Уәдә бынаттонай хәстәг куы дә, хәстәг. Нә мадәлтә хәрз әмхәрәфыртә уыдысты Бындзима. Гьемаә, дә фыдән цәрынәй цы нә бантысти, уый дәуән амондджынай бантысәд! Әрбадут әмә уал истытә дзурут, науәд әгуыдзәг фысымтән уазәг зын хыщәән вәййи әдзәттәйә, — фәзылд зәронд ус йә куыстәгтәм.

— Уәлдай тыхсынай хуыздәр нә фәуыдзыстәм, не ‘фсин, фәлә арт әмә рухс — мә быгъдуан, уазджыты иннә әгъдау та — дә бар, әмә нәм хуыцауәхсәв дзәбәх цәстәй ракас, кәддәра ма фысымәй, уазәгәй цардәй хәстаг уаиккам, — хвәзәнәмхасәнтәй фәиу кодта хуыддәгтә Бадзи...

Әфсин уайтагъд арынг әрфәлдәхта, хәдзәры хицау фәтәгәны цырагъ ыссыгъта астәуцәджындзыл, стәй хус бәрз сугтәй арт акодта, әмә арты хьармәй зәрдәты хьарм фәфылдәр. Тәнәгцъар дзаджджын уәливыхты адджын хусысмагимә баиу бәрз сугты арты тәф, әмә сәгдзыд фыдәл-тыккон бәстыхай йә хуыз скалдта. Әфсин әхсәвәрыл куыд архайы, афтә хәдзәрыхицау искуыдәй-искуыдмә пецы әндзәрәнтә бавары, афтәмәй ныхәстыл фәвәййи:

— Къухы цы и, уымәй фәрәвдз уыдыстәм, цы нәй, уымәй та хәстаг не стәм. Дыууә зәрондәй ма ам цәрынгайттәй цы хвәзәм, әндәр цот чызгай, ләппуйә — быдыры. Уәлмәрд бәрәггәнәгау ма нәм сәрды дыууә боны цы әрбауайынц, әндәр әнә кәстәрәггәгәй фәстаджы бонтә әрвитәм.

— Быдыры цәрынәй дәу дәр бар ис, фәлә дзы нә ләу-уыс, әмә цот дәр цас азымджын сты? Кәм хох әмә кәм быдыр, кәм сын әнцондәр у, уым цәрынц, — йә ныхас әм бап-пәрста әфсин, әмә Бадзи әнәразыйә йә сәр банкъуыста:

— Нә, Бабайы чызг, нә! Быдыры цәрынәй мән бар уыди, фәлә мә хәхбәсты разәй нә хәуы. Нәдәр мын йә уәлдәф бәззы, нәдәр йә хьәрмуст змәст дон. Уәдә мын йә хәринаг дәр нә тайы. Цыфәнды әхсызгон куысты дзы куы баләууон, уәддәр мә зәхх йәхима әлвасы уыцы уәззауәй. Ам та мә уәнәгтә вәййынц мәхи бар. Дә цотыл кьәм абадын кәй нә уадзыс, уымәй та рәдийис. Хәссинаг, даринаг куы уыдысты хәдзәрыдзәг быллыгътәй, уәд махән әнцон уыди әхсәвәй-

бонай уыдонмæ кæсын? Мæ къахыл фадхосджын фæлыстæй уалдай сæракай конд хъæбæр дзабыртæ куы нукуы уыди, уыдоны хъуæгтæ æмпъузгайæ, уæд уыцы æрхъуыды ныр цотмæ цамааннæ и? Сывæллон куыд ваййы фæкасианат, зæронд дæр — афтæ.

— Уыдон дæр нæм кæсынц, цы сæ къухы ис, уымæй. Куы нын ссад æрбаласынц, куы — цы...

— Ардыгæй та æппындæр ницы аласынц, мæгуыртæ! Нæдæр — цыхт, нæдæр — царв, нæдæр — фыдызгъæл. Лæппутæ хъуыдæгтæ куы кодтой, уæд сын фондз равзаргæ галы арвыстон, иннæ хæрдзыл нал дзурын, æмæ ам фос хæссынæн сæрд хос куына ныккæрдай, уæд зымæджы фондз, æхсæз мæйы æнæ холлагæй нæ цæрынц.

— Хос кæрдынмæ дæр æрбауайынц.

— Ныхстуатæй дыууæ, æртæ боны, æмæ æнæбары уыгæрдæнтæ æрдæг цæвагдзæфтæй ныууадзынц, ссивинагтæ — æрдæгæмбырдтæй. Гъемæ, æнæ ‘фсонай малæт нæй. Нал дарын кæстæрты азымы. Сæ рæстæг цахæм у, уыцы зарджытæ кæнынц. Рæстæг у аразæг, æмæ фыдзамантæ скодта ныры адæмыл цалдæр фæлтæрæн. Иу уыди, æмæ паддзахи йæ бынатæй расхуыстой хуыздæрæнхъæлæй, æмæ фæдфæдыл æртæ æххормаг заманы скодта. Иннæ уыди, æмæ æххормаг азты фæстæ адæмæн бар радтой куыд амалджындæрæй мулк, фос ыскæнынæн НЭПы замаң, æмæ куыдбонджындæрæй къæппæджы смидæг сты. Байстой сын сæ мулк, сæ фос, сæхæдæг адæмы знæгты, бонджынты номæй Сыбыры амæддаг фесты. Иннæ уыди, æмæ адæмы тыхæй иумæйаг цардмæ фæтардтой, æмæ ис фæллæйттæй мæгуыры хъуын-хъис хæрынмæ æрцыдысты... Хæсты размæ иумæйаг царды уагыл куы фæцахуыр сты кусæг адæм, уæд цард фæхуыздæр, фæлæ хæхбæсты хъæутæм фаг хъусдард нал цыди быдырма ахъав-ахъавæй. Иу хаттæн нæ Астыммæ лидзын кодтой нæ бынæттон хицауад, иннæ хаттæн — Цæлыччы сыгъд, æнæдон быдырма. Хæдзæрттæ дæр ма дзы фæцарæзтам самандуртæй, æмæ — дзæгъæлы. Райдыдта уæдмæ Джерманы хæст, æмæ куыдлæгдыхæй адæм æрдæг куы фесты, уæд Хъулгъайы тугæйдзаг бæстæм тыхтард фæкодтой бынæттон хицауад хæхбæсты царджыты, тæккæ уалдзæджы... Талфтулфæй лидзгайæ хæдзары дзаумайæ æнæбары цыдæртæ цы ахастой семæ адæм, æндæр фыдæлты бæстæтæ баззадысты кæмтты æнæхицауæй æмæ фесæфтысты. Нал бæх æмæ гал,

фылдәр фистагәй цыдыстәм, нә бызгъуыртә ақкойә хәсгәйә, искай хәдзәрттәм. Ныууагътам нә фыдәлты әнусты фәлләйттә раууатәй хәхты, кәйдәр әрра фыййауы дзабыртау хурәргомай, нәхәдәг куырмай амидаг стәм әцәгәлон бәсты.

Ма ныцәуән бонай фәстәмә мын уәлмәрдай әнаддәр фестад кәйдәр тәригъәддаг бәстә. Май әмә дзы әрдәг фәдән әмә нәдәр йә кәрдын адджынан бахордтон, нәдәр йә дон әхсызгонән банызтон.. Гъемә, ма хуртә, бынтон афтидәй фәстәмә ам әрбаләууыдтән фәскуадзәны әмә уәд әрцыдтән ме ‘муд фыдыуәзәгыл, цыма раст мәрдыбәстәй арыздәхтән, афтә... Бауырнәд уә, ма цәстысыг нә уәрдтон фырцинәй цалдәр бонмә, стәй әрсабыр дән әмә бавнәлдтон уалдзәджы куыстәгтәм. Куы лыгъдыстәм ардыгәй, уәд иу ссады мәрт әрхаджы бын къәртайы хуылфы ныккодтон әмә йә мәсыджы бамбәхстон, уәрмы та әртә чыргъәды картофтә ныууагътон. Картофты мын бынәттон бынхортәй чидәр ссардта, фәлә ссады къәрта әнәвнәлдәй ләууыд, әмә уый ныфсәй фәздәг кәлын райдыдта фыдәлты уәзәгәй. Хъулгъайы зәххыл хорарәхәй куырой — стәм, әмә фылдәр архайдтам әрмгуырайттәй, фыхтам цәкуытә. Ам та не ‘мбисонды къада куырайттә дзәгъәләй ныууагътам, әмә сә дыууә, әртә азмә фыййәуттә ныррауат кодтой бәстыхәйтты хәәдәрмәгимә, куыд әвзаргәйә сә быдыртәм фәластой. Ахәм хабәрттә, гьә!.. Фырзондджынәй Ирыстоны хицауад әнәсәрфат митә кәд нә кодтой?! Бавдәлдысты әмә комбәсты зәххытә быдыры хәәутыл байуәрстой сәрдыгон сәрвәттән хуымай, уыгәрдәнәй, әмә бынәттон иугай цәрджытә сә фыдәлты зәххыл бәрнагты бынаты абадтысты: нәдәр сын хуымы, уыгәрдәны хай уагътой әнәвнәлдәй, әнәхәрдай, нәдәр — сәрвәт. Уыдон, дам, сты колхозты зәххытә әмә сәм сымах хицән цәрджыты номәй ницыуал бар дарут. Әртә стуры әмә дәс фысән хос кәм ныккарстаин, уый фыййәуттә әнәхәрдай нәл ныууагътой хәстәджыты. Фосы дарәнтә систы хәәуты кәрәттә, уәлмәрдтә, әмә бондәргы уыйбәрц дзугтә ләтәргәнәнтәй ссәндың кәрдәг. Әнәраны әрнәджыты ма гәбазгай цыдәртә фәкарстон әмә ақкойә хәссинаг фесты сә фылдәр.

— Никәй аххос дын уыди, — йә ныхас та йәм баппәрста әфсин уәларынгәй. — Быдырәй де сәфт уыныс, әнә хох нә ләууыс.

— Быдыр, әмә кәй быдыр? Кәйдәр тәригъәддаг быдыр,

әмә уым фидәны цы хъуыдымә әрәудзысты хәхбәстәй ныллідзәг адәм, уымән бәрәг нәй. Иу хицауад иннәйы куыд ивта цәрғәцәрәнбонты, афтә зәххытән дәр ивтой сә хицаутты. Уәс-Бәғъатырты заманты Ирыстоны зәхх Арвыкомыл хәццә кодта суанг Гурмә, Уәлладжыры комыл та Кутаисмә, әмә уыцы зәххытә, әхсәны галдзармау, куыд бампылдысты фыдгәнәг паддзәхты архайдәй, уый уынәм. Хъулғайы зәххәй ирон адәм хауәггаг куы фәуой, уымәй дәр тас у. Әмә әз ме ‘дылы зондәй фыдәлты уәзәгәй сызгъәрин быдырмә дәр нал фәлиддзынән. Куы амәлон, уәд мыггадгы кәстәртән, хәстәджытән уәлдай фыдәбон нал скәндзынән. Дәлә уәлмәрды нә фыдәлты зәппадз әнәхъән у, әмә-иу мә уым бавәрәнт фәрсыләй, әнә уәлдай хъиамәтәй.

— Мах нә уазәджы хаимә — Хуыцауы фәдзәхст! — йәхиуыд дзуәрттә бафтыдта хәдзары әфсин. Чи нә кәд әмә кәм раздәр амәлдзән, уый нә зонәм, әмә уал мәнә әртә кәрдынәй Хуыцауыгас зәгъут, — тымбыл фынг ләгтырдыгәй фарс авәрдта цәттәйә: цәрвджын уәливыхтә хъәдын тәбәгъы, гыццыл гоцьобийы нозт, әртә гыццыд агуывзәйы, фәлахс фистонджын кард, доны къус әмә цәхх, — йәхәдәг сәм дзуры: — Фынгмә хәстәгдәр әрбабадут әмә хъармәй — әхсәвәр...

Әртә ләджы әгъдауыл сә къухтә ахсадтой әмә фынджы алыварс нылләг фәхсбәндәттыл әрбадтысты. Бадзийән йе ‘ргом — скәсәнырдәм, йә рахизфарс — Гәвди, галиуфарсәй — Хасан.

Гыццыл фынгәвәрдән дәр стыр әгъдау хъәуы, әмә Хасан дзагдары хәс йәхимә райста. Әркодта агуывзәеты нозт әмә дзы иу Бадзимә авәрдта. Уый хәрз цыбырәй акуывта. Ссардта Хуыцау әмә зәдты нәмттә, уыдоныл бафәдзәхста хәдзары бинонты уазджытимә, стәй кувәггаг авәрдта Хасанмә. Уый фестад йә бынатәй, «оммен» загъта хистәры куывдтән әмә, кувәггагәй куыд ацахуыста, афтә йәм Бадзи хатыр курағау бадзырдта:

— Уый дын нуазгә у, стәй дә бар — дәхи.

Хасаны әгъдау әрәййәфта әмә әнә уәлдай митәй анызта кувәггаг, стәй әртә нуазәны дәр сә бынәтты дзагәй әрәвәрдта. Бадзи та цыбырәй хуыцауарфә загъта әмә фәсидти фыццаг рахизырдәм, стәй — галиуырәм, йәхәдәг ма бафиппайдта:

— Әртәкъахыг ирон тымбыл фынджы уәлхъус бадәм, әртә кәрдынәй Хуыцау әмә йе скәнд зәдты нәмттә ссардтам,

әмә бәрцәй, нымадәй әртыгай хорзәхтән әвдисән фауәм, баназәм ацы гыцдыл нуазәнтәй фәйнә әртәйы...

Цы ма сә бон уыди зәгъын Гәвди әмә Хасанәң? Банызтой сә рәгъ, стәй Хасан кәстәры уагыл кардәй уәливыхтә бәстон алыгтә кодта ләугәйә әмә әрбадти.

— Гъеныр, уә рынтә бахәрон, әнә уәлдай әфсәрмытәй әрәвналәм нә хъарм әхсәвәрмә, — систа уәливыхы кәрдих дыууә къухәй, әмбисыл әй фәдих кодта уыцы арәхстджынай. Галиуфарсы хай йәхи раз фынджы кәрон әрәвәрдта, рахизфарсы хайә адджынаән хәры...

Гәвди фыццаг хатт нә уыдта йә комбәсты фынгәвәрды әгъдау әмә хистәры фәзмәгау әвналы, хәры. Хасан сәм аивәй кәсы әмә цыдәртә не ‘мбары... Куы галиу къухәй сисы хай, куы рахизәй...

Фәйнә кәрдихы куы бахордтой, уәд нуазәнтә ногәй байдзаг кодта, фәлә дыккаг кәрдихтәм цалынмә бавнәлдтой, уәдмә Бадзи сидты кой нәма кәны, стәй аудәнәй загъта:

— Карз нозт дзурын куыд домы, хәрын дәр афтә домы, әмә фынгмә әхсызгондәрәй әвналут, хатын уәм ма хъәуәд, әцәгәлон хәдзәры не стут. Сә дзурагтәй нә дән, фәлә ам мәйгәйттә ләг кәимә аныхас кәна зәрдиагәй, уый нал вәййы, әмә уәд кәйдәр гоби фыййауау махимидәг гуым-гуымәй зарын байдайын. Әвзәр йәхицәй әмбисәндтә фәхәссы. Әнә дзурагәмбаләй куы атыхсын, уәд уәлмәрдыл дәр әрзиын, майды-ма, уәд та мәрдты хәләсмә байхъусон иугъәдоны аудәнәй. Рәстаг фыдәлтә мәрдтәй дәр хәрзаудән кәнынц сә рәстаг байзәддагыл, әмә уый хъуыдыйаг у. Хъыг уәм ма фәкәсәд мә ныхас, сымахәй хәстаджы фәдыл әй нә зәгъын. Сымах хуызән әгъдауылхәст куы уаиккой иууылдәр! Фәлә ныры дуджы әнәмәт адәм азәй-азмә фылдәр цыма кәнынц, афтә мәм кәсы, әмә уыцы иумәйаг уавәр дзылләты фәстагмәйы әнтыстытәм не ‘ркәндзәни. Әнәуаг әмә әнәмәт удыгәстәй мәрдтыбәсты рәстаг фыдәлтәй мән фылдәр ныфс вәййы цыфәнды уавәры дәр, уымаән әмә фыдәлты фәзминаг әгъдәуттә, ирон хәсау, ләджы цух нә уадзынц, сурынц әй фәсте...

Дыккаг сидт фәкодта Бадзи ләугәйә. Бакодта хәдзәры бинонты сә уазәджы хаимә Уастырджийы уазәг бынатай фәндагмә әмә йә банызта ләугәйә.

Әртыккаг сидтән уазджыты ном ссардта әмә сын рәгыи размә авәрдта уазәггәгтә:

— Амондджын кѳах аѳбаѳрут уѳ фыѳалты комбѳестѳм! Ахуыры фѳндагыл лѳуд стут, ѳмѳ уѳ фѳндтѳ уарзонѳй — рѳстаг адѳмы фѳндиаг. Стыр ахуыргѳндтѳ уѳ куы рауайа, уѳддѳр уѳ ‘нахуыргѳнд фыѳалты уѳзѳг ѳмѳ райгуыран кѳона ма суѳлдай кѳенул!..

Ѳгѳдау лѳджы хѳѳдѳргѳѳѳѳѳны куы ѳѳрийѳѳа, уѳддѳр раст уагыл кѳенинаг у. Цыбыр бадты цалдѳр ѳгѳдауы дѳр баиу ѳѳйѳынц, ѳмѳ ѳппѳт рѳгѳытѳ кѳронмѳ кѳенинаг не сты. Нузѳнты фѳстѳ фысым уазджытѳм дзуры:

— Ныр фынмѳ дѳр ѳрѳвналут, науѳд нозт ѳфтиѳѳй ѳѳ кѳнѳгѳн дѳр нѳ бары.

Фѳйна кѳрдихы та бахордтой ныхѳстѳ кѳнгѳйѳ, стѳй фысым уазджыты цѳрѳнбонѳй кѳстѳрты ном дѳр ссардта ѳмѳ банызта ѳѳ рѳгѳ. Ныр кѳстѳртѳ куыд сарѳхсой сѳхи цѳрѳнбонты рѳгѳыл, уымѳй ѳѳ хуыз равдисдзѳни фѳлтѳрты бастдзинады сѳйрагдѳр ѳгѳдау, ѳмѳ Гѳвди аивѳй бакасти Хасанмѳ, фестѳм дѳууѳйѳ дѳр, зѳгѳгѳ. Хасан уавѳр бамбѳрста ѳмѳ фестѳди. Кѳрѳдзийы фѳдыл хистѳры куывдтыл разыйѳ «омен» загѳтой, стѳй ѳын кѳстѳрты нузѳн авѳрдтой цыбыр арфѳимѳ. Уый фестѳгау кодта, стѳй райгондѳй дзуры:

— Ѳрхѳуыдыый фыѳѳй уѳ ѳгѳдау нѳ ферох уыздзѳни, уый бѳрѳг у, ѳмѳ ѳхсызгон хѳртѳ фѳнут, мѳ хуртѳ! Стыр Хуыцау уын бирѳ цардамѳндтѳ балѳвар кѳнѳд! Мѳнѳн куыд ѳхсызгон у уѳ арѳхст, уыйбѳрц адджынаѳ фѳцѳрут адѳмы астау! Бауырнѳд уѳ, ѳз кѳстѳрты нузѳн рагѳй нал райстон, уымѳн ѳмѳ нѳ кѳстѳртѳ сѳ кѳстѳрѳггѳг байрох кѳнынц...

Уазджытѳ кѳстѳрты рѳгѳ куы банызтой, уѳд хѳдзѳры ѳфсинѳн кѳуымы гуымбыл ахсѳйѳ ѳѳ аудѳны ныхас хѳуысы:

— Уазджытѳ ѳгѳдауѳн ѳфсѳрмѳй нымд кѳнынц, ѳмѳ сын нозтѳй ма бѳтых кѳн, зѳронд!

— Уанцон нозтѳй тыхми нѳу, исты Рагѳызѳуары куывды бадѳм Фѳлѳѳарѳйы бон! Уазджытѳн ѳфсины нузѳн дѳр ѳмбѳлы, ѳмѳ уый дѳр иннѳ фѳмбѳлдмѳ авѳрд фѳуѳд. Ныр та бѳркад зѳгѳѳм, уѳдѳ куыд?! — хѳзѳнѳмхѳсѳнтѳй балхынцѳ кодта фѳрнджын хистѳр ѳѳ бѳллицѳаджы хѳуыдытѳ, ѳмѳ дзы уазджытѳ цѳрѳнбонты райгондѳй куыннѳ базадаиккой.

Дыккаг бон сихѳртѳм кѳддѳры стыр хѳѳубѳстыл фѳрѳзил-бѳзил кодтой дѳууѳ бѳлцѳоны сѳ фысымимѳ, фѳкастысты бѳстыѳардмѳ. Бадзи сѳ, бѳстон ѳмонгѳйѳ, куы иу сыхы балѳууын кѳны, куы иннѳйы. Амоны мыггѳгты номыл мѳстѳуытѳм, фидѳртѳм, чѳырынтѳм. Алѳууыдысты хѳлддзѳг аргѳуан ѳмѳ

скьолайы раз. Сә цәст ахастой уәлмәрдыл. Раздоны сәрты хъадын хидыл фаллагфарсмә куы бахызтысты, уәд Бадзи йә худ систа әмә уәрәх систы хәлдтытәм амоны Хасанәи:

— Адон та — дә фыдәлты цәрәнүәттә... Уәлә ма уә цәрәнхәдзары агъуындән хъадәрмәгәй цыдәртә аздад әркәлынаввонгәй, әндәр дзы әхсуалы дәр нал ныууагътой фыййәуттә, басыгътой сә артагән. Варта нә кәсут, фәрсаг доны был сә дарәнтәм. Уыцы тьәпәнтә нә фыдәлтән хъугомы равзаргә хуымтә уыдысты, быдыры хъәуты фыййәуттән та фосы дарәнтә әмә ләгъзәртә систы. Ацафонмә, — скасти къухау-уонай фәсаходәны хурмә, — фосы дзугтә хъуамә райсомы әртәхыл, уымәлыл фаг фәхызтаиккой, уыдонән та нырмә цъыф уәтары хъәдгәвдәсәй ләууынц, әмә әххормагәй сә уәнг амард.

— Әмә фосы ацафонмә цы ‘фсонай дарынц цъыф уәтәры? — фәрсы йә Хасан уыцы цымыдисәй.

— Фаднизәй сын тәрсынц райсомы уымәләй, әртәхәй. Афтамәй ирон адәм алы кәмтты цәргәйә фосы фадниз дзәбәх кодтой райсомы әртәхәй. Әмбисбәттәм-иу сә фос фәхызтой цәгаты аууәтты, стәй сә ривәд кәнынмә здәхтой донбылы хуыртәм, уыртәм сурдәрән, әмә уым сынәр цагътой әфсәст фос фәссихоры онг, стәй стадысты әмә изәры скъәрын афонмә хызтысты хуссары аууәтты. Фосдарыны уыцы фәлтәррдзинадыл ныры фыййәуттә нал әрвәссынц, әрхъуыды кодтой дохтырты амындай әнахуыры ног диссәгтә, әмә фос удхарәй мәлынц, Афоныл нә хизынц, афоныл нә ривәд кәнынц, афоныл сынәр нә цәгъдынц, әмә налдәр әхсыр, кәй загъди, налдәр цыхт әмә фыдызгъәл.

— Уәдә цәмәй ахсынц цыхт?

Хъуццыты әхсырәй.

— Әмә сә кәцы хуыздәр у?

— Фысфосы урсагән әмбал нәй. Хъуццыты әхсырәй ахст цыхтытәй — дыууә, фысфосы әхсырәй ахст цыхтытәй — иу, уәддәр фылдәр ахады, стәй буарән әвдәдзы хос у. Сымах уый зонут, әмә ацы коммә быдырәй сәрды тәвды ластой риуәй, рауджытәй рынчынты әмә сә дзәбәх кодтой фысты ногдыгъд хъарм әхсырәй цъитийы къәрттимә. Цъитийы къәртт уыцы әну-сон ихәй цалымә фысты хъарм әхсыры тади, уәдмә фыцагау кодтой, стәй йә рынчынтән ләвәрдтой хъадын къусты. Авд боны бафәрәзта цыфәнды уәззау риугъәнджын рынчын дәр уыцы хосәй, райсом-изәр афоныл нуазгәйә, уәд фәрвәзти.

— Бынәттон цәрджытә дәр нал дуцынц фысфосы?

— Дуцынц, куынна... Махма ма нымадаёй цыппар фысы ама иунаг сагъ ис дуцгәтә, ама хуыздар хъуццыгай иуы бәрц ваййы сә изары догъ. Фысты ахсыр сойджынаёй бәзджындәр у, сагъты ахсыр та — тәнагдәрәй тайәндәр. Уыцы уагыл лавардтой дзидзидай сывалләттән дәр сагъы ахсыр бахъуыды заман, ама сын тади мады ахсырау, сывәдагәй дәйгәйә, — бәстон бамбарын кодта Бадзи йә буц уазджытән комбәсты адәмы әнусты фәлтәрддзинад, ама дзы разыйә куынна базадаиккой дыууә бәлццоны.

Сихор куы бахордтой, уәд Бадзи йәхи аивәзтытә кодта ама афтә зәгъы:

— Уызыны аргъауа, куыдфәндыйә дәр хәдзар адджын у, халагъуды ном куы хәсса, уәддәр. Гәвди йә афәдз балцай ахсавыгон дәр нә бафәстиат уыдаид хъәубәстәм тагъддәр ныккасыны цинаёй. Фәлә йә дыууәрдыгайы әгъдау әрцахста йә уазәг әмбалима, ама мах дәр дыууә зәрондәй әрцардыстәм әзнон-абон. Гъема уә нал уромын. Әфцәджи бардуаг — уе ‘мбал! Бафәрсут нын гас хъәубәсты дәр. Мәнә та Атынәджы разма хуыцаубоны армуқмаә цауинаг стәм цалдәр ләгай ама Нәзыджыны сыхбәстима кәд кәрәдзийы фениккам...

Дыууә әмбалы фысымтән стыр бузныгадай хәрзбон загътой ама хәстәгдәр къахвәндәгтыл, алырдәм фәлгәсгәйә, сфардәг сты әфцәгма. Куыд уәләмаә цауынц, афтә бынаёй бәстывард комгай уәрәхдәрәй йә хуыз равдыста, ама Хасан куы цәмаёй афәрсы, куы цәмаёй. Гәвди цас зоны, уымаёй бәстон дзуры, бәрәг бынәттәм амонгайә. Нәмттә та дзәвгар: дәттән, суәрттән, уырдгуйтә ама хәрдтән, зиләнтә ама къуыбыртән. Суәртгәй чи — Бурсуар, чи — Къартайы суар, суадәттәй иу — Хуыссагон, инна — Мәлычы дон, тигътай иу — Фырныхау, инна — Ехрейы уәлвәз. Уыдонима — әндәр нәмттә фәндәгты фәзиләнтән, гакъәттән, уыгәрдәнтән, сәрвәттән, әнцайәнтән. Куыд уәләмаә цауынц, афтә кәрдәг ногзыддәрәй нылләгдәр, ама дзы Гәвди куы цы ратоны харынаввонгай, куы — цы. Хасан әм кәсынтыл, хъусынтыл фәвәййы. Фыццаг хатт хизы әфцәгма нымәтын аргъауы асинтыл хизәгау, ама йә цымыдисән кәрон нал ваййы.

Хур ма бәндәнбәрцәй хохи сәрмаә цәхәртә калдта, афтә әфцәджи гәзәмаә чысбын, нәухәст саргъауыл алаууыдысты. Райгондәй сә худтә фелвәстой ама әфцәджи бардуагыл сәхи бафәдзәхстой, стәй уәлвәндаджды нәудзарыл әрбадтысты

фәрсай-фәрстәм әмә дзәвгар факастысты фәсафцәджы хуссарварсы арф кәмттәм. Гәвди сә фыццаг хатт нә уыдта, фәлә Хасан әнәзонгә комбәсты уындәй хъуыдыты аныгъуылд, Куыд бынмә кәмттә суанг бәрзонд рагътәм — сау хъәдәй әмбәрзт. Әфцәграбынты, цъититәм хәстәг сәрватты хизыңц фосы дзугтә цалдәр раны. Уыдонән сә дарәнтә доны былаты зыныңц найгәнән мустау бәрәг тардәрәй...

— Кәй фос сты уыдон? — фәрсы Гәвдийы, къухәй бынмә амонгәйә.

— Уыдон сты Дыгуры колхозты фос. Фыдәй-фыртмә Нәзыжыны зәххыл хизыңц сә дзугтә сәрды әртә мәйы.

— Әмә дыгурәттән сәхи кәмтты хизәнтә нәй?

— Куыннә и, фәлә сәм амы хизәнтә хуыздәр кәсыңц, әндәр кәцәй кәдәм фескъярынц фос әфцгуыты сәрты.

— Әмә сәм амы хизәнтә цы уәлдай хуыздәр кәсыңц? — цымыдисәй фәрсы Хасан.

— Сәхәдәг куыд дзурынц, афтәмәй амы хизәнтә сты бәрәг кәрдәгджындәрәй әнцондәр фадат. Суадәттә — арәх, дарәнтә — хизәнтәм хәстәг, сугән хъәд — әввахс. Фосыл дзы фыд тынгдәр хәцы, стәй уәлдай әхсырджынай сә къуымбил вәййы фәлмәндәр әмә бәрәг даргъдәр. Быдырәй сын цы әрбаласыңц, уый паддзахвәндагәй уәтәртәм дард хәссын нә хъәуы. Уымәй уәлдай ацы комбәсты дымгәгәнаг нәу, тәрккхәвдатә дзы вәййы стәм хатт, әмә фәлмән хъарм боныгъәдимә фос сты әнцондәр хизәң, хъагәнән. Фосән дзы цәхх дәр къаддәр дәттын хъәуы, ис дзы сдәрәнтә цынабынты, стәй суәрттә, — ранымадта Гәвди йә комбәсты хицәндзинәдтә.

Әфцәджы рабынмә куы архызтысты, уәд уәтәрмә әввахс цыд фесты бәзджын дзәлмгәрдәджы фәзуатыл, әмә әртә арсы хуызән стыр куыдзы сонт рәйдәй сә разы уырыл алауыдысты тохмондагау, әмә Хасан дзуры:

— Ныр әнә цәвәнгәрзәй раны стәм.

— Цәвәнгәрзы сәр нә хъуамә ма бахъәуа, фыййауы куыйтә әмбаргә сты, әмә дзуццәджы әрбад мә фарсмә, — дзургәдзурын йәхи нылләг әруагъта хъәдабә дзәлмгәрдәгыл. Хасан дәр йә фарсмә әрбадти, әмә куыйтә хъыпп-сыпп нал сфәрәзтой, ләугәйә базадысты, бәлццәттәм комкоммә кәсгәйә. Уәдмә хәстәгдәр дарәнәй әртә хаттән цыбыр әхситгытә фәцыди, әмә әртә куыдзы әнә уәлдай сыбырттәй фәзылдысты фәстәмә дарәнмә.

— Уый дәр дын ног диссаг! — бахудти Хасан.

— Уый ныры диссаг нәу, рагон диссаг у. Фыййауы куыдз йә хицаумә хъусын әмә кәсын зоны, кәрәдзийы хорз әмбарынц, әндәр мәстджынай, баруагъдәй бәхджын ләджды әрфистәг кәндзысты. Ацы әртә куыдзән ныхай-ныхмә арс дәр ницы кәндзәни, афтә ныфсхастәй архайынц. Фыййаулағ мыггаджын куыдзы хъәвдынан равзаргә дыууә фысы дәр ратдзәни.

— Уагәры стыр куыдз цәй аргъ у?

— Стыр куыдзы дын фыййау нә рауәй кәндзәни, стәй йә әлхәнгә дәр чи кәны. Хицауыл ахуырай цыфәнды хорз куыдз дәр әнәзонгә ран йәхимә хъусыныл фәвәййы, әмә цы пайда у. Йә ныфсимә йә къәрцхъусдзинад фесәфы...

Нәуухәст къахвәндәгтыл уырдыгмә фәрогдәр кодтой сә цыд әмә изәры хурныгуылды, сәрвәтәй фос хъәумә скъарын афон, Нәзыджыны хъәуы баләууыдысты. Астәуныхасы хъәубәсты хистәртәй чидәртә бады, әмә әгъдауыл кәрәдзийән арфә ракодтой, къухтә райстой, афарстой хабәрттәй, стәй сә иу Гәвдимә дзуры:

— Сымах уәлдай ләууынән фәллад стут әмә уал бынатыл сәмбәлут, стәй уын хъәубәстәй алчи дәр — хъарм фысым.

Хасан әмбалы хъәубәсты уагмә ләмбынәг әркасти... Йә иунаг уынг хәрзәфснайдәй зыны, цыма йә ног чындзытә хәрзмарт ныккодтой изәры фосы әрцыдмә. Әфсәст фос ыл хәдзармә куыд тындзынц, афтә сә комытәф изәры зылдыты уынаримә баиу. Дуцгә фосән сә дзаг фәздәттә сагәхты нал цәуынц фырәхсырджынай. Хуыскъаг фос кәрәдзимә хъәлфгәйә әвзидынц. Хъуарийә рагъәмбәрзт уәладзыг хъәдын бәстыхәйттән сә арты фәздәг тохынатәй арвыл әмбалы ирдгәма. Хъәубәстәй нәдәр куыдзы райын райхъуысти, нәдәр сывәлләтты уәлдай хъәр...

Кәройнаг хәдзәры размә куы бахәццә сты, фәрсәй-фәрстәм цәугәйә, уәд Гәвди иуварс баләууыди әмә Хасанмә дзуры:

— Уый дын— нә хәдзар, әмә разәй бахиз...

Уәдмә хәдзәры бинонтә тыргъмә рауадысты кәрәдзийы фәдыл. Хасан сын әгъдауыл изәры арфә ракодта, стәй сын куыд хистәрәй сә къухтә райста, йәхәдәг гәзәмә иуварс баләууыд әмә кәсы фысымты әгъдаумә. Гәвдийы мад әмә хистәр әфсымәр уазәгыл бацин кодтой, әндәр сә афәдзы бәлцоны къух райсәг нә фәци. Әрмәст мад әнә уәлдай митәй нытгыхсти йә ахуырдау фыртыл әмә аивәй йә цәсты-

сыгтә кәлмәрзәны кәронәй асарфта... Уыцы хәдәфсарм змәлды Гәвдийы чындз дыууә сывәллонимә хибарәй азда, стәй йәм хәстәгдәр балаууыдысты, әмә фыццаг ләппуйы фелвәста йә хъәбысмә, уыйфәстә чыздзы, афтәмәй царәнхәдзармә бахызтысты...

Уазәджы цәст уынаг у, әмә бәстон әркасти фысымты агъуыстмә. Әдде йын скәсәнырдыгәй — дывәрсыг әнгом арәзт тыргътә гонварсы сәргәәдтимә. Мидәгәй уәрәх царәнхәдзари алыварс — әртә уаты астәуы нарәг сенәимә. Къултә әнгом уисхуыдәй ләгъзсарст әмә чырайцагъд. Хатәнтыл бынасарды бәзджын ләгъз фәйнәджытә әмә уәласарды нывәфтыд силовкәтә әнә уәлдай ахуырстәй. Рудзгуытә әмә дуәрттә әмхуызон әрвгъуыз ахорәнәй ахуырст. Царәны — дывәрсыг тәрхджытә раст къуымонәй, әмә уыцы къуымы цыппәркәхыг даргъ фынг царәны әмбисмә әххәссы. Уый фарсмә әвәрд у егъау әфсәйнаг пец фәздәгдзоны иунәг къәдзимә. Пецы фәздәгдзон — цармә арәзт.

Хәдзарән — фәтк, хъәуән — әгъдау, зәгъгә, баззад ныхасән, әмә, әвәццәгән, дыууә хуызы бәрәггәнәнәнтә адәмы иумәйаг цардыуагәй иппәрд нә вәййынц, уымән әмә әмткәй сә фәзминаг миниуджытә баст әрцәуынц ирон фарны уидәгтыл бындуронәй...

Уьдзән ма.

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

ХЪАЗЫНҢЫ Мелиттон

ИРОН ХÆЗНА¹

АРФÆТÆ

Æ

Æбарæй дæ Хуыцау бахизæд,
Æбарæй дæ Хуыцау бахизæд, кæфтæй-кæсæгмæ барджынай
цы цæуай, уыцы амонд дæ уæд.
Æбарæй де знаг амæлæд.
Æбарæй де знаг амæлæд, ды дзæбæхæй цæр.
Æбарæй де знаг амæлæд, ды Хуыцауæй арфæгонд у, æмæ бо-
най-бон барджындæр цы кæнай, ахам амонд дæ уæд.
Æбарæй де знаг фæцæрæд, ды Хуыцауæй фæдзæхст фæу.
Æбары бон дыл макуы акæнæд.
Æбары бонæй хызт у.
Æбæрæгсæфт де знаг фæкæнæд.
Æбæрæгсæфт де знаг фæкæнæд, дæу Ныхыдзуар макуы бон-
ты фæтыхсын кæнæд.
Æбæрæгсæфт макуы фæкæн.
Æбæрæгсæфт макуы фæу.
Æбæрæгсæфтæй дæ Хуыцау бахизæд.
Æбæрæгсæфтæй хызт у.
Æбуалгъдзинад макуы фен.
Æбуалгъдзинад дæ цоты цот дæр макуы уал фенæнт.
Æбуалгъдзинадæй дæ Хуыцау хъахъхъæнæд.
Æбуалгъдзинадæй хызт у.
Æбуалгъдзинадæй хызт уæнт, кæмдæриддæр дын чидæриддæр
ис, уыдон се ‘ппæт дæр.
Æбуалгъдзинадæй хызт уæнт, кæм дын чи ис, уыдон.
Æбуалгъдзинадмæ макуы бабæлл.
Æбуалгъдзинадмæ дæ Хуыцау макуы бабæллын кæнæд.

¹ Дарддæр. Райдайæн кæс: «Мах дуджы» 2000 азы №№ 7, 8, 9, 10, 11 — 12; 2001 азы №№ 3, 4, 5.

Æвæгæсæг макуы фæу.
 Æвæгæсæг макуы фæу дæ кæстæртæй.
 Æвæгæсæг макуы фæу дæ хъæбултæй.
 Æвæгæсæг макуы фæу, кæм дын чи ис, уыдонæй.
 Æвæгæсæг де знæгтæ фæуæнт.
 Æвæгæсæг де знæгтæ фæуæнт, ды царды дзæбахæй цæр.
 Æвæгæсæг де знæгтæ фæуæнт, ды ма-иу дæхæдæг кæмæдæрт-
 ты цы фæкæсай, Хуыцау дын ахæм хъару раттæд.
 Æвæгæсæг цы никуы фæуай, ахæм амонд дæ уæд.
 Æвæгæсæг цы никуы фæуай, Дунескæнæг Хуыцауы цæст дын
 ахæм амонд бауарзæд.
 Æвæгæсæгæй макуы амæл.
 Æвæгæсæгæй де знаг амæлæд.
 Æвæгæсæгæй де знаджы уд схауæд.
 Æвæгæсæгæй де знаг адаргъ уæд, ды дæ кæстæрты цинтæ фæуын.
 Æвæгæсæгæй дæ Хуыцау макуы амарæд.
 Æвæгæсæгæй цы никуы фæтыхсай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æвæгæсæгæй цы никуы амæлай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракæнæд.
 Æвæгæсæгæй цынæ баззайай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æвæгæсæгæй цынæ баззайай, мæ уд дын уый фестæд.
 Æвæгæсæджы амондæй хызт у.
 Æвæгæсæджы номæй хызт у.
 Æвæгæсæджы ном дыл макуы сбадæд.
 Æвæгæсæджы ном хæссыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Æвæд ма фæу.
 Æвæд макуы фæу.
 Æвæдæй хызт у.
 Æвæдæй дæ Хуыцау бахизæд.
 Æвæдæй дæ Хуыцау хызт уадзæд.
 Æвæдæй де 'взæрмæбæлджытæ фæцæрæнт, ды дæ кæстæрты
 хорздзинæдтæм фæкæс.
 Æвæдыл катыйы бæсты хорз амонд — дæ хай.
 Æвæлмæцгæ амонд дæ фæуæд.
 Æвæлмæцгæ амонд — дæ хай.
 Æвæлмæцгæ цард дыл ныккæлæд.
 Æвæлмæцгæ цардæй бафсæд.
 Æвæлмæцгæ цард дын мæ зæрдæ зæгъы, æмæ дын æй Хуыцауы
 цæст бауарзæд.
 Æвæлмæцгæ цардмæ макуы бабæлл.
 Æвæлмæцгæ цардмæ дæ Хуыцау макуы бабæллын кæнæд, дæхи
 цæнгты фæллоуæ цы цæрай, ахæм амонд дæ уæд.

Ёвѣлмѣцгѣйѣ цар.
 Ёвѣлмѣцгѣйѣ арвит дѣ царды бонтѣ.
 Ёвѣлмѣцгѣйѣ арвит дѣ царды бонтѣ цѣрынаѣ-хѣрынмѣ.
 Ёвѣлмѣцгѣйѣ батонут уѣ кѣрѣдзи.
 Ёвѣлмон бонтѣ дыл цѣуѣнт.
 Ёвѣлмон бонтѣ фервит.
 Ёвѣлмон бонтѣ фѣтон.
 Ёвѣлмон фос фѣкѣн.
 Ёвѣлмон фос дын Хуыцѣутты Хуыцау раттѣд.
 Ёвѣлмон фос дын Хуыцѣутты Хуыцауы цѣст бауарзѣд, ѣмѣ
 сѣ дѣ кѣстѣрты куывдты ѣмѣ циндзинѣдты хардз кѣн.
 Ёвѣлмон фосыл сѣмбѣл.
 Ёвѣлмон фосыл цыд фѣу.
 Ёвѣлмон фосмѣ дѣ Хуыцау макуы бабѣллын кѣнѣд.
 Ёвѣлмон фосмѣ дѣ Хуыцау макуы бабѣллын кѣнѣд, куы сѣм
 бабѣллаѣ, уѣд та-иу кѣухыѣфтгѣ уѣнт.
 Ёвѣлмон цард батон.
 Ёвѣлмон цард фѣкѣн дѣ зѣры бонты.
 Ёвѣндон ми макуы байѣаф.
 Ёвѣндон ми макуы фен.
 Ёвѣндон мийѣ дѣ Дунескѣнѣг Хуыцау бахизѣд.
 Ёвѣндон митѣй хызт у.
 Ёвѣндон хѣуыддаг дѣ хѣуыдыйы кѣрон дѣр цы никуы фес-
 тѣѣлфа, ахѣм амонд дѣ уѣд.
 Ёвѣндон хѣуыддаг дыл макуы ‘рцѣуѣд.
 Ёвѣндонѣй сызгѣѣрины голлагыл дѣр цы никуы сразы уай,
 уыцы тых дѣм уѣд.
 Ёвѣсмон у.
 Ёвѣсмон цы уай, уыцы амонд дѣ уѣд.
 Ёвѣсмон бонтѣ ѣрвит.
 Ёвѣсмон бонтѣ дыл дѣхи зѣрдѣйы фѣндиаг цѣуѣнт.
 Ёвѣсмон бонтѣ дыл кѣнѣнт.
 Ёвѣсмон дѣ Хуыцау уадзѣд.
 Ёвѣсмон митѣ дыл фѣцѣуѣнт, ѣмѣ сѣ райдаѣнѣй кѣронмѣ
 дѣ зѣрдѣ хурварс бадѣд.
 Ёвѣсмон хѣуыддѣгтѣ араз.
 Ёвѣсмон цард фѣкѣн.
 Ёвѣсмонѣй арвит дѣ зѣры бонтѣ.
 Ёвѣсмонѣй батон дѣ цард.
 Ёвѣсмонѣй дѣ фѣцѣрын кѣнѣд Хуыцау.

Æвасмонæй дæ царын кæнæд Хуыцау, фæлæ-иу искæй цардмæ
дæр макуы бабæлл.
Æвасмонæй фæцæр.
Æвасмонæй цæр адзалы бонмæ.
Æвæстаг дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Æвæстаг дæ знæгтæ фæуæнт, дæуæн дæ зæрдæ дæ кæстæрты
хурæй рухс кæнæд.
Æвæстаг макуы фæу.
Æвæстагæй дæ Дунескæнæг бахизæд.
Æвæстагæй дæ Хуыцау бахизæд.
Æвæстагæй дæ Хуыцаутты Хуыцау бахизæд.
Æвæстагæй дæ знæгтæ амæлæнт, ды дæ хъæбулты хорздзи-
нæдтæм фæкæс.
Æвæстагæй хызт у.
Æвæстаджы амонд дæ макуы баййафæд.
Æвæстаджы амондæй хызт у.
Æвæстаджы амондмæ макуы бабæлл.
Æвæстаджы ном дыл макуы сбадæд.
Æвæстаджы номæй хызт у.
Æвæстаджы номæй хызт у, æмæ дын кæм чи ис, уыдон хорз-
дзинæдтæм дæ Хуыцау бакæсын кæнæд.
Æвгъауаг дын мацы уæд.
Æвгъауæгтæ дæр дæ сæрыл хаст фæуæнт.
Æвгъауæгтæ дæр дæ уды бæсты фæцæуæнт.
Æвгъауæгтæ дæр дæ хъуыры ацæуæнт.
Æвгъауæгты дæр ды фæдар.
Æвгъауæгты дæр ды батон, æмæ сæ дæ къахы алгъæй дæр цы
никуы схъæрзай, уыцы амонд дæ уæд.
Æвдадзы хос дын фæуæд.
Æвдадзы хос дын фестæд.
Æвдадзы хос дын цы басгуыха, мæ уд дын уый фестæд.
Æвдадзы хосы ад дын скæнæд.
Æвдадзы хосы бæсты дын фæцæуæд.
Æвзæр адæймаг дæ тæфтыл дæр макуы ацæуæд.
Æвзæр адæймаг дæ хуыцау макуы скæнæд.
Æвзæр адæймаг макуы су.
Æвзæр адæймагæй дардмæ лидзынхъом у.
Æвзæр адæймагæй дардмæ лидзынхъом су, хæстæг та-иу æм
цæугæ макуы 'ркæн.
Æвзæр адæймагæй дæ Хуыцау бахизæд.

- Æвзæр адаймагай хызт у.
 Æвзæр адаймагай хызт цы уай, ахæм амонд дæ уæд.
 Æвзæр амонд — де знæгты, ды амондджынай цæр.
 Æвзæр амонд макуы фæхæсс.
 Æвзæр амондай дæ Хуыцау бахизæд.
 Æвзæр амондай дæ фæсфæстагæттæ дæр хызт уæнт.
 Æвзæр амондай хызт у.
 Æвзæр — дæ ракурджыты хæдзар, ды дзæбæхæй цæр.
 Æвзæр — дæ ракурджытæ, — æмæ уыдон дæр æвзæр цæмæн
 уой, — ды кадджынай базæронд у.
 Æвзæр рæстæг ма фен.
 Æвзæр рæстæг у, фæлæ дзы сæрæгасæй цы рацæуай, уыцы
 амонд дæ уæд.
 Æвзæр рæстæг у, фæлæ дзы сæрæгасæй цы рацæуай, æмæ дæхи-
 уæтты дæр цы рахæссай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракæнæд.
 Æвзæр рæстæг у, фæлæ нын уый уæддæр цынауал байса Хуы-
 цау нæ къухæй, уыцы амонд нæ уæд.
 Æвзæр рæстæгай дæ Хуыцау бахизæд.
 Æвзæр рæстæгай дæ кæстæртæ цы раирвæзой, уыцы амонд дæ
 уæд.
 Æвзæр рæстæгай хызт у.
 Æвзæр рæстæджы гуыр дæ, фæлæ хорз амонд — дæ хай.
 Æвзæр рæстæджы гуыр дæ, фæлæ амæндты хуыздæрыл дæ
 къах скъуыр.
 Æвзæр рæстæджы дæр дæхи, дæхиуæтты сæрæгасæй рахæс-
 сынæн цы уай, ахæм амонд дæ уæд.
 Æвзæрдæр рæстæджытæ де знæгтыл цæуæнт.
 Æвзæр рæстæджытæ макуы фен.
 Æвзæрдæр рæстæджытæй дæ Хуыцау бахизæд.
 Æвзæрдæр рæстæджытæй хызт у.
 Æвзæр сылгоймаг дæ къæсарæй йæ къах макуы бавæрæд.
 Æвзæр сылгоймаг дæ къæсарæй макуы бакæсæд.
 Æвзæр сылгоймаг дæ къæсары сарты цы никуы бахиза, уыцы
 амонд дæ уæд.
 Æвзæр сылгоймаг дæ базыл йæ сæр макуы ‘рывæрæд.
 Æвзæр сылгоймаг дæ хъæццулы бынай дæр макуы скæсæд.
 Æвзæр сылгоймагæн дæ йæ мидбыл худтæй дæр Хуыцау ба-
 хизæд.
 Æвзæр сылгоймагæн йæ арфæмæ дæр макуы ‘рхау.
 Æвзæр сылгоймагæн йæ цæхджын хойрагай дæр хызт у.

Æвзæр сылгоймаджы ‘взагæй хызт у.
Æвзæр сылгоймаджы ‘лгъыст дыл макуы ‘рцæуæд.
Æвзæр сылгоймаджы ‘лгъыстæй хызт у.
Æвзæр уазæг уæ къæсæрæй макуы ‘рбахизæд.
Æвзæр уазæг уæ тæфтыл макуы ацæуæд.
Æвзæр уазæг уæ тæфтыл цыд дæр макуы фæуæд.
Æвзæр уазæг уæм комæй æввахсдæр йæ къах дæр макуы
‘рбварæд.
Æвзæр уазæг бæркадсаф у, æмæ йæ уæ бæркадæй ацаходыны
бон макуы фæуæд.
Æвзæр уазæгæй уæ Хуыцау бахизæд.
Æвзæр уазæгæй хызт ут.
Æвзæры амонд дæ тæфтыл дæр макуы ацæуæд.
Æвзæры амонд дын Хуыцау макуы раттæд.
Æвзæры амонд уæ фæсфæстагæттæ дæр макуы бавзарæнт.
Æвзæры амондæй дæ Стыр Хуыцау бахизæд.
Æвзæры амондæй хызт у.
Æвзæры амондмæ дæ Хуыцау макуы бабæллын кæнæд.
Æвзæры амондмæ макуы бабæлл.
Æвзæры амондмæ цы нукуы бабæллай, уыцы хорзæх дæ уæд.
Æвзæргæнæг дыл макуы амбæлæд.
Æвзæргæнæг дыл цы нукуы амбæла, уыцы амонд дæ уæд.
Æвзæргæнæгæй дæ кæстæртæ хызт уæнт.
Æвзæргæнæгæй, кæм дын чи ис, уыдон хызт уæнт.
Æвзæргæнæгæй хызт у.
Æвзæрст адæймаг су.
Æвзæрст адæймаг дæ Хуыцау скæнæд.
Æвзæрст адæймаг дæ, æмæ æвзæрст адæймагæй батон дæ цар-
ды бонтæ.
Æвзæрст адæймагæй фæцæр.
Æвзæрст адæм уæ фæцæуæнт.
Æвзæрст кæстæртæ фæхъомыл кæнут.
Æвзæрст кæстæртæ фæхъомыл кæн, æмæ сæ адæм райгонд цы
уой, уыцы амонд сæ уæд.
Æвзæрст кæстæртæ дын фæгуырæнт.
Æвзæрст кæстæртæй дæ мыггаг макуы рафидиуæд.
Æвзæрст кæстæртæй дæ хæдзарвæндаг макуы фæцух уæд.
Æвзæрст фæндæгтыл фæцу.
Æвыд у.
Æвыдæй арвит дæ царды бонтæ.

- Ёвыдаёй ацауэнт да хъуыддагта.
 Ёвыдаёй батон да зары бонга.
 Ёвыдаёй батон да зары бонга, стай дзаг хадзар ама аенениз
 кастарта цы ныуадзай, ахам амонд да уад.
 Ёвыдаёй ссар агас хадзар.
 Ёвыдаёй ссар дзаг хадзар.
 Ёвыдаёй сэмбэл да бинонтыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл да кастартыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл да кастартыл, ама сема царын ама
 харынай бафсад да зардаёйы фандиат.
 Ёвыдаёй сэмбэл да мыггагыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл де ‘мбэлттыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл де ‘мтохганджытыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл де ‘мтохганджытыл, ама та сә рәнхъыты
 ныфсджынай цы сләууай, уыцы амонд да уад.
 Ёвыдаёй сэмбэл да Фыдыбастайыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл да Фыдыбастайыл, ама дзы царынай
 бафсад.
 Ёвыдаёй сэмбэл да мад ама да фыдыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл да ныйарджытыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл да уәзәгыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл да мадызәнәгыл.
 Ёвыдаёй сэмбэл, чи да уарзы ама кәй уарзыс, уыдоныл.
 Ёвыдаёй фәцәр.
 Ёвыдаёй цы арвитай да цард, ахам амонд да уад Иунәг Ду-
 нескәнәг Хуыцауәй.
 Ёгад хъуыддаг саразыны сәр да макуы бахъәуәд.
 Ёгад хъуыддаг да сәрмә макуы схәсс.
 Ёгад хъуыддаг цы нукуы фенай, уыцы амонд да уад.
 Ёгад хъуыддаг да фыдфынты дәр цы нукуы фенай, Хуыца-
 уәй да ахам амонд уад.
 Ёгад хъуыддагаёй хызт у.
 Ёгад хъуыддагаёй да Хуыцау бахизәд.
 Ёгад хъуыддагаёй да дунейы фарн бахизәд.
 Ёгадәй хызт у.
 Ёгадәй макуы амәл.
 Ёгадәй макуы амәләд да сәр.
 Ёгадмә да сәр макуы ‘рхауәд.
 Ёгадмә да сәр макуы ‘руадз, фәлтау кады мәләт равзарын-
 хъом цы суай, уыцы амонд да уад.

- Æгадмæ дæ Хуыцау макуы æрæппарæд.
 Æгадмæ де знæгтæ цауæнт, ды кадджынай цæр.
 Æгадмæ де знæгтæ ‘рхауæнт, дæу, кадджын митæ цы кæнай,
 ахæм амонд уæд.
 Æгады бонтæ æвзарыны сæр дæ ма бахъæуæд.
 Æгады бонтæ ма бавзар.
 Æгады бонтæм дæ Хуыцау ма фæцæрын кæнæд.
 Æгады цард дæ сæрмæ макуы схæсс.
 Æгады цард дæ сæрмæ цы нукуы схæссай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æгады цардæй хызт у.
 Æгады цардмæ макуы ‘ртас.
 Æгады цардæй дæ Хуыцау макуы фæцæрын кæнæд.
 Æгады цардæй кады мæлæт хуыздæрыл нымайынхъом дæ Хуы-
 цау уадзæд.
 Æгады цардæй кады мæлæт хуыздæрыл цы нымайай, уыцы
 амонд дæ уæд.
 Æгаддзинад дæ сæрмæ макуы схæсс.
 Æгаддзинад дæ сæрмæ цы нукуы схæссай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æгаддзинад дын Хуыцау дæ сæрмæ дæр макуы ‘руадзæд.
 Æгаддзинад дын Хуыцау дæ хъуыдыйы кæрон дæр цы нукуы
 фæстæлфын кæна, ахæм хорздзинад дыл æрцауæд.
 Æгаддзинад саразын дæ сæрмæ дæр макуы ‘рцауæд.
 Æгаддзинадæй дæ Хуыцау бахизæд.
 Æгаддзинадæй дæ Хуыцау дардмæ цы кæна, уыцы амонд дæ уæд.
 Æгаддзинадæй хызт у.
 Æгаддзинадмæ макуы ‘ртас.
 Æгаддзинадмæ дæ а бæсты зæдтæ макуы ‘руадзæнт.
 Æгаддзинадмæ дæ дунейы фарн макуы ‘рыппарæд.
 Æгаддзинадмæ цы нукуы ‘ргуыбыр кæнай, ахæм амондæй
 фæцæр.
 Æгас нæм фæцу.
 Æгас хæдзар ссарай.
 Æгас хæдзармæ фæцу.
 Æгас хæдзарыл æмбæлд у.
 Æгас хæдзарыл дæ Хуыцаутты Хуыцау æмбæлын кæнæд
 кæддæриддæр.
 Æгас цу алыхатт дæр.
 Æгасцуай.
 Æгасцуай дын куыд кæной алы ран дæр, уыцы амонд дæ уæд.
 Æгасцуайыл фæсмон кæныны сæр дæ цы нукуы бахъæуа, ахæм
 амонд дæ уæд.

Агасцауайыл фасмон макуы фæкæн.
 Аганон макуы су.
 Аганон митæй хызт у.
 Аганон хъуыддагыл дæ Хуыцау макуы ныххæцын кæнæд.
 Аганонтæй хызт у.
 Аганонты рæнхъыты лæууыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Агæссад дæ уæд .
 Агæссад у.
 Агæссадæй фæцæр.
 Агъдау аразынæн у.
 Агъдау дæ къухæй макуы ахауæд.
 Агъдау дæ къухæй макуы ауадз.
 Агъдау дæ къухæй цы нукуы ауадзай, фæлæ æппынаæдзух демæ
 куыд цауа, уыцы амонд дын Дунескæнæг Хуыцау раттæд.
 Агъдау дæ къухтæй цы нукуы аирвæза, ахæм амонд дын Хуы-
 цаутты Хуыцауы цæст бауарзæд.
 Агъдау дæттынай макуы бафæлмац.
 Агъдау кæнынхъом у.
 Агъдау къæхты бынмæ макуы ‘рæппар.
 Агъдауæй дæ дунескæнæг макуы батыхсын кæнæд.
 Агъдауæй макуы фæцух у.
 Агъдауæй рæди.
 Агъдауæй рæди, æндæр дæ Хуыцау макуы фæрæдийын кæнæд.
 Агъдауæй фæцух дæ, зæгъгæ, дæм зæрдæ макуы фехсайæд.
 Агъдауæн дæ цы агурой, ахæм фарн дæ уæд.
 Агъдауæн лæггад кæнын фæраз.
 Агъдауæн лæггадхъом у.
 Агъдауджын адæймаг рацу.
 Агъдауджын адæймаг цы суай, ахæм амонд дæ уæд.
 Агъдауджын кæстæртæ рацæут.
 Агъдауджын лæппу дæ Хуыцау скæнæд.
 Агъдауджын чызг цы суай, ахæм амонд дæ уæд.
 Агъдауджын хъуыддæгтæ фæкæнут.
 Агъдауджын хъуыддæгтыл æфтыд ут.
 Агъдауджынай-æгъдауджындæр кæнут.
 Агъдауджынай-æгъдауджындæр цы кæнат, ахæм фарнай
 фæцæрут.
 Агъдауджынай батон дæ зæрыбонтæ.
 Агъдауджынай схъомыл кæн де суинæгты.
 Агъдауджынай фæцæр.

Æгъдауыл æрвит дæ цард.
 Æгъдауыл дæ æмбалын кæнæм де ‘нусон бынатыл, æмæ дын
 мады хъæбысау, хъарм уæд, пакъуыйау — фæлман, хуымæл-
 лагау — рог.
 Æгъдауыл æмбалыс дæ фыдæлты уæзæгыл, æмæ фæстæмæ
 хæрзаудæн кæн.
 Æгъдауыл дæ дæ къах сисыны сæр макуы бахъæуæд.
 Æгъдауыл дæ къух макуы сис.
 Æгъдауыл дæ мæлæт ссар дæ зарыбонты.
 Æгъдауыл хæст у.
 Æгъдауыл хъуыддæгтæ аразæнт дæ кæстæртæ.
 Æгъдауыл хъуыддæгтæ фæараз.
 Æгъдауыл хъуыддæгтæй макуы фæцух уæд дæ хæдзар.
 Æдас у.
 Æдас дæ скæнæд Стыр Хуыцау.
 Æдас митæ фæкæн.
 Æдас фæндæгтыл фæцу.
 Æдасæй арвит дæ царды бонтæ.
 Æдасæй арвит, Хуыцауæй ма дын лæвæрд цы бонтæ сты, уыдон.
 Æдасæй дæ хæдзарыл сæмбæл.
 Æдасæй дæ хæдзарыл цы сæмбæлай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æдасæй ныл æмбæл алы хатт дæр.
 Æдасæй фæцæр.
 Æдасæй-æдасдæр кæн.
 Æдасæй-æдасдæрæй тон дæ царды бонтæ.
 Æд-зонд, æд-æгъдау дæ Хуыцау уадзæд дæ фæстаг сулæфты онг.
 Æд-зонд, æд-æгъдауæй дæ Дунескæнæг цы фæцæрын кæна,
 уыцы амонд дæ уæд.
 Æд-зонд, æд-æгъдауæй фæцæр.
 Æдылы зондыл макуы ныххæц.
 Æдылы зондыл дæ Хуыцау макуы бафтауæд.
 Æдылы митæй хызт у.
 Æдылуйы зондæй дæ хъуыддаджы фæдыл ацæуынай Хуыцау
 бахизæд.
 Æдылуйы зондæй дæ Хуыцæутты Хуыцау бахизæд.
 Æдылуйы зондæй къæсары сæргы дæр макуы ахиз.
 Æдылытæн се ‘мбисонд — сæхи, ды дзæбæхæй цæр.
 Æдылыты фæзмыныны сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Æз амонддæттæг нæ дæн, амонддæттæг Дунескæнæг Хуыцау у,
 æмæ дæм рухс цæстæй ракасæд.

Æз дын кувгæ кæндзынæн, Хуыцау та дын сæ дæтгæ цы кæна,
 уыцы амонд дæ уæд.
 Æз дын цы акуывтон, уыдон Хуыцау баххæст кæнæд.
 Æз дын цы акуывтон, уыдон Хуыцаумæ хорзæй фехъуысæнт.
 Æз кувынай цы фæцух дæн, уый дын Хуыцау йæ хорздзи-
 надæй баххæст кæнæд.
 Æлдар су.
 Æлдар дæ Хуыцау скæнæд.
 Æлдар цы суай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æлдарæй батон дæ царды бонтæ.
 Æлдарæй дæ Стыр Хуыцау фæцæрын кæнæд.
 Æлдары азарæй хызт у.
 Æлдары фыдæх макуы райс.
 Æлдары фыдæхæй хызт цы уай, ахæм амонд дæ уæд.
 Æмбал арынæн у.
 Æмбал арынхъом цы уай, ахæм амонд дæ уæд.
 Æмбал куы бæзза, уæд æфсымæры ад кæны, æмæ дæ ‘фсымæ-
 ры хуызæн æмбæлттæй Хуыцау макуы фæцух кæнæд.
 Æмбалы зæрдæхудт макуы райс.
 Æмбалы зæрдæхудты дæ Хуыцау макуы бацæуын кæнæд.
 Æмбалы зæрдæхудты бацæуыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Æмбалы маст макуы бавзар.
 Æмбаргæ лæг су.
 Æмбаргæ лæг дæ, æмæ æмбаргæ хъуыддæгтæ цы аразай, ахæм
 амонд дæ уæд.
 Æмбаргæ хистæр басгуых.
 Æмбаргæ хистæр дæ, æмæ æмбаргæ хистæртæ цы фæхъомыл
 кæнай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракæнæд.
 Æмбаргæ хистæртыл нымад цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
 Æмбисондæн дзуринаджы кæстæртæ фæхъомыл кæн.
 Æмбисондæн дзуринаджы лæг рацу.
 Æмбисонды рæстæг арвит.
 Æмбисонды рæстæджытæ дыл цы ныккæна, ахæм амонд — дæ
 хай.
 Æмбисонды хæрзтæ æфтæнт дæ къухы.
 Æмбисонды хæрзтæ дыл æрцæуæнт.
 Æмбисонды хæрзтыл æфтыд у.
 Æмвæндæй фæцæрут.
 Æмвæндæй фæцæут.
 Æмвæнд ут.

- Æмвæндай архайут.
Æмвæндай тох кæнут.
Æмвæндай фæцæрут.
Æмвæндай батонут уæ царды бонтæ.
Æмвæндай тонут уæ царды бонтæ, æмæ-иу уæм хорз фæнд цы
фæзына, уый уын Дунескæнæг Хуыцау цы 'ххæст кæнын кæна,
уыцы амонд уæ уæд.
Æмвæндай-æмвæнддæр кæнут.
Æмвос ут.
Æмвос уæ Хуыцау фæкæнæд.
Æмвос уæ Хуыцау уадзæд.
Æмвынг ут.
Æмвынгæй уæ зæрдæтæ уæ кæрæдзийыл макуы мацæмæй ба-
худæнт.
Æмвынгæй уæ цард зæрдæмæдзæугæдæр цы кæна, уыцы амонд
уæ уæд.
Æмвынгæй цæрут.
Æмгар агургæйæ у, æмæ-иу хорз æмгæрттыл æмбæлд у.
Æмгарæй макуы сфæлмæц.
Æмгары зæрдæхудты макуы бацу.
Æмгары зæрдæхудты бацæуыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
Æмгары хъыг макуы райс.
Æмгарджын у.
Æмгарджын дæ Хуыцау скæнæд.
Æмгарджынай фæцæр.
Æмгæртты 'хсæн дæ сæркьулаей лæууыны сæр макуы бахъæуæд.
Æмгæртты 'хсæн бæрæг хуыздæр цы дарай, уыцы амонд дæ
уæд.
Æмгæртты 'хсæн дардмæ цы зынай, Хуыцау дын ахæм арфæ
ракæнæд.
Æмгæртты 'хсæн сæрыстырæй фæцу.
Æмдзард ут.
Æмдзард, æмзæронд баут.
Æмдзард фæкæнут.
Æмдзардæй амонд ссарут.
Æмдзардæй макуы сфæлмæцут.
Æмдзардæй уæ Хуыцау базæронд кæнæд.
Æмдзардæй уæ Хуыцау базæронд кæнæд, æмæ йыл фæсмон
макуы фæкæнут.
Æмзонд адæм хæхтæ дæр фæлдахынц, æмæ уæ Хуыцау уæ
кæрæдзийы æмбарынхъомæй уадзæд.

Æмзонд кастæртæ фæхъомыл кæнут
 Æмзонд ут.
 Æмзонд уæ Хуыцау скæнæд.
 Æмзонд цард фæкæнут.
 Æмзондæй уæ фæцæрын кæнæд Дунескæнат.
 Æмзондæй уæ Хуыцау базæронд кæнæд.
 Æмзондæй цы кæнат уæ хъуыддæгтæ, уыцы амонд уæ уæд.
 Æмзондæй-æмзонддæр кæнут.
 Æмуд бинонтæ скæнут.
 Æмуд бинонтæ цы скæнат, уыцы амонд уæ уæд.
 Æмуд зæрдæ уæм æрцæуæд.
 Æмуд стут уæ кæрæдзиимæ, æмæ уын уыцы уарзт Хуыцау ма-
 куы байсæд.
 Æмуд уæ Хуыцау скæнæд.
 Æмуд цард кнут.
 Æмуд цуанонтæ саг марынц, æмæ сæрджын сагтæ фæлдахут.
 Æмудæй арвитут уæ царды бонтæ.
 Æмудæй фæкæнут уæ хъуыддæгтæ.
 Æмудæй фæкусут.
 Æмудæй фæцæрут.
 Æмудæй-æмуддæр кæнут.
 Æмудæй-æмуддæр цы кæнат, æмæ уæм уе знæгтæ халæгæй цы
 мæлой, уыцы амонд уæ уæд.
 Æмцард, æмзæронд баут.
 Æмцард, æмзæронд куыд бауат, Хуыцау уын ахæм арфæ
 ракæнæд.
 Æмцард кæнут.
 Æмцард фæкæнут уæ амалæты бонмæ.
 Æмцард уæ Хуыцау фæкæнын кæнæд.
 Æмцардæй макуы сфæлмæцут.
 Æмцардæй сагау сыкъатæ суадзут.
 Æмцардæй хæдзар цы скæнат, уыцы амонд уæ уæд.
 Æна дæ йæ астæу сраст кæнæд.
 Æна дæ йæ къахыл слæууæд.
 Æна — дæ нывонд.
 Æна дæ сæрыстырæй фæцæуæд.
 Æна дæ сæрылхаст фæуæд.
 Æна дын амонд фестæд.
 Æна дын амондхæссæг фæуæд.
 Æна дын урс уæрыкк фестæд.

Æна дын цард фестæд.
Æна дын хъулон карк фестæд.
Æнайæн амонджын фæу.
Æнайæн бæсты бикъ æмæ комы дæгъл басгуых.
Æнайæн бæсты бикъ æмæ комы дæгъæл цы басгуыхай, Хуыцау
дын ахæм амонд раттæд.
Æнайæн дæ йæ зæрдæ макуы фæрриссæд.
Æнайæн дæ йæ къах макуы фæбырæд.
Æнайы зæрдæ ахæр.
Æнайы уд ахæр.
Æнайы сæр бахæр.
Æнайы цæст ахæр.
Æнафоны уазæгæй хызт у.
Æнафоны уазæг-иу уæ тæфтыл дæр макуы ацæуæд.
Æнафоны уазæг-иу уæ тæфтыл дæр макуы ацæуæд, куы ацæ-
уа, уæд та-иу ын лæггадхъом цы уат, уыцы амонд уæ уæд.
Æнафоны уæ бындз къуымæлы дæр макуы бахауæд.
Æнафоны уæ бындз къуымæлы дæр цы нукуы бахауа, уыцы
амонд уæ уæд.
Æнафоны уæ уасæг дæр макуы ныууасæд.
Æнафоны мæлæтæй хызт ут.
Æнæбар дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Æнæбар макуы у.
Æнæбар цы нукуы уай, уыцы амонд дæ уæд.
Æнæбары хай бакæныны сæр дæ макуы бахъæуæд.
Æнæбары хай макæмæн бакæн.
Æнæбары хай фарсыл нæ хæцы, æмæ дæ дзы Хуыцау бахизæд.
Æнæбары хайæ хызт у.
Æнæбындар дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Æнæбындар дæ знæгтæ фæуæнт, дæуæн дæ цот даргъ, уæрæх
цы цæуой, ахæм амонд дæ уæд.
Æнæбындар макуы фæу.
Æнæбындарæй дæ Хуыцау бахизæд.
Æнæбындарæй хызт у.
Æнæбындары амондæй хызт у.
Æнæбындары ‘мбисонд дæ знæгтыл æрцæуæд, ды дзæбæхæй
цæр.
Æнæбындары ‘мбисондæй дæ Дунескæнæг хызт уадзæд.
Æнæмаст у.
Æнæмаст кæстæртæ фæхъомыл кæн.

Ёнæмаст митæ фæкæн.
 Ёнæмаст хъуыддæгтæ фæараз.
 Ёнæмаст хъуыддæгтæ дын цы фæуой царынай-хæрынмæ, уыцы
 амонд дæ уæд.
 Ёнæмаст цард дæ къухы бафтæд.
 Ёнæмаст цард дæ къухы цы бафта, Дунескæнæг Хуыцау дын
 ахæм арфæ ракæнæд.
 Ёнæмаст цард дын амондыскæнæг схæлар кæнæд.
 Ёнæмаст цард дын амондыскæнæг раттæд.
 Ёнæмаст цард фæкæн.
 Ёнæмастæй дæ Хуыцау базæронд кæнæд.
 Ёнæмастæй дæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
 Ёнæмастæй цæр.
 Ёнæмастæй цы фæцæрай, уыцы амонд дæ уæд.
 Ёнæниз æмæ зæрдæрухс у.
 Ёнæниз æмæ зæрдæрухсæй фæцæр.
 Ёнæниз æмæ зæрдæхъæлдзæг у.
 Ёнæниз æмæ зæрдæхъæлдзæгæй батон дæ царды бонтæ.
 Ёнæниз, æнæмаст у.
 Ёнæниз, æнæмастæй дæ фæцæрын кæнæд Дунескæнæг Хуы-
 цау.
 Ёнæниз кæстæртæ дын фæгуыраент.
 Ёнæниз кæстæртæ фæхъомыл кæн.
 Ёнæниз у.
 Ёнæниз у саг-сæгуытау.
 Ёнæниз цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
 Ёнæниз цы уай саг-сæгуытау, мæ магуыр уд дæр дын уыцы
 амонд фестæд.
 Ёнæнизæй арвит дæ царды бонтæ.
 Ёнæнизæй батонут уæ кæрæдзи.
 Ёнæнизæй фæхъомыл кæнут уæ кæстæрты.
 Ёнæнизæй фервит дæ бонтæ.
 Ёнæнизæй цы фæцæрат зæрыбонмæ, уыцы амонд уæ уæд Ду-
 нескæнæгæй.
 Ёнæуаг адæймаг дæ цæсты зулæй дæр макуы фен.
 Ёнæуаг адæймагыл дæ Хуыцау макуы бонты сæмбалын кæнæд.
 Ёнæуаг митæй хызт у.
 Ёнæуагæй де 'взæрмæбæлджытæ цæраент.
 Ёнæуагæй де 'взæрмæбæлджытæ цæраент, ды Хуыцаутты Хуы-
 цауы фæдзæхст у.

Æнæуæрст адæмæй адæймаджы хуызæн амонд ссар.
Æнæуæрст адæмæй æнæхай макуы фæу.
Æнæуæрст адæмæй дæ буарыхай фæуæд.
Æнæуæрст адæмæй дæ буарыхай дæ къухы рæстæгъд цы бафта, уыцы амонд дæ уæд.
Æнæуæрст адæмæй дæ рæстмæ буарыхай равзарынхъом Хуыцау скæнæд.
Æнæуæрст адæмæй дæ зæрдæзæгъгæ амонд фæуæд.
Æнæуæрст адæмæй зæрдæзæгъгæ амонд равзарынæн су.
Æнæуæрст адæмæй зæрдæзæгъгæ амонд равзарынæн цы суай, уыцы хорздзинад дын Хуыцауы цæст бауарзæд.
Æнæуæрст адæмæй хайджын у.
Æнæуæрст адæмæй хайджын цы уай, æмæ дæ хайæ райгонд цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
Æнæууылд ныхас зæгъынай хызт у.
Æнæууылд ныхас зæгъыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
Æнæууылд ныхас макуы ракæн.
Æнæууылд ныхас хъæды дзыхы дæр макуы ракæн.
Æнæууылд ныхасæй дæ Хуыцау бахизæд.
Æнæууылд ныхасæй хызт у.
Æнæуынон макуы фæу.
Æнæуынон макуы скæн дæхи адæмæн.
Æнæуынон макуы су адæмæн.
Æнæуынон митæй хызт у.
Æнæфæкæсæг дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Æнæфæкæсæг де знæгтæ фæуæнт, дæуæн чи ис, уыдон цинтæм кæсынæй бафсæд.
Æнæфæкæсæг макуы фæу.
Æнæфæкæсæг цы никуы фæуай, уыцы амонд дæ уæд.
Æнæфæкæсæгæй дæ Хуыцау макуы амарæд.
Æнæфæкæсæгæй де знæгтæ цæрæнт.
Æнæфæцудгæ у.
Æнæфæцудгæ цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
Æнæфæцудгæйæ дæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Æнæфæцудгæйæ тох кæнынхъом цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
Æнæфæцудгæйæ цæр.
Æнæхайыр макуы фæу.
Æнæхайырай дæ Хуыцау бахизæд.
Æнæхуыцау адæмæй дардмæ лидзынхъом у.
Æнæхуыцау макуы баззай.

- Æнæхуыцауыхай адæмæй дардмæ лидзынхъом цы уай, уыцы
амонд дæ уæд.
Æнæхуыцауыхай адæймаг дæм топпæхстмæ дæр макуы
æрбахæстæг уæд.
Æнæхуыцауыхай адæймагæй хызт у.
Æнæхуыцауыхай дæ Дунескæнæг макуы фæкæнæд.
Æнæхъуаджы æфхæрд макуы баййаф.
Æнæхъуаджы æфхæрд макуы фен.
Æнæхъуаджы дæ куыдзыл дæр макуы схъæр кæн.
Æнæхъуаджы дæ чи ралгъиты, уымæн йе ‘лгъыстытæ — йæхи,
ды дзæбæхæй цæр.
Æнгом цард — уæ хай.
Æнгом цард уын Хуыцау уæ фыццаг скæнæд.
Æнгом цард фæкæнут.
Æнгомæй-æнгомдæр кæнут.
Æнгомæй-æнгомдæр цы кæнат, уыцы амонд уæ уæд.
Æнгомæй-æнгомдæр цы кæнат, Хуыцау уын ахæм арфæ
ракæнæд.
Æнкъард макуы кæн.
Æнкъард митæ де знæгтæ кæнæнт, ды цинзæрдæйæ цæр.
Æнкъард цардæй дæ Хуыцау бахизæд.
Æнкъард цардæй хызт у.
Æнцой бонтæ дыл ныккæнæд.
Æнцой бонтæ фервит.
Æнцой цард фæкæн.
Æрæджиауы амонд — дæ хай.
Æрæджиауы амонд дæр амонд у, æмæ дзы хайджын у.
Æрæджиауы хорзæх дæ уæд.
Æрæджиауы хорзæх дыл сæмбæлæд.
Æрæджиауы хорзæхтæ дыл фæцауæнт.
Æргом дзуар дæ, æмæ нæм æргом ракас дзаг цæстæй.
Æргом дзуар дæ, æмæ нын æргом цы ‘ххуыс кæнай, уыцы амонд
нын ратт.
Æргом дзуар дын æргом арфæ ракæнæд.
Æргом дзуар дын æххуысгæнæг уæд.
Æргом дзуарæй фæдзæхст у.
Æргом дзуары хорзæх дæ уæд.
Æрдхæрдты амондæй амонджын у.
Æрдхæрдты амондæй хайджын у.
Æрдхæрдты рæгъы цæуынхъом у.

- Æрдхæрдты ‘хсæн дæ макуы бахъæуæд дæ сæр æркъул кæнын.
 Æрдхæрдты ‘хсæн дæ макуы бахъæуæд дæ сæр æрныллæг кæнын.
 Æрдхæрдты ‘хсæн сæрыстырæй фæццу.
 Æрдхæрдты хорзæх дæ уæд.
 Æрдхæрдты хорзæхæй хайджын у.
 Æрдхæрдты хорзæхæй дæ Хуыцау макуы фæцух кæнæд.
 Æрдхорд арынаен у.
 Æрдхорд арынаен дæ Хуыцау скæнæд.
 Æрдхорд арынхъом у.
 Æрдхорды зæрдæхудт макуы райс.
 Æрдхорды зæрдæхудт райсыны бæсты дæ удæн сзын кæнын-
 хъом у.
 Æрдхорды хорзæх дæ уæд.
 Æфсати дæм бахудæд.
 Æфсати дæм йæ дзæбæх цæстæй ракасад.
 Æфсати дæм йæ дзæбæх цæстæй цы ракаса, уыцы амон дын
 Хуыцау раттæд.
 Æфсати дæ хуыздæрæн хъулон кæнæд.
 Æфсати дæм хуыздæрæн йæ рахиз цæстæй цы ракаса, уыцы
 амонд дæ уæд.
 Æфсати дæм бахудæд.
 Æфсати дæм макуы феххæлæд.
 Æфсати дыл сагты дзуг рауадзæд.
 Æфсатийы куырм цæстырдыгæй фæу.
 Æфсатийы фосæй æнæхай макуы фæу.
 Æфсатийы фосæй хайджын у.
 Æфсæрмдзастæй дæ Хуыцаутты Хуыцау фæцæрын кæнæд.
 Æфсæрмдзастæй цæр.
 Æфсæрмдзæстыг адæймаг рацу.
 Æфсæрмдзæстыг адæймаг амонд ары, æмæ амæндты хуыздæр
 — дæ хай.
 Æфсæрмдзæстыг адæймаг амонджын вæййы, æмæ дæ амонды
 фарс Стыр Хуыцау уæд.
 Æхсарджын у.
 Æхсарджын лæппу рацу.
 Æхсарджын дæ цы уой дæхиуæттæ, уыцы амонд дæ уæд.
 Æхсарджын дæ уæнт ирон адæм.
 Æхсарджын дæ уæнт Ирыстоны адæм.
 Æхсарджынай-æхсарджындæр кæн.
 Æхсарджынай-æхсарджындæр цы кæнай, уыцы амонд дæ уæд.

Ёхсары сарыл макуы ныллау.
 Ёхсары сарыл дæ Хуыцау макуы ацауын кæнæд.
 Ёхсары фæдыл макуы ацу, зонды фæдыл дæ Хуыцау цауын
 кæнæд.
 Ёхсары сарыл чи тох кодта, уйдон амондæй хызт у.
 Ёхсары фæндагыл дæ Хуыцау макуы бафтауæд.
 Ёхсæвай райсоммæ дæр дидинæг æфтау.
 Ёхсæвай райсоммæ цы рæзай, ахæм амонд дæ уæд.
 Ёхсæвай райсоммæ цы рæзай, мæ хъеллауаг сæр дын уый
 фестæд.
 Ёххæст лæг су.
 Ёххæст лæг дæ Хуыцау скæнæд.
 Ёххæст лæгæй фæцæр.
 Ёххæст лæгæй батон дæ царды бонтæ.
 Ёххæст лæгæй нæм æрыздæх фæстæмæ.
 Ёххæст лæгæй ныл цы сæмбæлай, Уастырджи дын ахæм арфæ
 ракæнæд.

Б

Ба кæнынхъом у.
 Ба кæнынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Ба кæнынхъом цы суай, мæ уд дын уый фестæд.
 Баба дæ низтæ бахæрæд.
 Баба дæ номæй макуы фæкæлæд.
 Баба дæ номæй сæрыстырæй фæцауæд.
 Баба дæ сæрылхаст фæуæд.
 Баба — дæ фæхъхъау.
 Баба дын амонд фестæд.
 Баба дын, амандты хуыздæр дæ хай цы фæуа, уый фестæд.
 Баба дын урс уæрыкк фестæд.
 Баба дын цард фестæд.
 Бабайæн йæ зæры бон ныфсы мæсыг фест.
 Бабайæн лæггадхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Бабайæн лæугæ хох æмæ цаугæ мæсыг басгуых.
 Бабайы дзырдыл дыууæ макуы зæгъ.
 Бабайы дзырдыл дæ Хуыцау дыууæ макуы зæгъын кæнæд.
 Бабайы зæрдæ дæ барухс уæд.
 Бабайы зæрдæ дæ хурварс цы бада, уыцы амонд дæ уæд.
 Бабайы зæрдæ дæ хурварс абадæд.

Бабайы кадай бавæрынхъом цы суай, уыцы амонд дæ уæд.
Бабайы кад æмæ ‘гъдауыл баныгæнынхъом цы суай, ахæм лæг
рацу.

Бабайы фæндиаг байрæз.

Бабайы фæндиаг дæ Хуыцау уадзæд.

Бабайы фæндиаг дæ Хуыцау скæнæд, æмæ уый зондæй рæди.

Бабайы фæндиаг у.

Бабайы лæугæ хох æмæ цæугæ мæсыг фест.

Бабайы ныгæнынхъом у.

Бабираæ уæд дæ иунæг.

Бабираæ дын уæд дæ зæрдæйы фæндиаг.

Бабираæ дæ кæнæд Хуыцау.

Бабираæ ут.

Бабираæ ут уæ ныййарджыты фæндиаг.

Бабираæ уын уæнт, кæм уын чи ис, уыдон.

Бабын уæд дæ знаг.

Бабын уæд дæ знаг, ды дзæбæхæй цæр.

Бабын уæнт дæ знæгтæ, дæу Хуыцау даргъ-уæрæх уадзæд.

Бадынджыр у.

Бадынджыр дæ кæнæд Стыр Хуыцау.

Бадынджыр дæ кæнæнт дæ ныййарджыты фæндиаг Стыр Хуы-
цау æмæ комбæсты дуæгтæ.

Бадынджыр у дæ Фыдыбæсты амондæн.

Бадынджыр у мæ фæндиаг.

Базарамонд — дæ хай.

Базарамонд дæ цы фæуа, ахæм фæндагыл цыд фæу.

Базарамонд дын Дунескæнæг Хуыцау раттæд.

Базарамондæй æнæхай ма фæу.

Базарамондæй дæ Хуыцау ма фæцух кæнæд.

Базарамондæй макуы фæцух у.

Базарамондæй слæуу дæ къахыл.

Базарамондæй хайджын у.

Байраджы хъиамæт макуы фæкæн.

Байраджы хъиамæт дæ знæгтæ кæнæнт, ды та-иу дæ хъуыд-
дæгтæй райгонд у.

Байраджы хъиамæтæй хызт у.

Байраджы хъиамæтæй дæ Хуыцау бахизæд.

Байрæз.

Байрæз дæ мад, дæ фыды фæндиаг.

Байрæз дæ Райгуырæн бæстæн.

Байрæз дæ Райгырæн бæсты сæрхъуызойæ.

Байрæз, кæм дын чи ис, уыдон фæндиаг, уый фæстæ та — Ду-
нескæнæг Хуыцау æмæ мæ фæндиаг.

Байрæз мæ фæндиаг.

Байрæз разамонæджы онг.

Байрæз царды къæпхæнтыл уæлæмæ хизгæйæ.

Байрæз, чи дæ уарзы æмæ кæй уарзыс, уыдон фæндиаг.

Байрай.

Байрай дæ афæдзы фæллойæ.

Байрай дæ кæстæртæй.

Байрай дæ куыстæй,

Байрай дæ ног хæстæджытæй.

Байрай дæ тугвæллойæ.

Байрай дæ цардæй.

Байрайын дæ кæнæд Хуыцау.

Барастырæй фæдзæхст у.

Барастыры рахиз къæх — дæ бадаен, дзæнæты цъæх нæуу — дæ
хъазæн.

Барастыры уæраг — дæ бадаен, дзæнæты цъæх нæуу — дæ
фæлладуадзæн.

Барвæндон куыст фæкæн.

Барвæндон хъуыддæгтыл æфтыд у.

Барвæндон цард фæкæн.

Бардарæг дæм бар ма дарæд.

Бардарæг дын ма уæд.

Бардарæг дын бар ма арæд.

Барджын у.

Барджын у дæ буарыхайыл.

Барджын дæ Хуыцау уадзæд.

Барджын у де знаджы хæдзары дæр.

Барджын у де ‘мгæртты ‘хсæн.

Барджынаей арвит дæ царды бонтæ.

Барджынаей фæцæр.

Барст дын уæд.

Барст дын уæнт нæ кувинæгтæ.

Барст дын уæд нæ кусарт.

Бархъом дæ Хуыцау скæнæд.

Бархъом дæм мачи дарæд.

Бархъом дын мачи уæд.

Бархъом у.

Бархъомысджын рацу.
 Бархъомысджынай фæцæр.
 Барын зон.
 Барын цы зонай, уыцы амонд дæ уæд.
 Барынай лæг æгад нæ кæны, æмæ дын барыны тых Хуыцау
 раттæд.
 Барынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Барынхъом у.
 Басгуых.
 Басгуых дæ ныййарджыты фæндиаг.
 Басгуых дæ Райгуырæн бæстæн.
 Басгуых дæ райгуырæн бæсты сæрвæлтау.
 Басгуых де ‘мгæртты рæгъы.
 Басгуых дунейы хæртæм.
 Басгуых мæ фæндиаг.
 Басгуых мæ фæндиаг, æмæ мæн дæуæн хорзæй цы фæнды, уый
 ныл Дунескæнат Хуыцау æфсымæрты дих акæнæд.
 Бастæлæн дын ма уæд.
 Бастæлæн дын ма уæд, кæд цы дуне дæ.
 Бастæлæнт де знæгтæ.
 Бастæлæнт де знæгтæ, ды дæ кæстæртимæ дахи зæрдæйы
 фæндиаг дзæбæхæй цæр.
 Бафæллад дын ма уæд.
 Бафæллад ма зон.
 Бафæллайын дæр зоны адæймаг, æмæ-иу дæ зæрдæйы фæнди-
 аг фарны хъуыддæгты цы фæллайай, уыцы амонд дæ уæд.
 Бахъомыл у.
 Бахъомыл дæ кæнæд Стыр Хуыцау.
 Бахъомыл у дæ гыццийы фæндиаг.
 Бахъомыл у дæ дадайы фæндиаг.
 Бахъомыл у дæ мады фæндиаг.
 Бахъомыл у дæ мад, дæ фыды фæндиаг.
 Бахъомыл у дæ ныййарджыты фæндиаг.
 Бахъомыл у мæ фæндиаг.
 Бахъомыл у нæ Райгуырæн бæсты хæрзиуатæн.
 Бахъомыл кæн зæрдæзæгъгæ кæстæртæ.
 Бахъомыл уæнт дæ кæстæртæ.
 Бахъомыл уæнт дæ омменгæнджытæ.
 Бæгæны адджын нозт у, æмæ адджын цард кæн.
 Бæгæны адджын нозт у, æмæ дзы адджын куывдтытæ кæнынай
 бафсæд.

Бæгæны адджын нозт у, æмæ йæ адджын хъуыддæгтæн цы ара-
 зат, уыцы амонд дæ уæд.
 Бæгæныйы зæдтæ дын дæ хъуыддæгтæ рæстмæ уадзæнт.
 Бæгæныйы зæдтæй фæдзæхст фæу.
 Бæгæныйы кадæн фæцæр.
 Бæгæнытæ кæнынхъом у.
 Бæгъатыр дæ Хуыцау скæнæд.
 Бæгъатыр лæг рацу.
 Бæгъатыр лæппу басгуых нæ Ирæн.
 Бæгъатыр у.
 Бæгъатыр цы суай, уыцы амонд дæ уæд.
 Бæгъатыры ном дæлæмæ макуы 'руадз.
 Бæгъатыры ном фæхæсс кадимæ.
 Бæгъатыры ном хæссынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Бæдæйнаг.
 Бæдæйнаг дæ Хуыцау уадзæд.
 Бæдæйнаг фæу.
 Бæдæйнаг цы уай, уыцы амонд дæ уæд.
 Бæллиццаг амонд дæ фæуæд.
 Бæллиццаг амондæй хайджын у.
 Бæллиццаг бонтæ дыл ныккæнæд.
 Бæллиццаг бонтæ фæтон.
 Бæллиццаг дæ Хуыцау скæнæд.
 Бæллиццаг кæстæртæ схъомыл кæн.
 Бæллиццаг лæппу дæ хай фæуæд.
 Бæллиццаг чызг дыл сæмбæлæд.
 Бæллиццаг цард ссар.
 Бæлоны зæрдæ дæр макуы фæриссын кæн.
 Бæлоны фендау æхцон уæд дæ фенд адæмæн.
 Бæлоны хуызæн чызг дæм æрбахауæд.
 Бæлоны хуызæн чызг дæм æрбахауæд, æмæ амонджын цард
 фæкæнут.
 Бæлцуаты дæ бæх дæр макуы амæлæд.
 Бæлæттау æхцон хъуыр-хъуыр фæкæнут.
 Бæрæгбоны арфæ дыл Хуыцау æруадзæд.
 Бæрæгбоны арфæтæ дыл цы 'рцæуой, Хуыцау дын ахæм арфæ
 ракæнæд.
 Бæрæгбоны арфæтæй æнæхай макуы фæу.
 Бæрæгбоны арфæтæй хайджын у.
 Бæрæгбоны куывдтытæ дыл æрцæуæнт.

Бæрæгбоны хæрзтæ дыл ныккæлæнт.
 Бæрæгбонтæ аразынæн у.
 Бæрæгбонтæ зардæхъæлдзæгæй цы аразай, уыцы амонд дæ уæд.
 Бæрæгбонтæ кæн.
 Бæрæгбонтæм цауынхъом дæ Хуыцау уадзæд.
 Бæрæгбонтæм цу.
 Бæрæчет уыл ныккæлæд.
 Бæрæчетæй ма фæцух ут.
 Бæрæчетджын ут.
 Бæрæчетджын уæ а бынаты бардуаг скæнæд.
 Бæрзæйджын лæппу рацу.
 Бæрзæйджын лæппутæ фæхъомыл кæн.
 Бæрзонд дзуар дын арфæ ракæнæд.
 Бæрзонд дзуар дын æххуыстæнæг уæд.
 Бæрзонд дзуар дын бæрзондæй ныллæгмæ арфæ кæнæд.
 Бæрзонд дзуар дын хорз зæгъæд.
 Бæрзонд дзуарæй фæдзæхст фæу.
 Бæрзонд дзуары арфæ дыл æрцауæд.
 Бæрзонд дзуары хорзæх дæ уæд.
 Бæрзондмæ хизынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
 Бæрзондмæ хизынхъом у.
 Бæркад уæм уæд.
 Бæркад ссаргæйæ у, æмæ дзы макуы фæцух ут.
 Бæркад суадоны хуызæн у, æмæ уæ бæркад уæлейæ исгæ, бынæй
 ахадгæ уæд.
 Бæркад уыл ныккæлæд.
 Бæркад хæссынæн у.
 Бæркадарм дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Бæркадарм у.
 Бæркадармæй арвит дæ царды бонтæ.
 Бæркадармæй фæцæр.
 Бæркадджын ут.
 Бæркадджын цы уат, уыцы хорзæх уæ уæд.
 Бæркадджын цы уат, а бынаты бардуаг уын уыцы арфæ ра-
 кæнæд.
 Бæркадджынай фæисут уазджытæ.
 Бæркадджынай фæцæрут.
 Бæркадджынай-бæркадджындæр кæнут.
 Бæркадджынай-бæркадджындæр цы кæнат, ахæм хæрзтæ уыл
 ныккæлæнт.

Бәрнон бынатмæ макуы бабæлл.
 Бәрнон бынатмæ макуы бабæлл, куы бабæллай, уæд та йæ ахæс-
 сынæн цы суай, уыцы хорзæх дæ уæд.
 Бәрнон бынатты фæкус.
 Бәрнон бынатты уæлдæрай-уæлдæр фæхиз.
 Бәрнон лæгæй фæцæр.
 Бæсты амонд дæ фæуæд.
 Бæсты амонд — дæ хай.
 Бæсты амонд фæхæсс.
 Бæсты бикъ æмæ дæ комы дæгъæл басгуыхын кæнæд Стыр
 Хуыцау.
 Бæсты бикъ æмæ комы дæгъæл фæу.
 Бæсты бикъ æмæ комы дæгъæл фæст.
 Бæсты бикъ æмæ дæ комы дæгъæл чи басгуыхт, уый амондæй
 хайджын фæу ды дæр.
 Бæсты фарн дæ уæд.
 Бæсты фарн дæм йæхи къахæй æрцæуæд.
 Бæсты фарн дын бахойæд дæ дуар.
 Бæсты фарн йæхæдæг цæуæд дæ фæдыл.
 Бæсты фарн хæдхойгæйæ бахизæд дæ къæсæрай.
 Бæсты фарнæй арфæгонд у.
 Бæсты фарнæй æнæхай макуы фæу.
 Бæсты фарнæй фæрджын у.
 Бæсты фарнæй фæдзæхст у.
 Бæсты хайæ хайджын у.
 Бæсты фарны хæртæ дыл æмбæлæнт.
 Бæсты фарны хорзæх дæ уæд.
 Бæсты фарны хорзæх дæ цы уа, Дунескæнæг Иунæг Хуыцау
 дын ахæм арфæ ракæнæд.
 Бæстыхицау дæ дзырдхъом уадзæд.
 Бæстыхицау дæ сæрнылæгæй макуы ацæуын кæнæд.
 Бæстыхицау дæ Иунæг Хуыцау скæнæд.
 Бæстыхицау дын арфæ ракæнæд.
 Бæстыхицау фæу.
 Бæстыхицау фæхуыйн.
 Бæстыхицау цы фæхуыйнай, ахæм арфæ дыл æрцæуæд.
 Бæстыхицауы зæрдæхудты макуы бацу.
 Бæстыхицауы зæрдæхудты бацæуыны сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Бæстыхицауы фыдæх макуы ссар.
 Бикъæфтыд уæ Хуыцау макуы фæкæнæд .

Бикъæфтыд макуы фæу.
Бон дын ма уд фестæд.
Бон дын фестон.
Бон дын цы фестон, ахæм амонд дæ уæд.
Бонæддæдæр каныны сæр дæ макуы бахъæуæд.
Бонæддæдæр макуы фæкæн.
Бонæддæдæрæй дæ Хуыцау макуы фæцæрын кæнæд.
Бонварнон дæ Хуыцау фестын кæнæд.
Бонварнонау тæмæнтæ фæкал.
Бонварнонау цы фертивай, уыцы амонд дæ уæд.
Бонварноны фендау дæ фенд адæмæн æхцондзинад хæссæд.
Бонвыддæр дæ Хуыцау макуы фæкæнæд.
Бонвыддæр де знæгтæ кæнæнт, ды дæ раттæг адæммæ кад
æмæ радимæ фæцæр дæхи зæрдæйы фæндиаг.
Бонзонгæ дæ Хуыцау уадзæд.
Бонзонгæ у.
Бонзонгæ дæ Хуыцау фæкæнæд.
Бонзонгæ цы уай, ахæм арфæ дыл æрцæуæд.
Бонзонгæйæ дæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Бонзонгæйæ-бонзонгæдæр кæн.
Бонзонгæйæ-бонзонгæдæр цы кæнай, уыцы амонд дæ уæд.
Бонзонгæйæ батон дæ царды бонтæ.
Бонзонгæйæ фæцæр.
Бонхуыздæр дæ Хуыцау цы кæна, уыцы амонд дæ уæд.
Бонхуыздæр кæн.
Бонхуыздæрæй фæцæрут.
Бонхуыздæрæй-бонхуыздæр кæнут.
Бонхуыздæрæй-бонхуыздæр цы кæнат, ахæм амонд уæ уæд.
Бонхуыздæрæй-бонхуыздæрмæ фæцæут.
Бонхуыздæрæй-бонхуыздæрмæ уæ Хуыцау фæцæуын кæнæд.
Бонцухæй дæ Хуыцау мæлæтæй дæр бахизæд.
Бонцухæй дæ Хуыцау амарæд, цæйнафалтау бонвыддæр фæуай.
Боцъойы кад макуы счъизи кæн.
Боцъойы кадмæ фæцæр.
Буд судзынхъом у.
Буд фæсудз.
Бузныг.
Бузныг дæ адæймагдзинадæй.
Бузныг дæ арфæйæ.
Бузныг — дæ бакастæй.

- Бузныг — дæ бахудтæй.
 Бузныг — дæ дзаджджын фынгæй.
 Бузныг — дæ дзыхыдзырдæй.
 Бузныг — дæ зондамындæй.
 Бузныг — дæ лæггадæй.
 Бузныг — дæ лæгдзинадæй.
 Бузныг — дæ лæджыхъæдæй.
 Бузныг — дæ тастæ фынгæй.
 Бузныг — дæ тыхæй.
 Бузныг — дæ сыгъдæг зæрдæйы тыххæй.
 Бузныг — дæ сыгъдæг удæн.
 Бузныг — дæ фарнæй.
 Бузныг — дæ фæдисæй.
 Бузныг — дæ фæрнджын бадтæй.
 Бузныг — де ‘ххуысæй.
 Бузныг, мæ къона.
 Бузныджы аккаг цы суай, æмæ дын адæм арфæ цы кæной, амонд-
 ыскæнæг дын ахæм арфæ ракаæд.
 Булæмаргъ фест.
 Булæмаргъ дæ фестын кæнæд Хуыцау.
 Булæмаргъ дæ цы фестын кæна Хуыцау, æмæ булæмаргъау цы
 зарай, мæ уд дæр дын уый фестæд.
 Булæмаргъ дæ цуры цы ‘фсæрмы кæна зарын, ахæм арфæ дыл
 Стыр Хуыцау æруадзæд.
 Бурхил лæг дыл фæндагыл дæр макуы амбæлæд.
 Бурхил лæгæй хызт у.
 Бустæй хызт у.
 Бусты сæр дæ макуы бахъæуæд.
 Бутьройы бонмæ дæ Хуыцау ма фæцæрын кæнæд.
 Бухъцард кæн.
 Бухъцард дын Хуыцауы цæст бауарзæд.
 Бухъцардæй макуы бафæллай.
 Бухъцардæй макуы сфæлмæц.
 Буц цард кæн.
 Буц у дæ мад æмæ дæ фыдæн.
 Буцæй арвит дæ зæрыбонтæ.
 Буцæй арвит дæ цардыбонтæ.
 Буцæй байрæз.
 Буцæй бахъомыл у.
 Буцæй фæцæр.

Буцæй фæцæр дæ мад, дæ фыды фæндиаг.
Буцæй цы бахъомыл уай, уыцы хорзæх дæ уæд.
Буцæй цы бахъомыл уай, рыц, сон цы никуы фенай, маст цы ни-
куы бавзарай, ахæм амонд дын Стыр Хуыцауы цæст бауарзæд.
Бын кæнынæн у.
Бын кæнынхъом дæ Хуыцау скæнæд.
Бынтæ цы скæнай, уыцы амонд дæ уæд.
Бынтæ цы ныууадзай дæ фæстæ дæ кæстæртæн, Хуыцау дын
ахæм арфæ ракæнæд.
Бынты хицау бау.
Бынат арынæн у.
Бынат зон.
Бынаты хорзæх дæ уæд.
Бынатыбардуаг дын æххуыстæнæг уæд.
Бынатыбардуаг дын дæ бынтæ даргъ, уæрæх уадзæд.
Бынатыбардуаг дын дæ бынаты бæркад, суадонау, уæлейæ исгæ,
бынæй ахадгæ уадзæд.
Бынатыбардуагæй арфæгонд у.
Бынатыбардуагæй фæдзæхст у.
Бынатыбардуаджы арфæ дыл æрцæуæд.
Бынатыбардуаджы хорзæх дæ уæд.
Бынатыхицау дæ хъахъхъанæд.
Бынатыхицау дæм макуы феххæлæд.
Бынатыхицау дын арфæ ракæнæд.
Бынатыхицау дын æххуыстæнæг уæд.
Бынатыхицауæй арфæгонд у.
Бынатыхицауæй фæдзæхст фæу.
Бынатыхицауæй фæдзæхст фæу, хорз фынтæ цы фенай, æмæ
уæнгрогæй цы рабадай, ахæм амонд дын раттæд.
Бынатыхицауы арфæ дыл æрцæуæд.
Бынатыхицауы зæрдæссарынхъом дæ Хуыцау уадзæд.
Бынатыхицауы уазæг у.
Бынатыхицауы хорзæх дыл æрцæуæд.
Бындар дын райгуырæд.
Бындар дын цы рацæуа, ахæм арфæ дыл æрцæуæд.
Бындар схъомыл кæн.
Бындары амонд дæ уæд.
Бындары амонд дæм æрхауæд.
Бындары лæппу басгуых.
Бындары лæппу фæу.

Бындары маст дын Хуыцау ма фенын кәнәд.
Бындары маст ма бавзар.
Бындары мастәй хызт у.
Бындары хицау дә Хуыцау бакәнәд.
Бындары хицау цы бауай, Хуыцау дыл ахәм арфә æруадзәд.
Бындары цинәй фәцәр.
Бындары цинтә фәуын.
Бындары цинтәм фәкәс.
Бындары чызг макуы фәу.
Бындз дәр дыл макуы абадәд.
Бындз дәр уә æнафоны къуымәлы макуы бахауәд.
Бындз дәр уә æнафоны къуымәлы цы никуы бахауа, Хуыца-
уәй уыл ахәм арфә 'рцәуәд.
Бынхор дә Хуыцау макуы скәнәд.
Бынхор макуы су.
Бынхорәй дә Хуыцау бахизәд.
Бынхорәй хызт у.
Бырынцъаг фәндагәй хызт у.
Бырынцъаг фәндагыл ләуд макуы фәу.
Быхсаг дә Хуыцау скәнәд.
Быхсын зон.
Быцәу æвæрын дәм макуы бахъәуәд.
Быцәу ләууынән у.
Быцәуы къахәй хызт у.
Быцәуы къахыл ләуд макуы фәу.

Уыдзән ма.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

ПЛИТЫ ИССÆ хæсты рæстæг йæхи равдыста æцæг хъæбатырæй, йæ хæстон стæрты рæстæг-иу знадзы сæргой чи фæкодта, ахæм хæрзарæхст ра-замонæгæй, иттæг æхсарджын дивкомæй, коркомæй, механизацигонд бæхджынты къорды командæгæ-нæгæй. Уый-иу алы ран дæр адæмы дисы бафтыдта йæ дæсны архайдæй, йæ ныфсджын маневртæй, механизацигонд бæхджын æфсæдтæ кæддæриддæр уыдысты фидар æмæ арæхсгæ къухты.

*А. М. Василевский,
Советон Цæдисы Маршæл*

Амбал Хетæджы-фырт гитлерон тыхгæнджы-ты ныхмæ тохы разынд æвæджиауы æхсар, лæджыхъæд æмæ ныфсы хицау. Стыр æрхъуыды, арæхст æмæ йæм кæрдаг зонд кæй уыд, уый фæрцы, æфсады сæйраг тыхтæй ишпæрдæй аззайгæйæ, дивизийæн йæ размæ цы хæстон хæстæ æвæрд æрцыд, уыдон сæххæст кодта фылдæртæй.

*В. И. Чуйков,
Советон Цæдисы Маршал*

«Гайлорд»-ы Э. Хемингуэй амбæлди нæ хæстон-тимæ. Йæ зæрдæмæ цыди Хаджи, æвирхъау лæджы-хъæды хицау. Уый-иу арæх фегуырди знаджы чыбыл-дыммæ (кавказаг уыд æмæ йæ испайнаг банхъæлд-таиккой). «Кæй сæфтыл цæгъды дзæнгæрæг», зæгъгæ, йæ романы партизанты архайды тыххæй бирæ цаутæ Хемингуэй ныффыста Хаджийы ныхæстæй.

И. Г. Эренбург, фыссæг

Хъыг мын у, ацы лæджы тыххæй нырма биноныгæй радзурæн кæй нæма ис, уый. Фæлæ афон куы 'рцæуа, уæд бирæтæ кæсдзысты æмæ дисæй мæлдзысты, стæй цин кæндзысты, нæ адæм ахæм гуырдтæ кæй схъомыл кодтой, ууыл.

П. И. Батов, æфсады инæлар.

Сгарән әмә организацион куыстытә нывыл конд кәй әрцыдысты, уый фәрцы инәлар Дзусаты Ибрагимы корпусы хәйттә стыр ахъаз фесты не ‘фсәдтән... Германы сәйраг сахар Берлин байсыны хъуыддаджы.

*С. И. Руденко,
авиацийы маршәл*

Советон Цæдисы Хъæбатыры ном ирæттæй æшпæты
фыццаг райста Карсанаты Хъазыбег — 1940 азы 7
апрелы (фесгуйхти финнтимæ хæсты). Уыд артилле-
рийы инæлар-майор.

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР
КО ДНЮ 50-летия СОВЕТСКОЙ АРМИИ

Территориальное деление по республикам и народностям	Число героев	Число населения (т.ч.)	Занимаемое место по числу героев
1. Русские	7993	130 000	4
2. Украинцы	2021	40 000	6
3. Белорусы	229	8,0	10
4. Евреи	107	3,0	12
5. Татары	169	5,0	11
6. Казахи	96	3,6	16
7. Грузины	90	2,8	13
8. Армяне	89	2,9	14
9. Узбеки	67	6,5	21
10. Мордва	63	1,3	7
11. Чуваши	43	1,5	15
12. Азербайджанцы	43	3,0	19
13. Башкиры	38	1,0	9
14. Осетины	34	0,417	1
15. Туркмены	16	1,1	18
16. Литовцы	15	2,6	25
17. Таджики	15	1,4	22
18. Киргизы	12	1,0	20
19. Латыши	12	1,5	24
20. Коми	10	0,300	12
21. Удмурты	10	0,625	17
22. Карелы	8	0,175	7
23. Эстонцы	9	1,0	23
24. Калмыки	8	0,110	2
25. Адыгейцы	6	0,90	3
26. Кабардинцы	9	0,210	8
27. Абхазы	4	0,70	5
28. Молдаване	2	2,5	26
29. Якуты	2	250	24

Примечание:

графа "Число населения" взята по результатам переписи населения 1959 г.

АРВИСТОН

МАМОНТÆ МЫГГАГЫСКЪУЫД ФЕСТЫ... ГРИППЫ АЗАРÆЙ

Мамонтæ æмæ ахсаргардæнгæс дæндæгтæ кæмæн уыд, уыцы тигртæ, стæй бирæ æндæр гигантон цæрагойтæ амардысты 11 мин азы размæ, адæмæй сыл грипп кæй бахæцыд, уый аххосæй. Ахæм æнæнхъалæджы хъуыдымæ æрцыди Нью-Йорчы æрдзон историйы музейы профессор Росс Макфи.

Ныронг иутæ афтæ дзырдтой, уыцы цæрагойтæ, дам, фесæфттысты, климæты раив-баивы фыдæй. Иннæтæ нымæдтой: адæм сыл иудадыг кæй цуан кодтой, уымæ гæстæ сыскъуыди сæ мыггаг. Макфи уыцы хъуыдытыл разы нæу. Бирæ азты иртасæн куыстыгæ йын фадат радтой йæхи хатдзæгтæ скæнынæн. Ахуыр-гæндты ‘хсæн йæ фарсхæцджытæ бирæ ис.

Ныртæккæ профессор бавнæлдта, æнусон ихты кæй ссардæуыд, уыцы мамонтты дезоксирибонуклеинон туагады (цыбырæй ДНТ, уырыссагау ДНК) хæйтты анализмæ: чи зоны, уым разына, адæймагмæ æмхиц чи у, ахæм вирустæ.

ХÆЙРÆДЖЫ ЛÆВАР

Итайлаг композитор Тартини иу хатт йæ фыны фæдта, цыма йæм уазæгуаты æрбацыди дæлимон æмæ йын иттæг дæсны ацагъта музыкалон уацмыс. Тартини куы райхъал, уæд æй æвæстиатæй ныффыста. Афтæ райгуырды йæ зындгонд «Дæлимоны сонатæ».

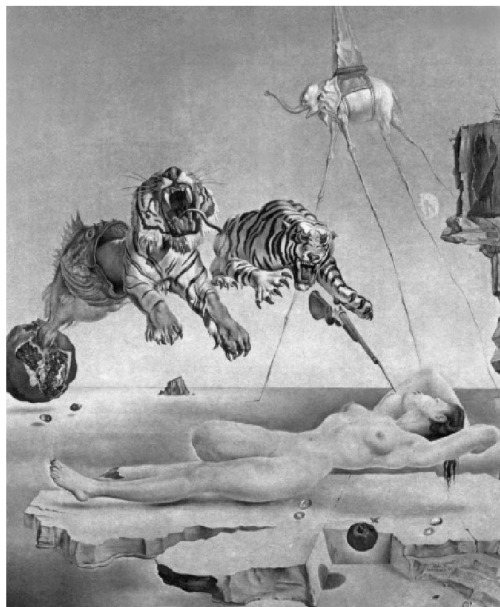
ТЕЛЕФОН — КУЫЙТЫ ХÆРИНАГ

Кенийы цæрагæн йæ мобилон телефон фесæфт. Агурын æй байдыдта, фæлæ йын ссарыны мадзал нæ уыди. Уæд лæгæн йæ сæр æрцахста: гъа-ма, йæ номырма гæстæ бадзурон, кæддæра цы уайд? Æмæ диссаг — йæ телефоны дзæнгæрæджы зæлтæ йæм райхъуыстысты... йæ куыдзы гуыбынæй!

Уымæй размæ дæр ма ахæм хабæрттæ æрцыди. Зæгъæм,

Мамбасы горæты цæраг Камаль Шахæн йæ немыцаг фыййау-куыдз дæр аныхуырда мобилон телефон. Цæмай йын æй йæ гуыбынæй систаиккой, уый тыххæй мæгуыр куыдзæн бахъуыд операци скæнын. Йæ амондæн куыдз удæгасæй баздади.

ФЫНЫ ДÆР — КУСТÆ

Сальвадор Далийы нывты сюжеттæй дæр бирæтæ райгуырдысты фыны.

Номдзыд сюрреалист-иу йæ къухмæ згъæр уидыг райста, афтæмай-иу мольберты цур рæдзæмæдзæ кæнын байдыдта. Фыны алыхуызон фантастикон фалгонцтæ уыдта. Уидыг-иу йæ къухæй куы 'рхауд, уæд-иу уый зæлангмæ фехъал æмæ-иу, цы фæдта, уыдон æвæстиатæй ныв кæнынмæ фæвналдта. Кæд-иу фыны уадиссагæй ницы фæдта, уæд та-иу Дали æндæр «æххуысгæнæг» ссардта — марихуанæ.

КЪУЫТТЫ СДЗЫРДА

Хабаровскаг 55-аздыд къуытты сылгоймаг дзурын райдыдта бынтон æнæнхъæлæджы — машинæ йæ куы скъуырда, уæд. Уый размæ дохтыргæ бирæ фæцархайдтой мæгуыр усæн хорзы бацæуыныл, суанг ма йæ электрошокæй дæр дзæбæх кодтой, фæлæ йын сæ бон ницы баци. Ныр æй машинæ куы бацафта, уæд сылгоймаг æвиппайды фервæзт йæ бæллæхæй — сдзырдта æнæкъуызгæйæ. Милицæйы куджытæ бафхæрынмæ хъавыдысты шофыры, фæлæ сын ус лæгъзтæтæ кæнын байдыдта, йæ цины цæссыгтæ сæрфгæйæ: «Уæ хорзæхæй ауадзут æй, ацы лæг мын йæ машинæйы амонд æрбаласта!»

«ХАЦАГ ХУЫТА»

69-аздыд румынаг фермер Георге Миску йæ хуыдон куыд æфснайдта, афтæ йыл хуытæ, цыма рагацау ныхас бакодтой, уыйау сæхи андзæрстой æмæ йæ зæххыл æрфæлдæхтой. Иу ын йæ хъус арæдывта, иннæ йын йæ мæхстæттæм фæлæбурдта æмæ йын йæ айчытæй иу атыдта. Ноджы йын йæ сæры цармæй гæбаз растыгътой. Лæгæн ма, магуыр, тыхтæ-амæлттæй бантысти хуыдонæй ралидзын. Дохтыртæ зæрдæ бавæрдтой: йæ удæн ницы тас у.

АРАХЪХЪЫ АМÆДАГ

Республикæ Марий Элы рынчындæттæй иумæ уæззау уавæры баластой дыууæаздыд сабийы. Дохтырты бон ын ницыуал баци. Милицæ сбæрæг кодта: сывæллоны бинонтæ иудадзыг уагътой арахъхъ. Æнахъом саби хæдзæры иунæгæй куы аздад, уæд дзæг агуывзæ йæ дзыхыл сдардта æмæ уайтагъд мæлæтдзæг фæци.

Марий Элы нозтыл афтæ сагъуыдысты, æмæ дзы уый азарæй афæдзæй-афæдзмæ амæлы мин адæймаджы бæрц.

ДЫ УЫЙ ЗОНЫС ÆМÆ...

* дунейыл тæккæ рогдæр бæлас у бальса. Фондз метры дæргъæн ставд хъæд дæр иу адæймаг æнцонæй ахæсдзæни. Бальсайы тæнаг фæйнаг та дымгæ сисы æмæ йæ гæххæтты сыфау уæлдæфы пæр-пæр кæнын райдайы.

* тæккæ уæззаудæр бæлас у «пиратнер», кæнæ та «калм-бæлас». Доны йæ куы ныппарай, уæд дурау йæ бынмæ афардæг вайы.

* тæккæ бæрзонддæр секвойя-бæласы ном хуыйны «Инæлар Шерман». Зайы Калифорнийы (АИШ). Йæ бæрзæнд у 150 метры, йæ зæнгыл аххæсдæн иуæндæс æмæ ссæдз метры дæргъæн бæндæн.

* адæймаг кæй зоны, уыцы дидинджытæн сæ тæккæ рагондæр у хризантема. Йæ кой ис, 2500 азы размæ цы философтæ цард, уыдоны уацмысты. Ис хæрынæн бæзгæ хризантемæтæ дæр.

* тæккæ стырдæр дидинаг у «Арнольды рафлези». Зайы Суматраейы хъæдты. Йæ дидинаджы уæз — 10 килайы, йæ диаметр — иу метр. Афтæмæй йын йæ мыггæгтæ адæймаг æнæ лупайы æххуысæй зынтæй фендзæни.

* рынчын зайагойтæн дæр, удгоймагтæн куыд у, афтæ сæ буары температура схицы уалæмæ æмæ хæстулафт кæнын райдайынц.

* африкаг бинонтæн сæ хæдзары миганæнты фылдæр хай «зайы» сæ бæстыхайы тæккæ цур. Колебас — афтæ хуыйны насы хицæн хуыз. Лæппын ма ваййы, афтæ йæ алы рæтты си-нагæй бабæтт æмæ йын фадат ратт, дæхи цæйас фæнды, уыйас сырæзынæн. Фæстагмæ насæй рауайы дурыны, авджы, йе та æндæр истай æнгæс миганæнтæ.

* хъæдæрмаджы иу кубометрæй химийы æххуысæй райсæн ис 200 килæйы целлюлозæ, кæнæ 400 фæлысты цъындатæ, йе та 1500 метры аразгæ зæлдаг.

* Австралийы хъæдты зайы, йæ бакаст бынтон æнахуыр кæмæн у, ахæм бæлас — брахихтон. Йæ дæрзæг зæнг — шам-пайнаг саны авджы æнгæс. Къæвдаты рæстæг дзы дон æрæмбырд ваййы, стæй хур бæстæ дзæгæрæг кæнын куы рай-дайы, уæд бæлас йæ зæнгæй дон цъиры цадаггай.

* гæны, кенафы, джуты фæскъæуттæ-æндæхтæ æфсæйнагæй фидардæр сты, ивæзгæ та згъæрæй 15 хатты тынгдæр кæнынц.

* Панамайы зайы, цыппæрдигъон зæнгтæ кæмæн ис, ахæм балæстæ. Сæ азцæгтæ дæр тымбыл не сты, фæлæ квадратæнгæс.

* Денджызгæрон крайы (Дард Хурыскæсæны) зайы «æфсæн» бæрз, хонынц ма йæ Шмидты бæрз дæр. Кард æй нæ кæрды, стæй фæрæт дæр, нæмыг дзы нæ хизы. Цæвиттон у æфсæнвидар.

* Лиллы сахары (Перу) зайы, инкты паддзахад байсæг Фран-циско Писсара кæй ныссагъта, ахæм фикус. Ныртæккæ йыл цæуы 500 азы æмæ æвдисæн у испайнаг тыхгæнджыты æнаккаг митæн.

* тæккæ рагондæр кипарисы ном у «Санта Мария». Цæуы йыл 4000 азы, зайы Мексикайы. Йæ зæнгыл ын цæмæй аххæссай, уый тыххæй хъæуы 49 метры дæргъæн бæндæн. «Сыгъдæг Мари-йæн» «ахъæбыстанæн» ис афтæ: хъуамæ 27 лæджы кæрæдзи къухтыл ныххæцой æмæ йын йæ «астæуыл» ныттыхсой.

* дзырд «томат» европæйаг æвзæгтæм æрбафтыд индейаг адæмышатт ацтектай. Фæлæ ма томатæн ис æндæр ном дæр — пæмидор. Итайлæгтæ ацы халсар хуыдтой «маврты фæткъуы» (поми дей' мори). Уый æввахс у «поми д' амори»-мæ (уарзон-дзинады фæткъуы). Уырыссаг æвзаг ацы дзырд æрбайста фран-цагæй — помм д'дор, ома сызгъæрин фæткъуы.

НОДЖЫДÆР МА БÆЛÆСТЫ ТЫХХÆЙ

* * *

1953 азы афæлдæхти дунейы стырдæр бæлæстæй иу. Йæ зæнг ын дыууæрдыгæй дæр цæхгæрмæ алыг кодтой æмæ йæ парчы сæвардтой. Йæ иу кæрон у лæгъзгонд æмæ йыл бæрæг дарынц азцæгтæ, сæ нымæц — 2415, ома бæлас фæцард уал азы. Цæгты (зиллæччытæ дæр сæ схонæм) къордты нысангонд ис амонæнтæ — адæмты историйы ахсджиагдæр цаутæ. Иу нысан: нæ эрæйы агъоммæ 323 аз. Уæд амарди Македойнаг Александр (бæласыл цыди 136 азы). Ноджы ма йыл ис иу бæрæггæнæн — 1492. Уый та у Америкæ байгом кæныны аз.

* * *

Æппæты рагондæр бæласыл нымад уыди «хъæдты патриарх» (ныр нал ис). Йæ бæрзæнд — 144 метры (иуæй-иу бæрæггæнæнтæм гæсгæ — 135 метры). Йæ зæнджы диаметр — 12,5 метры. Цыдис ыл 4000 азы. Йæ цъар ын мæхæлыстыгъд бакæн, зæгъгæ, уæд дзы фæрсæй-фæрстæм бацыдаид дыууæ трамвайвæндаджы, стæй ма дзы сосавæндаджы фаг бынат дæр разындаид.

* * *

Æндæр ахæм егъау бæласы къодах Европæмæ æрбаластой равдыстмæ æмæ дзы сарæзтой кафæн фæз. Бацыдис ыл оркестр цыппар музыкантимæ, æхсæрдæс къайы кафджытæ, стæй дыууадæс адæймагæн стъолтæ æмæ бандæттæ.

* * *

Æнгузы «арвадæлтæй» иу хуыйны зæрдæнгæс æнгуз. Уыцы ном ын рардæуыд, адæймаджы зæрдæйы хуызæн кæй у, уымæ гæсгæ. Йæ дыргътæ сты хæрзад, кæнынц дзы тортытæ, печенитæ, халва. Ацы æнгузы калоритæ ис, мæнæуы дзулæй æртæ хатты, картофæй авд хатты, хъуджы æхсырæй дæс хатты фылдæр. Витаминтæ та, — цитрусты цас ис, уымæй 40 — 60 хатты фылдæр. Йæ аппы цы сойæгтæ вæййы (60%), уымæй ара-

зынц зетитæ. Аенахуыр æнгузы цæрæнбынат — Кавказ, бæлвырддæр загъгæйæ та — Сау денджызы былгæрон.

* * *

Бæласы зæнгæй тæнæг зиллакк куы ралыг кæнай æмæ йæ иу кæнæ дыууæ боны, къамисæн гæххæтт кæм уа, ахæм сау къонверты куы фæдарай, уæд гæххæтты баззайдзæн æстдæс сау цæджы (æрмæст гæххæтт сæварын хъæуы, къамисæт цы сæрмагонд тæнгъæдимæ фæархайы, уырыссагау «проявитель» кæй хонынц, уым). Сау цæгтæ сты радиоактивон тынты фæдтæ. 1945 азы Японы сæрмæ атомон бомбатæ куы срæмыгъдæуыд, уæд æппæт дунейы бæлæстæ дæр сæ буарыл ныффыстой уыцы æбуалгъ ныв. Æстдæс азы дæргъы адæм фæлвардтой атомон æмæ донгуыры бомбатæ. Срæмыгъдтыты фæдтæ, худинаджы гаккау, бæлæстыл сау тæлмытæй фыстæй базадысты, цалынмæ 1963 азы 5 августы ядерон хæцæнгæрзтæ фæлварынæн кæрон скæныны тыххæй бадзырд нæ сарæзтæуыд, уæдмæ.

«ДÆ ФАДГУЫТÆ СТУЛ...»

Хабар уыди Мацутæйы скъола-интернаты. Географийы ахуыргæнæг Салагаты Салафир къулыл ауыгъд картæйы цурмæ рахуыдта æвдæм къласы скъоладзау Тазреты, радта йæм амонæн къæцæл æмæ йын загъта:

— Ссар-ма Белоруссийы столицæ Минск.

Тазрет къæцæл картæйыл æрæвардта, йæхæдæг та къласырæм кæсы, ома мын кæд ме ‘мбæлттæй исчи аххуыс кæнид Минск бысарынмæ, загъгæ. Къæцæл картæйыл быры, лæппу та йе ‘мбæлттæм кæсы æххуысагур. Афтамæй къæцæл Сабыр океанмæ бахæццæ. Салафир нал фæлæжуыд æмæ лæппуйæн афтæ:

— Тазрет, дæ фадгуытæ стул, науæд дын океаны ныххуылыдз уыдзысты.

*Радзырдта йæ Хохы Фыйгадоны цæрæг
ХЪУЛЧИТЫ Виктор, 1945 азы гуыр. Ныффыста
йæ ХЪОДЗАТЫ Ахсар 2001 азы 26 апрелы
Тæмисчъы санаторийы.*

УДÆГАС АНХЪИЗÆН

Поджы ма ахæм хабар ракодта Виктор.

Хохы Фыййагдоны ахуыргæнæгæй кусы. Барæгбæтты рæстæг, Хуыцауыл нæхи бафæдзæхсæм, зæгъгæ, йе ‘мкусджытимæ цыдæр капеччытæ амбырд кæнынц, хæдзарæй дæр чи цæхджынтæ æрбахуын кæны иумæйаг фынгмæ, чи арахъхъ, чи цы. Гъемæ та иуахæмы, æнхъæлдæн, Ногбоны хæдразмæ уыд, афæнд кодтой иумæ абадын. Алчи йæ мысайнаг радта, алхæдтой цыдæртæ, цæвиттон, фынг арæвдз, æрмæст ма æртæ чъиримæ уыди каст. Фæлæ дын мæнæ уатмæ тыхстхуызæй æрбауади, чъиритæ скæнын кæмæн бафæдзæхстой, уыцы сылгоймаг æмæ йæ хъæстытæ кæнынмæ фæци:

— Мæ хыссæ арынды цæттæйæ лæууы, фæлæ æнхъизæн нæй æмæ цы бачындæуа? Дуканимæ дæр азгъордон, сыхæгты дæр афарстон, фæлæ — нукуы ‘мæ ницы.

Адæм батыхстысты. Уæд дын Виктор чъиригæнæджы цурмæ йæхи байста æмæ йæ афарста:

— Æнхъизæн дæм нæй, зæгъыс?

Нæй, зæгъгæ та магуыры къултæ бакодта сылгоймаг.

— Уæууа, æмæ мын уæдæй-нырмæ куд ницы загътай! Марадз, уартæ не ‘фсинмæ фæдзур, хыссæйы цур æй æрбадын кæн, æмæ уый хъуыр-хъуырмæ хъусгæйæ дæ хыссæ уайсахат анхъиздзæни.

КЪАРОЛ АРТУР УЫД... УЫРЫССАГ

Ахæм сæргондимæ газет «Труд»-ы фæзынди хъусынгæнинаг («Труд — 7», 01.03.01), англисаг историк Ховард Рид, дам, раиртæста: Британийы фидæны къарол уыди сæрмæттаг, уырысы хуссайраг бæстæй рафтæг. Уый бацыд ромæгты æфсадмæ. Æлдары титул æмæ йæм гæрзифтонг бал уыд, афтæмæй цалдæр мин уырыссаг хæстонимæ бахауд Англисмæ — рагагъоммæ ныхасгонд уыд Ромы император Марк Аврелиимæ.

Уæрæсейы зæххыл цы ингæнтæ ис, уыдон символика æмæ къарол Артуры хæстон тырысатыл нывгонд нысантаг разындысты æнгæс. Уый бындурыл æнцайы бритайнаг ахуыргонды гипотезæ.

Редакцияе. «Труд»-эй дарддær ма ахам информацияе фæзынд æндær газетты дær. Фæлæ хабар тынг гуырысхойаг у. Фыццаджыдær, кæд къарол Артур æцагæй дær сæрмæттаг уыд, уæд ын уырыссаг схонæн нæй. Скифтае, сæрмæттае, алантæ ирон адæмы фыдæлтæ кæй уыдысты, уый абон гуырысхойаг никамануал у — уырыссаг æмæ дунейы ахуыргæндтæ уый тыххæй сæ хъуыды раджы загътой. Цы уацхъуыд мыхуыр кæнæм, уый дær уæлæмхасæн æвдисæн у, Британийы къарол Артур уырыссаг, нæ фæлæ ирон кæй уыд, уымæн.

КÆЦОН УЫДИ КЪАРОЛ АРТУР?

Цымæ ма къарол Артурæй бритайнагдær искай схонæн ис? Ацы номдзыд лæджы тыххæй цы цардхъом таурагъ зонам, уымæн йæ алы фæлгонц дær, йæ алы хицæн фæзилæн дær — хæрд æмæ нозтыл рæдау Тымбыл фынг, хæларзæрдæ калæнгæнæг Мерлин, рæстылдзу рыцар Галахад, йæ бинойнагыл сайдæй чи цауы, уыцы Ланселот, Сыгъдæг Грааль, Пендрагон, Гавейн, Камелот æмæ Авалон, стæй, æппынфæстаг, дурæй кæй сæрдывдæуыд æмæ фыдбылызхæссæг цадмæ кæй фехстæуыд, уыцы кард Екскалибур — адон се 'ппæт дær арф бынат скодтой алы англисаджы зæрдæйы дær.

Фæлæ уæддær историктæ хæст сты ахам зондыл: Артуры уыдæгтæ, æвæццагæн, равзæрдысты, абон Украина кæй хонынц, уыцы бæстайы. Уымæн уавæн нæй, загъут? Гъемæ уæдæ уæ цæст ахæссут сæрмæтты цардвæндæгтыл.

Рагон ромагтæ «сæрмæттæ» кæй хуыдтой, уыцы хицæн адæмыхатт Чырыстийы райгуырдай æхсæз æнусы раздær цардысты Азийы, Уæрæсейы хуссармæ дær æрбафтыдысты уырдыгæй æмæ дзы нæ эрæйы агъоммæ 400-йæм азæй мах эрæйы 400-йæм азы онг кодтой æлдариуæг. Дзырдтой ирайнаг æвзагыл æмæ скифтау уыдысты фæлтæрд æмæ хæрзæрахст хæстонтæ.

Ацы æвæдджиауы хорз адæмæн сæ рæстæджы египетæгтæ æмæ инкты хуызæн сæ ном дардыл нæ айхъуысти, фæлæ сæ историктæ дзæбæх зонынц, Уæрæсейаг ахуыргонд Тадеуш Салимирский сын йæ чиныг «Сæрмæттæ»-йы биноныгæй æвдисы сæ хабæрттæ, сæ хæтæнтæ Азийæ дард ныгуылæнмæ, суанг Италимæ, кæмыты уыдысты, старты кæдæм цыдысты, уыдæттæ. Сæ мæрдтимæ ингæнты базадысты диссаджы хæзнатæ: диа-

демаѳта, цагндарента, аргъавджыѳта, агънаджыѳта, сызгъарин худѳта; иу инганы та 1916 азы археолог С. Я. Руденко ссардта згъарай конд уаѳлаѳтау. Чырыстийы райгуырдаѳ бирѳ раздар кай счындауыд, уыцы згъар уаѳлаѳтау ууыл дзурѳг у, ѳма сѳрмѳттѳ фермерѳта ѳма филосоѳтѳ кай нѳ уыдысты, ѳѳлаѳ хѳстонѳта. 1967 азы джиппы уагъд ѳрцыд «Ромаг иртасѳн куыстыты журнал». Уым ис профессор Джон В. Эдийы уац. Ахуыргонд куыд зѳгъы, аѳтѳмаѳ сѳрмѳттѳ дзѳвгар ѳѳхуыздар кодтой хѳсты технологи: хѳстонѳн йѳ даргъ кард цаѳмаѳ хъеллау ма кѳна, уый тыххѳй саргъѳн йѳ раззаг хай (къѳлѳт) ѳндѳр хуызы аразын райдыдтой. (...) Столицѳйы аивады музейы кусѳг Гелмут Никель куыд зѳгъы, аѳтѳмаѳ сѳрмѳттѳ хастой хицѳн хѳйтѳѳй арѳзт ѳѳсѳн такатѳ-худѳта ѳма кѳсѳдѳжы систы ѳнгѳс згъарцъар залдзѳгтѳ (згъар хѳдѳттѳ); суанг, дам, сѳ бѳхтыл дѳр ахѳм згъарцъар уаѳлаѳтаутѳ тыдтой. Гуыппырсартѳм уыди даргъ ѳрцытѳ, уѳззау кардѳта (сѳ фистонтѳ сын-иу сѳѳлыстой ѳрдѳгзынаргъ дуртѳѳй): сѳ разѳй хастой, залиаг калмы-кѳѳхъуындары ѳѳлгонц кѳуыл уыд, ахѳм тырыса. ѳѳлаѳ Никелы уацхъуыд кѳсѳгѳйѳ адѳймаджы цаѳстѳнгѳс химѳ тынгдѳр здахы, дуры кай ныссагъдауыд, уыцы кард. Сѳрмѳттѳ кардѳн кай куывтой, уый ирдѳй зыны сѳ мифты, уѳлдай тынгдѳр та — ирон мифты.

Сѳрмѳтты байзѳддѳгтѳ сты ирѳттѳ — ахѳм чысыл адѳмыхатт ис ныры Уѳрѳсейы, бѳлвырддѳрѳй та — Кавказы хѳхты. Кѳд сѳ алыварс гуырдзы цаѳрынц, уѳддѳр ирѳттѳ дзурынц рагон ирайнаг ѳвзагыл, уыцы 'взаг та бындуронѳй хицѳн кѳны сѳ сыхѳгты ѳвзѳгтѳѳй. ѳма уыцы рагон ѳвзѳдѳжы базади бирѳ цымыдисаг кадѳжытѳ.

Ныгуылаѳйнаг колледѳжы ахуыргѳнѳг Скотт Литтлетон куыд зѳгъы, аѳтѳмаѳ ирон мифты чиныдѳжы ис хъѳбатыр ѳма уѳздан гуыппырсар Батырадз. Уый карз тохы куы ѳѳцаѳ вѳййы, уѳд йѳхи фѳхсы фурдѳма. Йѳ 'мбѳлтѳн та баѳѳдзѳхсы, цаѳмаѳ йын йѳ диссѳдѳжы кард баппарой фурды, йѳ хъызѳмѳртѳѳй куыд фервѳза, уый тыххѳй. Йѳ 'мбѳлтты нѳ фѳндыди, цаѳмаѳ уыцы уѳззау кард фѳсѳѳа, уый, бамбѳхстой йын ѳй, йѳхицѳн та йын загътой, дѳ фѳндон дын сѳххѳст кодтам, зѳгъгѳ. ѳѳлаѳ йѳ Батырадз хорз зыдѳта, йѳ кард доны куы ныххауа, уѳд цы 'рѳѳѳудзѳн, уый ѳма йѳ асайын никѳй бон уыди. ѳппынѳсѳтаг ын йѳ 'мбѳлтѳ йѳ фѳндон сѳххѳст кодтой — тыхтѳѳ-

фыдтэй йын йæ кард малмæ фехстой, æмæ фурд сырх пилæттæ суагъта. Уый адыл Батырадзан йæ мæлæт æрцыди. Сэр Бедивер дæр афтæ асайынмæ хъавы Артуры, дæ кард Экскалибур дын цадты бæстайы бамбæхстон, зæгъгæ.

Ирон кадджыты ма ис æндæр мотив — диссаджы кæхц Амонгæ. Уымæн йæ бæркад уыди уæле исгæ, бынаей ахадгæ, æмæ-иу дзы банызта, хæсты йæхи тынг хъæбатырай чи равдыста, стай йе сгуйхтыты тыххæй рæстытæ чи дзырдта, æрмæст ахæм адаймаг. Ирон Нарты кадджыты бирæ быцаутæ цауы, диссаджы кæхцы аккаг чи хъуамæ разына, уый тыххæй. «Энвины амæддаг», зæгъгæ, 10-æм æнусы уэльсаг кадæджы Артур та стæры цауы, цæмай байса аг Энвин. Уый афтид никуы вайы, стай дзы «тæппуд æмæ, иунæг хатт дæр йæ ардбахæрд чи фехала, уый фыдызгъæл никуы сфыцдзæн». Диссаг уæм нæ касы, ацы таурагътæ ирон кадджытæм куыд æввахс сты, уый?

Батырадзы æмæ Артуры диссаджы кæрдтæ, фурд æмæ цадты бæстæ, æмбисонды кæхц æмæ Сыгъдæг Грааль — æрмæстдæр æртæ параллелы. Фæлæ ирæтты æмæ англисæгты мифты цы адæмæн æмбисонды параллельтæ разынд, уыдон бирæ сты. Кæд сæрмæттаг барджытæ æмæ кадджытæ бритайнаг рыцарты фыдæлтæ æмæ Артуры таурагътæн бындур сæвæрдтой, уæд бафæрсæн ис: куыд агæпп ластой уыцы барджытæ æмæ кадджытæ рагон быдыртэй кельтты Англисмæ?

Куыд? Уыцы фарстæн иуцасдæр дзуапп дæтты, ромаг католик Дио Кассиус 225 азы кæй ныффыста æмæ 1927 азы Гарварды англисæг æвзагмæ тæлмацаей джиппы уагъд чи ‘рцыд, уыцы чыныг.

Сæрмæттæ, цаугæцард кодтой, алы бæстæтæм лæбурдтой æмæ фæстагмæ бахæццæ сты Ромы империйы цагат-скæсæйнаг арæнтæм, стыгътой, сæ размæ-иу цы адæмыхæттытæ фæзынд, уыдоны. Ныртæккæ уыцы зæххытыл сты Болгари æмæ Румыни. 169 азы æрцыд æвирхъау хæст Донайыл. Дон салд уыди. Ромаг фистæг æфсæдтæ сæ уаргытæ сæ къæхты бын æрæвæрдтой, афтæмай хæцыдысты, сæрмæттаг барджытæн та сæ бæхтæ ихыл бырыдысты, æмæ сыл ромагтæ фæуæлахиз сты. 5500 сæрмæттаг барæджы Марк Аврелий арвыста Англисы цагатаг арæнмæ, цæмай бæстæ хъæддаг шотландиæгты лæбурдтытэй бахызтаиккой. Уыцы барджытэй хъæмæ бирæ нал раздæхти. Сæрмæттаг ингæнтæ, фыстытæ ссардæуыди ныры Англисы цагат-ныгуылаейнаг горæттæ Честер æмæ Рабчестеры цур.

Сарматтаг хэстонты царанбынэттæ цардæгас уыдысты 450-æм азы онг бритайнаг-ромаг форт Бременэны (Рабчестеры) цур.

Археолог Г. Морган Ллойда кусы Говнеры музейы, Честеры. Рауагъта цалдæр ромаг фысты, сарматтаг гарнизоны кьордты кой кæм ис, ахæм. Ноджы 1890 азы Честеры ссардæуыди инганы къай, ис ыл сарматтаг барæджы ныв. (...)

Артур æмæ сарматты 'хсан бастдзинад цымæ кæронмæ барæггонд æрцыд? Истори наука у æмæ рæзгæ цауы: абон æххæстæй цы нæма сбæлвырд, уый, чи зоны, сомбон йæ сусæгтæ райхала. Артуры кадджытæ иртасыны куыстытæ æрæджы райдыттой. Гъемæ нын, Цад-æхсин, чи зоны, цы кард æм фехстæуыд, уый райсом фæстæмæ раздах.

Тома ЛОУРИ

Газет «Сан-Франциско кроника», 1989.26.02

*Æрмæг нæм англисаг æвзагыл радта
ГУСАЛТЫ Витали. Бузныг ын зæгъæм.*

*Англисаг æвзагæй йæ иронмæ раивта
ХЪОДЗАТЫ Иридæ.*

ЦЫРТДЗÆВÆН ЕЛБЫЗДЫХЪОЙÆН

Ацы аз 23 майы Куырттаты комы уыди стыр барæгбон: Къостайы фæстæ нæм цы фарны лæгтæ фæзынд, уыдонæй иуæн, Бритыиаты Елбыздыхъойæн, ирон драматурги æмæ театры бындураварæгæн, ам, фæндаггæрон уалвæзыл арæзт æрцыди цыртдзæвæн. Фыссæгæн йæ амарды хæдуалвæд æмбæлди, бæргæ, ахæм кад скæнын, фæлæ цард мæнгард у, фыдбон æмæ фыдлæг сæ кæнон нæ уадзынц. Елбыздыхъойыл кæддæр ныххуырстæуыди буржуазон националисты фыдном, æмæ дзы абон дæр æххæстæй нæма фервæзти, скъолаты программæтæм, ирон театры

сценамае йын æмгæрон нæ уагътой йæ пьесæтæ, бирæ азты дæргъы йæ чингуытæ джиппы уагъд нал цыдысты, йæ ном цы уынг хаста, уый дæр баивдæуыд, цæвиттон, нæ национ галуаны цæджындзтæй иуыл хъоды бачынди, рохуаты баззади, бирæ ног фæлтæртæ йæ аив дзырдай, йæ кæрдаг зондай, йæ зæрдæйы цинтæ æмæ риссæгтæй æнæхай фесты.

Ныр — æрæджиауы хорзæх! — чысыл цыдæртæ æмбарын байдыдтам, Елбыздыхъойы фарн фæстæмæ раздахыныл фæлтæрæнтæ кæнæм. Цырт саразыныл зæрдиагæй бакуыста Хæххон аграрон университеты ректор Басаты Барис. Куырттаты комы цæрджытæ йæм куы баулафыдысты, драматурджи ном сæнусон кæнæм, зæгъгæ, уæд сын зæрдæ бавæрдта æмæ, — арфæгонд уæд! — йæ ныхасæн хицау разынди. Æхцайæ йæм фæкастысты Кцойты Георги æмæ Зелимхан, Гуытъяты Алымбег, Басаты Эльбрус, Хъесаты Анатоли, Гаппуаты Гаврил, Къомайты Эльбрус, Гæздæнты Азан, Бæтæгаты Израил, Хæдарцаты Барис, Лæгкуты Ермак, Мæрзойты Валодя, Дауыраты Дамир. Бузныг зæгъæм ацы æвзыгъд фæсивæдæн дæр.

Уæддæр нырма фыссæгæн йæ бирæ лæггæдтæ нæма бафыстам. Хорз лæг, дам, адæмæй хæс дары. Фæлæ адæм сахæдæг дæр хæсджын сты хорз Елбыздыхъойæ. Йæ уацмыстæ абоны онг нывыл уагъд нæма сты. Гуытъяты Хъазыбег сæ бæргæ бацæттæ кодта, фæлæ сæ рауадзыныл иу батыхсæг нæй. Иутæр Елбыздыхъойы ирон театры бындурæвæрæтыл нымайæм (ууыл та гуырысхо ничи кæны), уæд хъуамæ театр уый ном хæссид. Раст ма бамбарут: Тæбæхсæуты Балойы ныхмæ мисхалы бæрц дæр ницы зæгъын, фæлæ логикæ афтæ амонь: театрыл, бындур ын чи сæвæрдта, уый ном хуыздæр сфидаудзæни. Балойы ном та сæвæрæн ис æндæр культурон кусæндоныл, горæты фæзтæй иуыл, йе та паркыл...

Фондз æмæ цыппарыссæдз азы размæ Елбыздыхъо Къостайы тыххæй цы ныхæстæ загъта, уыдон æххæстæй хауынц йæхимæ дæр: «Ныууадзут, ферох уæд йæ зæххон цард, — фыдæбон, хъиамæт чидæриддæр кæны, фæлæ йын кæсут йæ рæсугъд зондмæ, уым агурут уæ зондæн сæрæвæрæн, бакæсут ын йæ зæрдæйы кондмæ — уым сахуыр уыдзыстут уарзын».

Хъ. Æ.

Цъары фыццаг фарсыл:

Едзиты Сослæнбег. Уастырджи. Фрагмент.

Цъары дыккаг фарсыл:

Евгений Марченко. Уæлахизы бон.

Цъары æртыккаг фарсыл:

Цорæты Дауырбег. Цыртдзæвæн Куырттаты комы зынгуыст хæстонтæн.

Цъары цыппæрæм фарсыл уæле: *Гадаты Лазæр. Марой.*

Бынæй: *Едзиты Сослæнбег. Фыс æмæ калм.*

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Раиса КУДЗИЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Соня ДЕГОЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
коллектив редакции**

Подписано к печати 19.06.01.. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта MyzI. Печать офсетная. Усл. п. л.10,46. Учетно-изд. л. 9,1. Тираж 1400 экз. Заказ № 379.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г.Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

